

# **ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳукуқи дастнавис

УДК: 001: 891.550

ББК:72+83.3 Тоҷ

Ш – 32

**ШАРИФЗОДА ЛУТФУЛЛО АБДУЛЛО**

**АРЗИШҲОИ ИЛМӢ ВА АДАБИИ НОМАҲОИ САДРИДДИН  
АЙНӢ ВА МИРЗО ТУРСУНЗОДА**

**ДИССЕРТАТСИЯ**

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯи  
ихтисоси 10.01.01. – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ

**Рохбари илмӣ:** доктори илми  
филология, профессор Маҳмадаминов  
Абдулхай Саидович.

**Душанбе – 2022**

## МУНДАРИҶА

|                                                                                                                                           |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| МУҚАДДИМА .....                                                                                                                           | 4  |
| ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ .....                                                                                                               | 10 |
| БОБИ I. РОБИТАИ ДҶУСТӢ ВА ЭҶОДИИ УСТОД АЙНӢ ВА М. ТУРСУНЗОДА ...                                                                          | 17 |
| 1.1. Кашфи истеъдоди адабии М. Турсунзода аз ҷониби С. Айнӣ<br>ва тарбияи маънавии ӯ .....                                                | 24 |
| 1.2. Рӯзгор ва осори С. Айнӣ дар мукотибот ба М. Турсунзода .....                                                                         | 31 |
| 1.3. Мулоҳизаҳои С. Айнӣ оид ба равиши кори эҷодӣ ва осори адабӣ .....                                                                    | 39 |
| 1.4. Устод Айнӣ дар шинохти М. Турсунзода .....                                                                                           | 42 |
| 1.5. Осори адабӣ ва илмии С. Айнӣ аз назари М. Турсунзода .....                                                                           | 47 |
| БОБИ II. БОЗТОБИ МАСЪАЛАҲОИ АДАБИЁТШИНОСӢ ДАР НОМАҲОИ<br>С. АЙНӢ ВА М. ТУРСУНЗОДА .....                                                   | 52 |
| 2.1. Андешаҳои С. Айнӣ доир ба тасвири ҳақиқати ҳаёт ва таъсири<br>эътирозоти мафкуравӣ .....                                             | 54 |
| 2.2. Аҳаммияти ҷузъиёти бадеӣ дар тасвири реалистии воқеияти зиндагӣ .....                                                                | 59 |
| 2.3. Ақидаҳои С. Айнӣ оид ба зарурати омӯзиши адибони маорифпарвар<br>ва равшангари тоҷик .....                                           | 63 |
| 2.4. Масъалаҳои омӯзиши таърихи адабиёти тоҷик .....                                                                                      | 67 |
| 2.5. М. Турсунзода – муҳаққиқ ва мубаллиғи осори С. Айнӣ .....                                                                            | 70 |
| 2.6. Масъалаи таърихи эҷод ва нашри «Мактуб...» дар мукотиботи<br>С. Айнӣ ва М. Турсунзода .....                                          | 74 |
| 2.7. Масъалаи омӯзиши мероси адабӣ ва таъин кардани ҳуқуқи халқи тоҷик<br>ба осори адабии гузашта .....                                   | 79 |
| БОБИ III. МУЛОҲИЗАҲОИ ИЛМИЮ АДАБИИ С. АЙНӢ ОИД БА АРЗИШИ<br>ТАЪРИХӢ ВА АДАБИЮ ФАРҲАНГИИ «ЁДДОШТҲО» ДАР МАКТУБҲО<br>БА М. ТУРСУНЗОДА ..... | 99 |

|                                                                      |     |
|----------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.1. «Ёддоштҳо» ва тадқиқи масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик .....   | 102 |
| 3.2. Таҷдиди назар ба образҳои «Ёддоштҳо» .....                      | 110 |
| 3.3. Эътирози муқарризони «Ёддоштҳо» ва ҷавоби С. Айни ба онҳо ..... | 113 |
| 3.4. «Ёддоштҳо» дар арзёбии М. Турсунзода .....,.....                | 126 |

#### БОБИ IV. АНДЕШАҲОИ САДРИДДИН АЙНӢ ДОИР БА АРУЗИ ТОҶИКӢ

|                                                                         |     |
|-------------------------------------------------------------------------|-----|
| ДАР МУКОТИБОТАШ .....                                                   | 134 |
| 4.1. Аруз – маҳсули заковат ва тафаккури эҷодии тоҷикон .....           | 138 |
| 4.2. Умумият ва тафовути арузи тоҷикӣ аз арузи арабӣ .....              | 143 |
| 4.3. Вазни шеърӣ тоҷикӣ ва масъалаҳои шеърӣ нав аз назари С. Айни ..... | 147 |
| 4.4. С. Айни – бунёдгузори вазн ва шеърӣ нав .....                      | 156 |
| ХУЛОСА .....                                                            | 167 |
| ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ .....                 | 176 |
| РӢЙХАТИ АДАБИЁТ .....                                                   | 178 |
| НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ .....                      | 198 |

## МУҚАДДИМА

**Мубрамии мавзуи таҳқиқ.** Нома ва номанигорӣ дар таърихи адабиёти халқҳои мутамаддини дунё, аз ҷумла тоҷикон таърихи қадима дошта, то кунун ҳамчун навъе аз жанрҳои асосии наср ва баъзан дар назм қорбаст шуда меояд. Ин анъанаи деринаи адабиёти мо дар асри XX аз ҳарвақта дида, аҳаммияти иҷтимоӣ ва ҳунарии касб қардааст. Хусусан, номанигорӣ дар баробари офаридани назму насри дилангезу мондагор бахше аз ҷаҳониятҳои доимӣ ва рӯзмарраи бунёдгузори адабиёт ва фарҳанги навини халқи тоҷик устод Садриддин Айнӣ (1878-1954) ғарбидоаст. Устод Айнӣ номанигориро чун жанри муъҷазу хурди адабӣ ва паёмовару паёмрасон ба шахсиятҳои барҷастаи замон, муассисаву нашрияҳои бонуфузи давронаш бештар аз дигарон ба қор бурдааст. Ин аст ки дар асри XX нома ва номанигорӣ яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои адабиёти муосири тоҷикро дар мисоли ҷаҳонияти номанигории С. Айнӣ фароҳам овардааст. Бинобар ин, таҳлили илмӣ он дар адабиёти давраи нави тоҷик аз ҳар ҷиҳат муҳим ва бағоят арзишманд ба назар мерасад.

Номанигории устод Айнӣ дар мисоли мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода аз бисёр ҷиҳат ин анъанаи адабиёти моро идома дода, адабиёти эпистолярӣ тоҷикро дар давраи муосир шакл додааст. Аз ин рӯ, ба таҳқиқ фаро гирифтани мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода ҷойгоҳи онҳоро дар адабиёти муосири тоҷик муайян менамояд ва ин диссертатсия дар тавзеҳи мавзӯҳои баҳсталабу норавшани илми адабиётшиносӣ, хусусан масъалаҳои ба номаҳо рабтдошта қори илмӣ-таҳқиқотӣ муҳим аст.

**Дарачаи таҳқиқи мавзӯ.** Таҳқиқи офаридаҳои ба сурати нома дар адабиётшиносии ҷаҳон, аз ҷумла дар адабиётшиносии тоҷик собиқаи деринасос дорад. Дар ин замина дар адабиётшиносии русӣ нома ва номанигорӣ (*эпистолярная литература*) аз ҷиҳатҳои мухталиф, аз ҷумла нома ҳамчун навъе аз мутуни адабӣ [190; 191], нома ҳамчун жанри адабӣ [205], таҳқиқ перомуни масъалаҳои мухталифи

назарияи нома ва номанигорӣ [188; 189], пайдоиш ва инкишофи нома [196; 202], баррасии жанри номанигорӣ дар давраҳои мухталифи адабиёт, чигунагии анвои номаҳо дар давраҳои гуногуни таҳаввули адабӣ, жанри номанигорӣ дар осори адибони алоҳида [204; 201], омӯзиши поэтикаи нома, одоби муошират дар номаҳо, шаклшиносии асарҳои бадеии ба сурати мактуб навишташуда, шахсияти эҷодии нависанда дар мукотибаҳои ӯ, таҳлили услубии мактубҳои адибон ва ғайра таҳқиқ шудааст.

Нома ва номанигорӣ (Epistolarity) ҳамчун жанри алоҳидаи адабӣ аз ҷониби донишмандони аврупоӣ низ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [213; 211].

Дар адабиётшиносии тоҷик низ нома ва номанигорӣ таҳқиқ шудааст. Аз ҷумла, муҳаққиқон М.Х. Беҳрӯз [194], З. Ҳасанова [210], Н. Салимов [149], М. Нарзиқул [200; 129; 130; 131; 132; 133], Ҳ. Зоиров [98], А.М. Хуросонӣ, Ҷ. Назрӣ [166] ва М. Гадозода [93] оид ба масъалаҳои иншонависии адабиёти классикии форсии тоҷикӣ ва пажӯҳиши номаҳои адабиёти классикӣ асару мақолаҳои арзишманд ба вуҷуд овардаанд. Дар ин миён нома ва номанигорӣ дар таҳқиқоти адабиётшинос М. Нарзиқул, аз ҷумла дар монографияи ӯ таҳти унвони «Трактат Амир Хусрава Дехлави «Эъджази хусрави» («Чудо Хусрава») и традиции эпистолярного жанра в истории персидско-таджикской литературы (X-XIV вв.)» ба таври фарогир баррасӣ шудааст [200]. Дар адабиётшиносии давраи Истиқлоли Тоҷикистон, омӯзиши адабиёти эпистолярӣ, пеш аз ҳама, ба ном ва қорҳои таҳқиқи сомондодаи адабиётшинос М. Нарзиқул пайвастагӣ дорад. Аз ҷониби донишманди муҳтарам масъалаҳои зиёди алоқаманд ба адабиёти эпистолярӣ, ба монанди таърих ва назарияи номанигорӣ, «Эҷози хусравӣ»-и Амир Хусрави Дехлавӣ ва мақоми он дар таърихи афкори адабии форсии тоҷикӣ, таҳқиқи масъалаҳои алоқаманд ба равишҳои нависандагӣ дар «Расоил-ул-эҷоз» таҳқиқ шуда, дар натиҷагирӣҳо масъалаҳои гуногуни таҳқиқи мавзуи мазкур таъкид шудааст. Муҳиммияти равиши таҳқиқи М. Нарзиқул, ба назари мо, дар он зоҳир мегардад, ки донишманди муҳтарам номаро ҳамчун навъи адабӣ ва мухтассоти сабкӣ онро ба таҳлил кашида, барои қорҳои

ҳамгун роҳ мекушояд. Вале муҳаққиқони номбурда бештар ба пажӯҳиши номаҳои адабиёти классикӣ таваҷҷуҳ намудаанд. Бинобар ин, мавзуи нома ва номанигорӣ дар адабиёти муосири тоҷик, махсусиятҳои он ҳамчун навъи махсуси адабӣ, хунари нигорандагии устод Айнӣ, қонунмандии дохилии нома, анъана ва навовариҳо, одоби гуфтугӯ дар номаҳо ва ғ. таҳқиқнашуда боқӣ мемонад, ки ин заминаи корҳои илмии ояндаро фароҳам меорад.

Дар адабиётишиносии тоҷик масъалаи омӯзиш ва таҳқиқи номаҳои С. Айнӣ саҳифаи тоза буда, намунаҳои назаррас низ дорад. Аз тарафи шахсиятҳои гуногуни илму адаб ва хосса аз ҷониби ҳамсари устод Салоҳат Айнӣ ва фарзандони ӯ Холида, Лутфия ва Камолиддин Садриддинзода Айнӣ (Камол Айнӣ) номаҳои эшон ба таври мунтахаб таҳия ва ба нашр расидааст [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 30; 34; 35]. Вале муҳаққиқона таваҷҷуҳ намудан ба аҳаммияти мукотиботи устод Айнӣ ва онро дар шакли маҷмуаи алоҳида гирд овардан ибтикори нахустини академик Хуршеда Отахонова мебошад [28; 29]. Ба сурати умум, дар замони Шуравии собиқ, аз шумори муҳаққиқон ду нафар, яке муҳаққиқ К. Айнӣ ва дигар академик Х. Отахонова оид ба аҳаммияти номаҳои С. Айнӣ ва мавзӯҳои он, инчунин дар таҳия ва наشري номаҳо саҳми бештар гирифтаанд. Аз ин миён ғаъолияти ҳамсари устод Салоҳат Айнӣ ва фарзанди устод Холида Айнӣ дар таҳияи чанд нома маҳдуд мешавад, вале ғаъолияти таҳиягарӣ ва муҳаққиқии К. Айнӣ ва Х. Отахонова вусъат меёбад. Маврид ба зикр аст, ки нахустин муҳаққиқе, ки ба ҷамъоварӣ ва таҳияи номаҳои устод Айнӣ дар матбуоти даврӣ машғул гардидааст, фарзанди нависанда К. Айнӣ ба шумор меравад. Таҳияи аввалини номаҳои устод Айнӣ соли 1956 дар шумораҳои чорум ва ҳафтуми маҷаллаи «Шарқи сурх» (ҳозира «Садои Шарқ») иттифок афтодааст [1; 2]. Хизматҳои Салоҳат ва Холида Айнӣ низ дар масъалаи таҳияи номаҳои устод Айнӣ лоиқи зикри махсус аст [3; 4; 6; 7]. Муҳаққиқони дигаре, ки дар таҳияи номаҳои устод Айнӣ саҳм гузоштаанд, дар дохили диссертатсия ба онҳо муроҷиат намуда, саҳми ҳар яке аз онҳоро дар таҳия ва муаррифии номаҳо таъкид

менамоем. Дар маҷмуъ, ҳамаи корҳои анҷомшуда, пеш аз ҳама, хусусияти муаррификунандагиро доро ҳастанд.

Агар ба дараҷаи таҳқиқи мавзуи мавриди назар дар алоҳидагӣ таваҷҷуҳ намоем, ду ҳолат пеши назар меояд: Нахуст ин ки ҳар донишмандоне, ки ба таври нисбатан муфассал перомуни аҳаммияти номаҳои устод Айнӣ ва масъалаҳои дар онҳо ба миён гузошташуда, таҳқиқе анҷом дода, номаҳои устод Айниро муаррифӣ намуда ва дар таҳияи номаҳои адиб низ саҳм гузоштаанд. М. Осимӣ [28, 3-6; 29, 5-8], М. Шакурӣ [184; 178, 101-131; 179], А. Маҳмадаминов [114; 115; 116; 117], А. Кӯчарзода [103, 3; 104, 4], Х. Асозода [70; 72, 278-283], Н. Аслонова [69, 273-280], А. Маликзод [109, 4-5] дар асару мақолаҳои худ оид ба арзишҳои илмӣ ва адабии номаҳои С. Айнӣ андешаҳои ҷолиб ва судманд изҳор намудаанд. Дар миёни таҳқиқоти ба вучуд омада, андешаҳои академик М. Осимӣ, ки дар сарсуханҳои маҷмуаҳои алоҳидаи мукотибаи С. Айнӣ ва А. Лоҳутӣ баён шудаанд, дар масъалаи арзиши номаҳои С. Айнӣ дар адабиётшиносӣ ва таҳқиқи онҳо соҳиби мақоми муайян мебошанд. Академик М. Осимӣ дар сарсухани ба нашри дувуми «Мукотибаи С. Айнӣ ва А. Лоҳутӣ» навиштаи худ қайд мекунад, ки «... маводи ин маҷмуа дар тадқиқи таърихи адабиёти тоҷик ва дар бобати муайян намудани симои онҳое, ки дар сари ғаҳвораи адабиёти муосири тоҷик истода, барои ба камол расонидани он хидматҳои пурарзише кардаанд, сарчашмаи муҳиммест» [29, 8].

Гурӯҳи дувум донишмандоне ҳастанд, ки ба масъалаи вазъи адабиёти эпистолярии тоҷик дар замони муосир таҳқиқ анҷом дода, ба ин ё он муносибат ба номаҳои устод Айнӣ ҳам таваҷҷуҳ карда ва ё аз саҳми вай дар ташаккули номанигорӣ ёдовар шудаанд [137; 155; 131, 260-267; 99; 110, 8-10]. Аз ҷумла адабиётшиносон М. Имомзода ва М. Зайниддинзода, ки номаҳои мунаққид С. Табаровро ба нависанда А. Самад дар шакли алоҳида бо муқаддимаи муфассале омода намудаанд, ба номаҳо ҳамчун манбаи нодири омӯзиш муносибат намуда, аҳаммияти илмӣ ва адабии онро қайд намудаанд. Муҳаққиқон ба чунин натиҷа мерасанд, ки «мактубҳои адибон арзиши баланди илмию адабиро соҳиб буда, дар

тахқику омӯзиши таърихи эҷоди асар, интиҳобу ҳалли мавзӯ, асноди таърихӣ, баъзе лаҳзаҳои ҳаёти шахсӣ ва коргоҳи эҷодии адибон маълумоти арзишманд дода метавонанд» [110, 8].

Нафарони дигаре, ки дар муаррифӣ ва таҳияи номаҳои устод Айни саҳм гирифтаанд, ин адибони ҳамзамони нависанда ба ҳисоб мераванд. Ин адибон, ки худ аз устод Айни нома гирифтаанду пас аз вафоти С. Айни ба муносибате он номаҳоро дар саҳифаҳои матбуот чоп кунонидаанд, бо навиштани муқаддимае ба онҳо арзишҳои илмӣ ва адабии номаҳои устод Айниро равшан намудаанд. Албатта, ин нигоштаҳо бештар хусусияти муаррификунандагӣ доранд, то таҳқиқӣ. Вале дар онҳо андешаҳои судманд ва шарҳу тавзеҳи хуб низ ба мушоҳида мерасанд, ки дорои аҳаммияти муайяни илмӣ мебошанд [53; 49; 48; 47; 34; 35; 52; 27]. Аз ҷумла, парвардаи мактаби С. Айни ва идомадиҳандаи кори ӯ Р. Ҳошим дар мақолаи худ – «Иншои шеър» масъалаи ҷамъоварӣ, нашр ва ба хонандагону муҳаққиқон дастрас гардонидани номаҳои С. Айниро зарур шуморида, таъкид намудааст, ки «нашр ва ба хонандаю таҳқиқотчиён дастрас гардонидани мактубҳои Айни (афсус, ки сол то сол ба таъхир меафтад) бисёр ҷиҳатҳои ҳанӯз барои мо номаълум ва омӯхтанашудаи ҳаёт ва эҷодиёти устодро кушода, ҷиҳатҳои нави тарзи тафаккур, нақшаҳо, мулоҳиза ва андешаҳои вайро равшан менамоянд... Аз ин ҷиҳат, нашри ҷилди махсуси мукотибаи Айни аҳаммияти бисёр калон дорад» [174, 13].

Аз ин шарҳи мухтасар маълум мешавад, ки номаҳои устод Айни ба М. Турсунзода ва номаҳои М. Турсунзода ба Айни дар ҳолати парешон ва аксаран дар бойгонихо боқӣ монда, аз назари муҳаққиқон дур мондаанд. Ҳол он ки мукотибаи С. Айни ва М. Турсунзода солҳои 30-юм оғоз шуда, то вафоти устод Айни идома меёбад. Номаҳои С. Айни ва М. Турсунзода аз ҷиҳати теъдод зиёданд ва ҷойи таассуф аст, ки то имрӯз ба таври комил ҷамъоварӣ нашудаанд. Танҳо нухномаи устод Айни, ки ба унвони М. Турсунзода фиристода шудаанд, бо кӯшиши К. Айни (ҳашт мактуб) ва А. Абдуманнон (як мактуб) чоп гардида, дастраси хонандагону муҳаққиқон шудаанд.



Чунонки аз дараҷаи таҳқиқи мавзӯ бармеояд, масъалаи мавриди назари мо ба сурати монографӣ ва ҷомеъ то ханӯз баррасӣ нагардида, аз ин ҷиҳат, масъалагузориҳои мо дар диссертатсия ҷадид буда, аз талаботи адабиётшиносии муосири тоҷик ва дар умум, аз вазъи омӯзиши фаъолияти бисёрсоҳаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода бармеояд. Дигар ин аст ки имрӯз дастрасӣ ба номаҳои С. Айнӣ ва маводи бойгонии ҳам устод Айнӣ ва ҳам М. Турсунзода осонтар аз дирӯз аст. Масалан, барои муқоиса, вақте шаст сол пеш муҳаққиқе дар бораи мероси адабии устод Айнӣ сухан ба миён оварда буд, танҳо аз номаҳои саркушодаи нависанда ба Пӯлоди Толис ва забоншинос Д. Тоҷиев ва маҳфуз будани бахши андаке аз номаҳои шахсии вай ёд кардааст. Имрӯз, иттилоъ дар ин бора ба маротиб бисёртар аз пешин аст: мо оид ба нашрҳои зиёди номаҳои устод Айнӣ, матни асли онҳо дар бойгонихо иттилоъ ва дастрасӣ дорем, ки пажӯҳиши ҳаматарафаи онҳо давра ба давра ногузир аст.

**Робитаи таҳқиқ бо барнома ва мавзӯҳои илмӣ.** Мавзуи таҳқиқи мавриди назар як ҷузъи қорҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба шумор меравад.

## ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

**Мақсади таҳқиқ.** Мақсади асосии таҳқиқот муайян намудани арзишҳои илмӣ ва адабии мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода ва таъин намудани саҳми адибон дар ташаккули насри номанигории муосири тоҷик мебошад.

**Вазифаҳои таҳқиқ.** Таҳқиқоти мазкур мавзуи номанигории муосири тоҷикӣ, арзишҳои илмӣ ва адабии номаҳои С. Айнӣ ва М. Турсунзодаро аз бисёр ҷиҳат равшанӣ меандозад. Бо мақсади ҳалли пурраи мавзӯ дар диссертатсия баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои зеринро мавриди таваҷҷуҳ қарор додаем:

- ҷамъоварӣ ва таҳқиқи номаҳои С. Айнӣ ва М. Турсунзода;
- баррасии номаҳо ва муайян намудани ҷойгоҳи онҳо дар миёни осори арзишманди адабӣ, илмӣ-таҳқиқотии устод Айнӣ ва М. Турсунзода;
- мурури мухтасаре ба равобитаи дӯстӣ ва эҷодии С. Айнӣ ва М. Турсунзода бо мақсади муайян кардани саҳми С. Айнӣ дар мавзуи ташвиқ ва тарбияи қувваҳои нави эҷодӣ ба адабиёти шуроии тоҷик ва кашфи истеъдоди адабии ин ҷавони соҳибистеъдод, тарбияи маънавии ӯ ва робитаи онҳо бо ҳамзамонон;
- баҳрабардорӣ ва таъсирпазирии М. Турсунзода аз ҳидоятҳои падаронаи С. Айнӣ;
- тасвири сарнавишти ибратбахши давраи солмандии С. Айнӣ – солҳои 1947-1954 дар мукотиба бо М. Турсунзода;
- баҳс дар атрофи масъалаҳои адабиётшиносӣ, ки дар мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода баён шудаанд. Инчунин, муайян намудани ҷойгоҳи андешаҳои адибон дар бораи асарҳои якдигар;
- омӯзиш ва тадқиқи симоҳои хурду бузурги адабиёти нимаи дувуми асри XIX дар заминаи номаҳои С. Айнӣ ва муаррифии онҳо барои насли замони шуравӣ;
- масъалаҳои сиёсии тақсими мероси гузаштагон ва муборизаҳои ҷоннисоронаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода дар замони шуравӣ;
- баҳсу мунозираҳои муқарризони «Ёддоштҳо» ва ҷавоби муаллиф ба онҳо;

– омӯзиши масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик ва таъкидҳои саривақтии С. Айнӣ ба М. Турсунзода;

– вазни шеърӣ тоҷикӣ ва масъалаҳои шеърӣ нав ва ҷойгоҳи андешаҳои устод Айнӣ оид ба ин масъалаи баҳснок;

– баррасии номаҳо ҳамчун сарчашмаи муътамад ва муайян намудани арзишҳои илмӣ ва адабии номаҳои С. Айнӣ ва М. Турсунзода дар адабиётшиносӣ.

**Объекти таҳқиқ.** Таҳқиқи номаҳои С. Айнӣ ва М. Турсунзода ҳамчун жанри насри адабии ҳунарий, жанри махсуси танқиди адабӣ, жанри хурди паёмовару паёмрасон ва муайян намудани арзиҳои илмӣ ва адабии номаҳо.

**Предмети таҳқиқ.** Таҳқиқи мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода дар асоси номаҳои ҷопшуда (матнҳои маҷаллавӣ ва нусхаи дастнависи номаҳо дар бойгонии устод Айнӣ ва Турсунзода) ва номаҳои номатбуъӣ онҳо.

**Асосҳои назарии таҳқиқ.** Дар ҷараёни кор ба афкори назарии муҳаққиқони барҷастаи ватанӣ, аз қабили М. Шакурӣ (М. Шукуров), С. Табаров, Р. Ҳошим, Х. Шарифзода (Х. Шарифов), Р. Мусулмонӣён (Р. Мусулмонкулов), А. Маҳмадаминов, Х. Асозода, А. Кӯчарзода (А. Кӯчаров), Ҷ. Бақозода, М. Имомзода (М. Имомов), Н. Салимӣ (Н. Салимов), А. Набавӣ (А. Набиев), М. Нарзикул ва муҳаққиқони шинохтаи эронӣ чун П. Хонларӣ, Тақии Ваҳидиёни Комёр ва русу аврупоӣ, ба монанди В. Г. Белинский, Е. Э. Бертелс, И. С. Брагинский, И. Бечка, А. А. Акишина, Н. И. Формановская, В. А. Истрин ва дар зимн ба андешаҳои нависандаи маъруфи рус К. Паустовский таваҷҷуҳ доштем.

**Асосҳои методологии таҳқиқ.** Барои баррасӣ ва таҳқиқи мавзӯёҳое, ки ҳалли онҳо дар диссертатсия ба миён гузошта шуд, пеш аз ҳама, методҳои таърихӣ ва муқоисавӣ-таърихиро асоси кор қарор дода, назари объективӣ ба маводи адабӣ ва бо назари интиқодӣ муносибат кардан ба матнҳои мавриди ниёз, сарчашмаҳои илмию адабӣ ва аз дигар меъёрҳои писандаи илмӣ низ истифода гардид.

**Сарчашмаҳои таҳқиқ.** Ба сифати сарчашмаҳои асосии таҳқиқ номаҳои С. Айнӣ ба М. Турсунзода, ки дар маҷаллаҳои «Садои Шарқ» (дар он солҳо «Шарқи

сурх»), «Илм ва ҳаёт», рӯзномаи «Ҷумҳурият» ва матбуоти даврии дигар, маҷмуаи «Мунтахаби асарҳои илмӣ»-и С. Айнӣ (Ҷилди аввал), қисми якум ва дувуми «Ёддоштҳо», маводи оид ба «Ёддоштҳо», ки дар рӯзнома ва маҷаллаҳои замони нависанда ҷопшуда, номаҳои М. Турсунзода ба С. Айнӣ, ки дар Бойгонии Осорхонаи адабии Садриддини Айнӣ маҳфузанд ва номаи телеграммаҳои С. Айнӣ, ки дар Бойгонии Осорхонаи адабӣ-ёдгории М. Турсунзода нигоҳдорӣ мешаванд, нигоштаҳои ҷашнии М. Турсунзода бахшида ба рӯзгор ва осори устод Айнӣ, инчунин маводи ба мавзӯ алоқаманд аз бойгонии осорхонаи М. Турсунзода истифода шуд.

**Навгонии илмӣ таҳқиқ.** Дар диссертатсияи мо аввалин бор дар адабиётшиносии ватанию хориҷӣ масъалаҳои алоқаманд ба баҳси мавзӯ ва баёни масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик, таълифи асарҳои танқидӣ оид ба таърихи адабиёти тоҷик, масъала ва муаммоҳои ҷойдошта, арзиши таърихӣ ва адабии фарҳангии «Ёддоштҳо», эътирози муқарризони «Ёддоштҳо» ва ҷавоби муаллиф ба онҳо дар асоси номаҳои С. Айнӣ ва мақолаҳои танқидии С. Табаров, Ю. Бобоев ва сармақолаҳои маҷалла ва рӯзномаҳои марказии ИҶШС ва ҶШСТ ба таври монографӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтаанд. Инчунин, вазни шеърӣ тоҷикӣ ва масъалаҳои шеърӣ наваз аз нигоҳи С. Айнӣ ва арзишҳои илмӣ таърихӣ номаҳои С. Айнӣ ва М. Турсунзода равшан гардидаанд. Масъалаҳои мавриди назари мо бо таъба ба дастовардҳои навини назарию амалии шинохт ва таҳлили жанри нома ва вусъати андешаҳои муаллифон, ки дар миёни сарчашмаҳои радифи аввали адабиётшиносӣ қарор мегиранд, мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст.

### **Нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:**

1. Адиб ва олими машҳур, бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик устод Садриддин Айнӣ, бо навиштани номаҳои расмӣ дӯстона суннати адабии гузаштаро, ки дар замони ӯ бар асари табодулоти дунбол намешуд, идома дода, дар ташаккули ин жанри насри адабии ҳунари мусоидат намуда, барои ривочу раванги он саҳми бузург гузоштааст. Ҳанӯз дар замони зиндагии муаллиф номаҳои ӯ дар

миёни аҳли адаб шуҳрати тамом дошт ва баъди реҳлати ӯ низ аз ҷумлаи суннатҳои нек боқӣ монд. Номҳои вай бо фарогирии далелҳои фаровони илмию адабӣ, фарҳангӣ, таърихӣ ва иҷтимоию сиёсии замон адабиёти эпистолярии тоҷикро дар давраи муосир шакл додааст. Ҷустуҷӯ, бозёфт, омӯзиш, баргардон ва ҷопи номиҳои С. Айнӣ аз соли 1956 оғоз шуда бошад ҳам, ҷойи таассуф аст, ки то имрӯз ба таври комил ҷамъоварӣ нашудаанд.

2. Номҳои С. Айнӣ, бинобар дар марҳалаи аввали адабиёти муосири тоҷик буданашон, барои таъини хусусиятҳои асосии жанрии номиҳои расмӣ, дӯстона ва саркушода дорои қимати баланди илмӣ ва адабӣ мебошанд. Аз ҷумла, омӯзишу таҳқиқи номиҳои С. Айнӣ ва М. Турсунзода, ки 14 номаю 3 барқияи С. Айнӣ ба М. Турсунзода ва 18 номаю 9 барқияи М. Турсунзода ба устод Айнӣ, ҳамчунин 3 номаи ҳаммуаллифиро дар шароити ҳозира фаро мегирад, дорои арзиши баланди илмӣ ва адабӣ мебошанд.

3. Муқотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода бахши муҳимми номанигории адабиёти муосирро шомил буда, аз нигоҳи мавзӯ ва баёни матолиб ва шеваи нигориш аз соири мактубҳои адибону муншиён фарқ мекунанд: мухотабони номиҳо рамзшоноӣ матлабанд, барои онҳо баёни муфассали матолиб зарурат надорад, барои дарки матлаб танҳо ишороти нозук кифоят мебошад.

4. Дар адабиёти муосири тоҷик аз ҷиҳати принсипи эҷодӣ ва мазмуну ғояҳои миллӣ гуфта метавонем, ки «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ асари комилест, ки образҳои барҷастаи миллӣ ва муборизаи онҳо баҳри озодӣ ва устувор мондани урфу одат, ҷаҳонбинӣ, дониш ва маънавиёти халқи тоҷикро ба воситаи образҳои шучоъ ва содиқ фаро гирифтааст. Боиси таассуф аст, ки ин образҳо дар аввал аз ҷониби мунаққидон ва адибони ҳамзамони муаллиф бо танқид ва эродгирӣҳо мувоҷеҳ шудааст. Муқотибаи С. Айнӣ бо адибон, аз ҷумла М. Турсунзода дар ин маврид манбаи муътамаде ба ҳисоб мераванд.

5. Арзиши таърихӣ, адабӣ ва фарҳангии миллии «Ёддоштҳо»-ро бо муқоиса ба андешаҳои ҳуди муаллиф ва ҳақиқатҷӯию ҳақиқатталабии ӯ, ки дар номиҳо бо

адибони тоҷик ва махсусан раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон дар замони шуравӣ шудааст, баррасӣ гардида, моҳияти ин мукотибаҳои мубоҳисавиро равшан намудем.

6. Бо таваҷҷуҳ ба номаи С. Айнӣ ба М. Турсунзода, ки санаи таълифи он 27 декабри соли 1948 мебошад, бо далелҳои арзишманди илмӣ-танқидӣ оид ба аруз ва моҳияти ин илми мураккаби шеършиносӣ ошно гардидан мумкин аст. Ин андешаҳо имрӯз низ аҳаммияти худро аз даст навода, дар баробари дигар мероси арзишманди илмӣ – таҳқиқоти нависанда дорои арзиши бузурги илмӣ ва адабӣ мебошанд.

7. Устод Айнӣ бо нигоштаҳои худ дар қолаби номаҳои расмӣ ва дӯстона ҳамчун нави махсуси насри адабӣ муносибат карда, саъй намудааст, ки маҳсули қаламашро, бо мақсади тарбия ва таъмини ҷиҳати адабии онҳо, бо лутфи махсуси сухан, аз имконоти дигари адаби ҳунарий низ истифода кунад. Барои навиштани як номаи хуб ба андозаи офаридани як асари комил, ҳатто дар мавриде, ки сухан сари масъалаи рози эҷодӣ ва андешаҳои тозаии фарогир бармегардад, беш аз он заҳмат ва таҷриба зарур аст.

**Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ.** Маводи назарии фароҳамомада дар диссертатсия, баёниҳои назарӣ ва хулосаҳои бадастовардаи мо ҷанбаҳои назарии омӯзиши афкори адабиётшиносии С. Айниро тақвият бахшида, паҳноии таҳқиқ ва равишҳои омӯзиши номаҳои нависандаро мукамал гардонид, масъала ва муаммоҳои ҷойдоштаро равшан менамоянд. Ҳамчунин, маводи диссертатсия ва хулосаҳои бадастовардаро дар вақти навиштани таҳқиқоти ҳамгун истифода бурдан мумкин аст.

Арзиши амалии диссертатсияи мо иборат аз он аст, ки натиҷа ва хулосаҳои илмӣ бадастовардаи мо ҷойи ҳолие, ки дар амалияи ҷодаи айнишиносӣ дар пажӯҳиши масъалаҳои норавшани рӯзгор ва осори С. Айнӣ ва маърифати осори ин санъаткори энтсиклопедист вучуд дорад, комил намуда, арзишҳои илмӣ адабии номаро ҳамчун жанри насри адабии ҳунарий дар эҷодиёти ду санъаткори бузурги тоҷик, ки яке ба сифати бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик ва дигаре ба унвони

мунодии сулҳу дӯстӣ ҳамчун Қаҳрамонони Тоҷикистон низ машҳуранд, баён мекунад.

**Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ.** Диссертатсия дар мавзуи «Арзишҳои илмӣ ва адабии номаҳои Садриддин Айнӣ ва Мирзо Турсунзода» барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илми филология бо шиносномаи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ мувофиқат мекунад.

**Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот.** Саҳми муаллиф дар ҷустуҷӯ, бозёфт, омӯзиш, таҳия ва ҷопи номаҳои С. Айнӣ ва М. Турсунзода, ки дар бойгонии ин адибон маҳфузанд ва муайян намудани арзишҳои илмӣ, адабӣ ва таърихӣ фарҳангии онҳо дар адабиётшиносии тоҷик, инчунин муайян ва таҳқиқ намудани масъалаҳои навро, ки дар мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода ба миён гузошта, ки то ҳанӯз мавриди баҳси адабиётшиносӣ қарор нагирфта аст, зоҳир мегардад.

**Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ.** Бахшҳои асосии диссертатсияи мо дар семинарҳои кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии ДМТ мавриди муҳокима қарор гирифтаанд. Бахше аз қисматҳои кор аз ҷониби муаллиф дар конференсияҳои байналмилалӣ «Устод Айнӣ ва масъалаҳои равобити адабӣ» (Душанбе, 2018) ва «Сотим Улуғзода ва адабу фарҳанги миллӣ» (Душанбе, 2021), конференсияҳои ҷумҳуриявӣ: «Масъалаҳои таҳқиқ ва интишори осори С. Айнӣ» (Душанбе, 2017) ва конференсияҳои ҷумҳуриявии кафедраи услубшиносӣ ва таҳрири матни адабии ДМТ, зери унвони анъанавӣ «Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ» (Душанбе, 2017; 2018; 2019), «Абдулғанӣ Мирзоев ва рушди адабиётшиносии тоҷик» (Душанбе, 2019), конференсияи илмӣ Осорхонаи миллии Тоҷикистон – «Мирзо Турсунзода ва Ҳиндустон» (Душанбе, 2021), конференсияҳои ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии АМИТ ба муносибати 110-солагии Шоири халқи Тоҷикистон, Қаҳрамони Тоҷикистон – «Нақши Мирзо Турсунзода дар рушди адабиёт ва фарҳанги миллӣ» (Душанбе, 2021), ба муносибати 110-солагии Сотим Улуғзода – «Сотим

Улуғзода ва масъалаҳои насри муосири тоҷик» (Душанбе, 2021), конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалии «Профессор Худойназар Асозода ва рушди адабиётшиносии тоҷик» (Душанбе, 2021), ҳамасола дар конференсияи анъанавии ҳайати устодону кормандони ДМТ (Душанбе 2016-2021) ва мизҳои мудаввар мавриди муҳокимаю баррасӣ қарор гирифтаанд.

**Нашри таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия.** Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаҳои таҳқиқот дар қолаби 21 мақола, аз ҷумла 12 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА ҚТ ва КОА ФР интишор ёфтаанд.

**Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия.** Диссертатсия аз муқаддима, чор боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Бобҳо ба фаслҳо ғуруҳбандӣ шудаанд. Ҳаҷми умумии диссертатсия 200 саҳифаи ҷопи компютерӣ мебошад.



## БОБИ I

### РОБИТАИ ДҶУСТӢ ВА ЭҶОДИИ УСТОД АЙНӢ ВА М. ТУРСУНЗОДА

Равобити дӯстӣ ва эҷодии адибон дар ин ё он давраи мушаххаси таърихӣ дорои махсусиятҳои ба худ хос мебошанд ва аз ҷумлаи мавзӯҳои муҳимми адабиётшиносӣ ба ҳисоб мераванд, вале дар аини ҳол таҳлили ин масъала дар миёни адибон ва донишмандон аз ҷиҳатҳои мухталиф ҳаллу фасл мешаванд. Равобит ё вобастагии шахсиятҳои бузург дар раванди қонунияти тараққиёти ҳаёти иҷтимоӣ ва адабӣ дар шакл ва намудҳои гуногун зухур намудаанд, ки дар баробари моҳияти бузургии инсонӣ доштан боз хусусияти омӯзандагӣ ва аҳаммияти бузургии назариявӣ ва амалию тарбиявиро молик мебошанд. Бахусус вақте сухан дар бораи шахсиятҳои адабие меравад, ки онҳо дар баробари рисолати адабӣ бо фаъолияти гуногунсоҳаи худ дар ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии халқ дар марҳалаҳои шаклگیریи шуури ҷамъиятӣ ва бедорию худшиносии миллӣ нақши муҳим бозидаанд, масъала боз ҳам аз ҳар ҷиҳат аҳаммияти калони илмӣ пайдо мекунад. Ин аст ки зиндагии шахсии шахсиятҳои бузургии миллӣ бо якдигар дар пайвастагӣ ва таъсиргузорию таъсирпазирӣ буда, бо зарурати таърих дар садсолаҳо боре зухур мекунад ва корҳоеро сомон медиҳанд, ки одамони одӣ дар муддати садсолаҳо анҷом дода наметавонанд. Аз ин ҷост, ки шахсиятҳои бузургии адабӣ бо аслу моҳияти фаъолиятҳои созандаи хеш сарват ва дастоварди бузургии миллат мегарданд. Ин нуктаро таърихшиноси фаронсавӣ Томас Карлейл (1795-1881) ҳаққонӣ қайд намудааст, ки «Таърихи дунё тарҷумаи ҳоли одамони бузург аст» [198, 849]. Вале таърихи зиндагии инсонҳои бузург аз ҳамдигар ҷудо набуда, якдигарро яз ягон ҷиҳат идома медиҳанд. Ин тариқа шуданаш низ як ҳолати табиист, зеро бузургтарин чехраҳои адабӣ, ки дар ин ё он давраи тараққиёти ҳаёти иҷтимоии халқ зиндагӣ намудаанд ва онҳо аз шуҳрати якдигар огоҳ шудаанду миёни ҳамдигар робита барқарор намудаанд, худро аз дигарон ҷудо намегиранд ва робитаи худро бо ҳамдигар пайванд медонанд. Аз ин муносибат ё ҳамбастагии худ барои насли баъдӣ

арзишхоеро боқӣ мегузоранд, ки таъминкунандаи маърифату маънавиёти ҷомеа мегарданд ва дар пойдориву баҳо ва суботи минбаъдаи зиндагии инсон комилан мусоидат мекунанд. Мисоли инро мо дар таърихи адабиёти ҳазорсолаи тоҷику форс дар мисоли муносибати Абуалӣ Синою Абусаиди Абулхайр, Саъдию Ҷалолиддини Балхӣ, Ҷалолиддини Балхию Ҳисомиддини Чалабӣ, Ҷалолиддини Балхию Шамси Табрезӣ, Ҳофизу Камол, Абдуллаҳмони Ҷомӣю Алишери Навоӣ, Садриддин Айнию Садрӣ Зиё, Мирзо Турсунзодаю Чингиз Айтматов ва дигарон мушоҳида мекунем. Вале ин робитаҳои адибон бо шеваҳои гуногун ва муносибатҳои аҷибӣ инсонӣ баҳрабардорӣ, таъсиргузорӣ, таъсирпазирӣ ба амал омадаанд, ки ҳар яке қобили диққати махсус мебошанд. Робитаи дӯстӣ ва эҷодии С. Айни бо адибони худӣ ва махсусан бо насли нави адабиёти муосири тоҷик, ки бевосита таҳти сарпарастӣ ва ғамхорӣ падаронаи устод Айни қарор доштанд ва дар адабиётшиносӣ бо номи «насли комсомол» шинохта мешаванд, дар асл ва моҳияти худ аз пешвои маънавӣ будани ин абармарди миллат гувоҳӣ медиҳад. Аз ин нуқтаи назар, робитаи дӯстӣ ва эҷодии устод Айни бо адибони тоҷик ва махсусан М. Турсунзода имрӯз барои адабиёти тоҷик масъалаҳои муҳимми замони, сиёсӣ ва адабиро мекушоянд. Бинобар ин, мо мақсад гузоштем, ки робитаи М. Турсунзодаро бо саромади адабиёти нави тоҷик Садриддин Айни дар асоси мукотибаи эшон бо С. Айни ва маводи хотиротию осори бадеии М. Турсунзода таҳлил намоем.

Садриддин Айни ва Мирзо Турсунзода дар марҳалаи барои миллати тоҷик тақдирсоз ва мураккабу ҳассос зиндагӣ ва фаъолият намудаанд. Агар дар даҳсолаи аввали асри XX миллати тоҷик ва рӯзгору фарҳанги он ба кунишҳои пантуркистон рӯёриш омаданд, солҳои 30-юму 50-уми ҳамин аср нигилизми таърихӣ ва милли рӯёриш доштанд. Дар ду даҳсолаи аввал вокунишҳои яккатозонаи С. Айни буд, ки бар ин кунишҳо чира мешуданд ва аксаран бар забони иғвогаронаи пантуркистон муҳри хомӯшӣ мезаданд. Дар солҳои 30-юму 50-уми ин аср ин навъ кунишҳо боз дар шакл ва либоси гуногун бо таъсири сиёсати замон зухур кардааст, ки дар муборизаҳо акнун А. Лоҳутӣ, П. Сулаймонӣ, М. Турсунзода, Б. Ғафуров, С. Улуғзода ва дигарон

дар паҳлуи С. Айнӣ меистоданд. Нависандаи донишманди мо А. Самад таърихи пурфочиаи миллати тоҷикро дар асрҳои гузашта таҳлил намуда, воқеаҳои фочиабори асри XX-ро ба ёд оварда, менависад: «Дар асри фочиабори бист, ки ба тухми уламову удабои тоҷик аҷнабиён бо ҳар рангу баҳона қирон оварданд, фарзандони хирадманду шердиле чун С. Айнӣ, А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода, Б. Ғафуров, С. Улуғзода хираду фаросати олии зотино сипари сиёсати ҳукмфармоёни ҷарроф сохта, таҳамтанвор посбони боэътимоди фарҳанги ҳазорсола шуда, бо осору афкори пураарзишу миллатсоз, пажӯҳишҳои ҳаётан муҳим дар гирудорҳои мудҳиши замони пуртазод дастболо, шодкому пирӯз гардиданд» [150, 106]. М. Турсунзода, ки аз адибони машҳури замони шуравии мост ва аз ҳама бештар ба сиёсати замони худ ғароиш дошт ва дар ин замони пуртазод ҷеҳраи бузурги арсаи сиёсат низ буд, дар ин миён қорнамоии ӯ лоиқи диққати махсус аст. Манзури мо он аст, ки М. Турсунзода дар баробари ин қунишҳои замон, то ҳадди тавон аз мановфеи миллӣ ва рушди адабиёту фарҳанги тоҷик дифоъ намуда, аз қорномаҳои ибратбахши устод Айнӣ суд ҷустааст. М. Турсунзода бо фармудаҳои хирадмандонаи устод Айнӣ барои мустаҳкамии пояи адабиёти нави тоҷик, тарбияи маънавии ҷавонони боистеъдоду ватанхоҳ ва ҳифзи сарвати маънавии миллат ва дастраси мардум намудани он, қӯшиши зиёде намудааст. Дар ин ҷода аз устод Айнӣ маслиҳат ҷуста, ба воситаи мукотиба, нишасту суҳбатҳо онҳо ҳамдигарро дастгирӣ мекарданд ва ба ҳамдигар илҳом мебахшиданд. Ҳамин аст ки ин соҳаи фаъолияти файёзи онҳо дар мактубҳо бисёр омӯзанда акс ёфтааст. Қабл аз ҳама, доираи назар ва ҷаҳонбинию ҷаҳонфаҳмиашон фарох аст. Ин сифот дар фаъолиятмандии онҳо дар номаҳо возеҳ мушоҳида мешавад. Метавон гуфт, ки робитаи М. Турсунзода бо С. Айнӣ дар аввал робитаи эҷодӣ ба хотири омӯзиш ва машварат будааст, ки С. Айнӣ аз ин робита истеъдоди адабии М. Турсунзодаро кашф намуд ва баъдан ба робитаи хуби дӯстӣ миёни ин ду шахсият сабаб шудааст.

Ба ин ҷиҳат соҳиб гардидани ин гуна равобит низ бесабаб нест. Сабаби нахуст, агар майли устод Айнӣ ба кашфи истеъдодҳо ба хотири сабзондани адабиёти нави

точик бо чунин соҳибистеъдодҳо бошад, сабаби дувум тамоюли М. Турсунзода ба адабиёт ва устоде чун Садриддин Айний бояд бошад. Солисан, муҳити фарҳангӣ ва адабии тоҷикӣ ба хоҳири ҳифз ва пайдории арзишҳои инсонӣ ва миллии тоҷикӣ сабаб гардидааст.

Падидаи дигар, ки рӯй овардани М. Турсунзодаро ба устод Айний собит месозад, муҳити сиёсии давр аст. Яъне, муҳити сиёсӣ ҳамеша бозгӯкунандаи вазъи адабиёту фарҳанг ва муносибатҳои иҷтимоӣ буд ва ҳаст. Аз ин рӯ, қайд кардани ин масъала низ аз ғоида ҳолӣ нест.

Аз зиндагиномаи устод Айний мо медонем, ки ӯ сеюми июни соли 1917, баъд аз бисту панҷ амалиёти ҷарроҳӣ ва табobati панҷоҳу дурӯза дар бемористони Когон ба шаҳри Самарқанд ҳиҷрат мекунад. Ин шаҳр маҳалли асосии иқомати баъдии ӯ мегардад. Вале ҳамвора баробари навиштани асаре ё баргузории маҷлисе ба пойтахти Тоҷикистон шаҳри Душанбе (дар он солҳо Сталинобод) меомадаанд. Назар ба нақли К. Айний, устод Айний дар ин пойтахти нави тоҷикон ба корҳои асосии дигар – гуфтугӯ бо адибон, ҳалли бисёр масъалаҳои эҷодӣ, ҳамкорӣ бо Нашриёти давлатии Тоҷикистон ва ғайраро анҷом медодаанд [105, 5]. Ин ҳам як навъ робитаи С. Айний бо адибони тоҷик аст. Вале устод Айний аз ин шаҳр робитаи худро бештар ба воситаи мактубҳо барқарор доштааст, ки имрӯз манбаи муҳим барои таҳқиқи ин муносибатҳо гардида, яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои адабиёти муосири тоҷикро ташкил медиҳанд.

Падидаи дигаре, ки дар таърихи миллати мо бо хатти заррин сабт шудаасту ба робитаи дӯстӣ ва эҷодии М. Турсунзода ва С. Айний низ бетаъсир нест, ин таъсиси Академияи илмҳои Тоҷикистон (14.04.1951) (дар он солҳо АИ ҶШС Тоҷикистон) ва Президенти он интихоб шудани С. Айний (15.04.1951) мебошад. Албатта, ин корҳо маҳсули заҳматҳои Б. Ғафуров мебошанд, вале М. Турсунзода низ барои ба Душанбе овардани устод Айний, ҳамчун раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон бе ҳисса нест.

Робитаи қарини дӯстӣ ва эҷодии устод Айнӣ ва М. Турсунзода, ки дар шакли ҳамкориҳои доимӣ, мукотиба, мусоҳиба ва ҳамнишастиву ҳамсухбатихоё бо устод Айнӣ, ки ба ин шоири навардоз бисёр муяссар шудааст, зухур намудааст. Ин равобит, аз як тараф, баҳри дарки шахсияти бузурги С. Айнӣ барои М. Турсунзода сабаб гардида бошад, аз тарафи дигар, кашфи истеъдоди адабии М. Турсунзода аз тарафи С. Айнӣ ва тарбияи маънавии ӯро бозгӯ менамояд. Ин равобит муайян менамояд, ки М. Турсунзода дар лаҳзаҳои ҳассоси зиндагӣ ва фаъолияти роҳбарӣ аз маслиҳату машварат ва корномаҳои илмӣ ва муборизаҳои С. Айнӣ суд чустааст. Хусусан солҳои 1935-1937, ки воқеаҳои мудҳиши шахспарастӣ ҳар як зиёии тоҷикро бештар аз дигарон нигарон мекард, М. Турсунзода бо устод Айнӣ мукотиба намуда, «бо сарфарозии бузург» робитаи дӯстӣ намудааст. Аз ин ҷост, ки М. Турсунзода дар мактуби худ, аз таърихи 5-уми март соли 1936, оид ба корҳои эҷодӣ ва таъсирпазирӣ ҳаяҷонфизии асарҳои устод Айнӣ сухан гуфта, ҷӯшиши дарунии худро чунин баён намудааст: «Ман дар рӯзҳои охир достони манзуми қаҳрамондухтари хурдак – Мамлакатро ба охир расонидам. Чанд рӯз боз ба хондани «Ғуломон» машғул гардида ба охир расонидам. Аз он ҳаяҷоне, ки аз ҳаёти Ҳасан ва хонаводаи он гирифтаам, ҳозир ҳам берун шуда натавониста истодаам» [170]. Ин равобит дар солҳои баъд, хусусан, пас аз раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон интихоб гардидани М. Турсунзода марҳалаи навро ба вучуд овард. Метавон гуфт, ки ин масъулият М. Турсунзодаро ба устод Айнӣ наздиктар ва мукотибаи эшонро қавитар намудааст. Маълум аст, ки намояндагони насли солҳои сиёми адабиёти тоҷик ҳамагӣ дар мактаби эҷодии устод Айнӣ тарбият ёфтаанд. Бо итминон метавон гуфт, ки пас аз раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон интихоб гардидани М. Турсунзода (1946) сарвари насли комсомол – насли дувуми адабиёти муосири тоҷик ба уҳдаи ӯ гузошта шуд. Албатта, сарвари М. Турсунзода бе машварат ва маслиҳатҳои С. Айнӣ амалӣ намешуд. Ин аст ки робитаи адабӣ ва эҷодии С. Айнӣ ва М. Турсунзода маҳз дар ҳамин вазъияти таърихӣ, яъне дар соли 1946 раиси правленияи Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон таъин шудани М.

Турсунзода, хусусияти тоза касб намуда, ба марҳалаи нави рушд кадам гузошт. Маҳз дар ҳамин давра аст, ки нома ҳамчун навъи адабӣ, ҳам ба василаи ниёзи иҷтимоӣ ва ҳам воситаи баёни афкори илмӣ, адабӣ ва танқидӣ мавриди қорбаст қарор гирифта, миёни С. Айнӣ ва М. Турсунзода ба сурати риштаи махсус ва ҷудогонае аз жанрҳои насри адабӣ хизмат мерасонад. Аз мактубҳои дастрас ва ҷопшуда, ки ба давраи мавриди назари мо рост меояд ва зоҳиран аҳаммияти адабию илмӣ ва таърихӣ онҳо қобили таваҷҷуҳанд, ба ҳар сурат далели равшани андешаи болост [39; 40; 41; 42; 11; 12; 6; 90; 34; 35].

Робитаи қарини дӯстӣ ва эҷодии устод Айнӣ ва М. Турсунзода як қатор масъалаҳои илмӣ – таъсиррасонӣ ва таъсирпазирӣ барин мавзӯҳоро пеш меорад, ки пешвои маънавӣ будани устод Айнӣ ва шогирде дар ин роҳ ба майдон омадани М. Турсунзодаро собит месозад. Устод Айнӣ дар номаи худ, ки бо таърихи 14-уми апрели соли 1949 ба суроғаи М. Турсунзода фиристода шудааст, муҳотаби худро дар масъалаи тақсими мероси адабӣ ва илмӣ ҳамсафи худ доништа, аз муборизаҳои солҳои 20-уми худ ёд намуда, бо «ҷӯшидани масъалаи тақсими мероси гузаштагон» шод будани худро таъкид намуда, мегӯяд: «Акнун омадам ба масъалаи тақсими мероси адабӣ ва илмӣ. Бешубҳа ба ҷӯшидани ин масъала аз ҳама зиёдтар ман шод мебошам. Зеро ман дар солҳое дар болои ин масъала мубориза кардам, ки қариб танҳо будам. Дар он вақт маро дар ин масъала ҳам Икромӯфҳо,<sup>\*</sup> Файзуллоҳхӯҷаҳо,<sup>\*\*</sup> ҳам югурдаки онҳо «левакҳо» (чаптарошҳо)<sup>\*\*\*</sup> мезаданд, аммо ман, ки кори худро мувофиқи роҳи партия медонистам, нотарсона муборизаи сахт бурдам, хушбахтона, дар охир муваффақ ҳам шудам. Баъд аз он ки Шумоён ба паҳлуи ман даромадетон (аз солҳои 32 сар карда), кори ман хело сабук шуд» [27, 87]. Ин таъкидҳои устод Айнӣ, ки аз ҷумлаи бахше аз ҳақталошӣ ва истиқлолҷӯии миллист, аҳаммияти илмӣ

---

\*.Манзур Икромов Акмал Икромович (1898-1938) аст, ки аз соли 1929 то соли 1931 котиби якуми Ҳизби коммунистии Ўзбекистон буд.

\*\*..Файзуллоҳ Хоҷаев (1896-1938) – раиси СКХ-и Ўзбекистон, яке аз тарғибгарони идеологияи пантуркистӣ.

\*\*\*.Истифодаи калимаҳои «югурдак», «левакҳо» ва «чаптарошҳо» ҳамагӣ обуранги ҳиссии манфии гӯяндаро ифода намудаанд.

дорад. Хусусан, таъкиди устод Айнӣ – «Баъд аз он ки Шумоён (М. Турсунзода, С. Улуғзода, Б. Ғафуров ва дигарон – Л. Ш.) ба паҳлуи ман даромадетон, кори ман хело сабук шуд» [27, 87] – собит месозад, ки дар масъалаҳои мубрами замони М. Турсунзода аз корномаҳои устод Айнӣ илҳом гирифта, таъкидҳои ӯро сармашки кори худ доништа ба масъалаҳои баҳсталаби замон ҷавоб гуфтааст. Ин аст ки мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода аз ҳақталошию ҳақҷӯӣ ва истиқлолталабии ин ду шахсияти миллӣ гувоҳӣ дода, аҳаммияти илмӣ пайдо намуда, барои ҳалли бисёре аз масъалаҳои мубрами таърихи адабиёт ва фарҳанги тоҷик сарчашмаи муътамад шудаанд.

Масъалаи дигаре, ки ҳалли он барои таърихи адабиёти тоҷик лозим аст, роҳҳои тарбияи кадрҳои миллӣ ва махсусан нақши устод Айнӣ дар тарбияи кадрҳои адабии миллӣ ва сиёсӣ дар солҳои аввали аҳди шуравӣ мебошад. Дар ин боб фасли алоҳидае ба сурати «Кашфи истеъдоди адабии М. Турсунзода аз ҷониби С. Айнӣ ва тарбияи маънавии ӯ» бахшида хоҳад шуд ва ин ҷо танҳо таъкид карданием, ки тасаввур кардану муайян намудани раванди инкишофёбии шахсиятҳои адабӣ, махсусан шахсияти М. Турсунзода ва таъсири ақидаҳои С. Айнӣ ба онҳо, бидуни муайян кардани воситаи ифодаи нуқтаи назарҳо ғайри имкон аст. Бояд қайд намуд, ки ин таъсиргузорӣ, на танҳо ба воситаи гуфтугӯҳои хаттӣ зухур кардааст, балки дар шакли ҳамкориҳои доимӣ, мусоҳиба ва ҳамнишастиву ҳамсухбатихое бо устод Айнӣ падидаи омадаанд, ки аз ҳар ҷиҳат омӯзанда мебошанд.

Ба ин тариқ, робитаи дӯстӣ ва эҷодии С. Айнӣ ва М. Турсунзода дар як марҳалаи ҳассоси таърих ба вучуд омадааст, ки барои пойдор мондани шуури иҷтимоиву маънавӣ ва худшиносии таърихиву фарҳангии миллати тоҷик замина шудаанд. Сарчашмаи асосии онҳо ҷавоб ба ниёзҳои замони буда, вале таъкидҳои онҳо аз ҳақиқати таърих дур набудаанд ва ба сиёсати замон низ бе муносибате нестанд. Бинобар ин, таҳқиқи ин масъала хеле муҳим аст. Умуман, масъалаи робитаи адибон дар адабиётшиносии мо кам омӯхта шудааст. Ҳол он ки таҳқиқи ин масъала барои муайян кардани шахсияти адиб ва давраҳои бақомолрасии ӯ ва таъсирпазирӣ

аз бузургон, мавқеи онҳо дар ҳаёти маънавии ҷамъият таъсири ин гуна робитаҳо бо шаклҳои зуҳур ва шеваҳои он хело зарур аст.

### 1.1. КАШФИ ИСТЕЪДОДИ АДАБИИ М. ТУРСУНЗОДА АЗ ҶОНИБИ

#### С. АЙНӢ ВА ТАРБИЯИ МАЪНАВИИ Ӯ

Масъалаи роҳҳои тарбияи кадрҳои миллӣ, ташвиқ ва тарбияи қувваҳои нави эҷодӣ ба адабиёти шуроии тоҷик ва махсусан нақши устод Айнӣ дар тарбияи кадрҳои адабии миллӣ ва сиёсӣ дар солҳои аввали аҳди шуравӣ (1920-1950) аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимми таърихи адабиёти тоҷик аст. Ҳанӯз ин мавзӯи муҳимми таърихи А. Лоҳутӣ низ дар муқаддимаи «Намунаи адабиёти тоҷик» (1926)-и С. Айнӣ ҳаққонӣ қайд намудааст. Аз ҷумла ӯ мегӯяд: «Адабиёти имрӯзаи тоҷикон чун гулистонест, ки солҳои дароз посбонӣ надидаву обёрӣ нашуда ва муҳтоҷи ороишу пироиши бисёрест.

Ман яқин дорам, ки устоди муҳтарам (С. Айнӣ – Л. Ш.) дар миёни ҷавонони наврасу самимии тоҷик тӯдаҳои адабӣ ташкил додаву барои тавҳиди усули адабии забони форсӣ пояҳои муҳкаме устувор хоҳанд кард» [19, 6]. Ин таъкиди А. Лоҳутӣ, ки дар оянда як барномаи рӯзгори ӯро низ ҷиҳати зерин назар гирифтани ҷавонони соҳибистеъдод, ташвиқ ва тарбияи қувваҳои нави эҷодӣ барои адабиёти шуроии тоҷик фаро гирифт, моҳияти таърихӣ ва адабӣ дорад. Ба назари мо, масъалаи тарбияи нерӯҳои ақлонӣ ва ҷавонони боҳушу бедор баҳсест, ки доманаи он ба таърихи ҳазорсола ва аз ин зиёдтар паҳн мегардад. Вале ин масъалаи дар таърихи адабиёти тоҷик дар замони шуравӣ, ки давраи шаклгирии шуури миллӣ маҳсуб меёфт ва мушкилиҳоро, аз қабилӣ шуури синфӣ ва сиёсатгарӣ дар худ дошт, яке аз масъалаҳои асосии таърихи адабиёти мост. Дар зимни ин мавзӯи бузург мулоҳизаҳои С. Айнӣ ва А. Лоҳутӣ, ки дар сарғаҳи ин марҳала қарор доранд, нақши калидӣ доранд. Хусусан номаҳои эшон ба адибони тоҷик ин андешаро қувват медиҳанд. Ҳамчунин, дар зимни ин мавзӯ гуфтугӯ дар бораи С. Айнӣ ва А. Лоҳутӣ ва нақши дурахшони онҳо дар тарбияи кадрҳои адабӣ ва сабзиши диди бадеии онҳо



дар давраи аввали адабиёти муосири тоҷик гуфтугӯйҳо ва изҳори назарҳо аз ҷониби Р. Ҳошим, И. Брагинский, Ш. Ҳусейнзода, С. Табаров, М. Шукуров, И. Бечка, А. Сайфуллоев, А. Сатторзода, М. Қаноат, А. Кӯчарзода, А. Махмадаминов, Ҳ. Асозода, М. Зайниддинзода ва дигарон шудааст. Ин мавзӯ як ҳақиқати собитшуда ҳам мебошад, вале таҳлили илмӣ он ва муайян намудани доираҳои муносибат, роҳҳои рушди нерӯҳои ақлонӣ ва таъсиргузорию таъсирпазирии насли солҳои сиюми адабиёти тоҷик аз мактаби адабии устод Айнӣ қобили диққати махсус аст.

Аз мактубҳои С. Айнӣ ба адибони тоҷик чунин ба назар мерасад, ки устод Айнӣ ҳамчун эҷодкори забардаст вақт ва ёрии худро аз адибони ҷавоне, ки нав ба майдони адабиёт қадам гузошта, яке дар соҳаи назм, дигаре дар соҳаи наср, сеюмӣ дар соҳаи драматургия ва чорумин дар соҳаи тарҷумонӣ ва танқиди адабӣ шогирдона қадам мегузоштанд, дареғ намедоштааст, балки ҳусну кубҳи офаридаҳои навқаламонро дар сари вақт нишон дода, ислоҳи нуқси асарҳоро талаб мекардааст ва барои хубтар шудани мундариҷа ва шакли онҳо маслиҳатҳо медодааст. Чунин ҳам шудааст, ки гоҳе дар як моҳ устод Айнӣ ба раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон М. Турсунзода ва дигарон бештар аз 3-4 номаи муфассалу фарогири дорои масоили муҳимму гуногуни адабӣ-фарҳангӣ навиштааст, ки ин ҳолат баёнгари соҳиби неруи пурқуввати эҷодӣ будану нисбат ба масъалаҳои мубрами замон ва илму фарҳанг лаҳзае бетафовут набудани ўро равшан менамояд. Ин як роҳи тарбияи маънавии ҷавонони навқалам аз тарафи устод Айнӣ мебошад, ки М. Турсунзода низ ҳамчун адиби ҷавони қобилиятнок дар ҳамин радиф қарор дошт.

М. Турсунзода ба ҷумлаи насли хушбахти он эҷодгарони давраи аввали замони шуравӣ мансуб аст, ки бо ҳамроҳии С. Айнӣ ва А. Лоҳутӣ ба бинои адабиёти нави тоҷик хиштҳои нахустинро гузоштааст. Аз ин ҷост, ки маҳз С. Айнӣ истеъдоди адабии М. Турсунзодаро кашф намуда ва онро тақдир намудааст. Устод Айнӣ дар мактуби 14-уми декабри соли 1948, «қобилияти калон» доштани М. Турсунзодаро таъкид намуда, ўро ҳамчун адиби қобилиятнок шинохта, мақсади худро аз иншои нома муфассал баён менамояд. Таъкид менамояд, ки адиби ҷавон бояд дар амалияи

эҷоди бадеӣ омӯзиш аз рӯзгорро донд ва истифодаи воқеаҳои зиндагӣ, ки ҳақиқати воқеӣ мебошад аз омӯхтани ҳаёт сарчашма мегиранд, меҳвари эҷодиёташро қарор диҳад [1, 107]. Устод Айни дар симои М. Турсунзода ҳамаи адибонро ба омӯхтани ҳаёт ва истифодаи воқеаҳои зиндагӣ, ки ҳақиқати воқеӣ мебошанд, раҳнамо месозад. Хусусан, таъкиди устод Айни – «Шумо ҷавонед ва қобилияти калон доред, ҳанӯз ҳамаи қобилияти Шумо инкишоф наёфтааст» [1, 107], характернок буда, кашфи истеъдоди адабии М. Турсунзода ва оянданигари устод Айниро равшан нишон медиҳад.

Ба иқрори фарзанди нависанда К. Айни: «Яке аз шеваи барнома рӯзгори устод Садриддин Айни чунин буд, ки илова бар пажӯҳишашон дар борвар ба қор бурдани неруи фикрии хеш ва барномаҳои эҷодии илмӣ ва адабии худ ҳамвора таҳти назар гирифтани рушди ақлонии ҷавонони боҳушу бедор ва ба роҳи адаб ва дониш парваридани онҳо будааст» [105, 3]. Аз ин нуқтаи назар, метавон хулоса кард, ки М. Турсунзода низ аз ҷумлаи «ҷавонони боҳушу бедор» будааст, ки дар зери назари устод Айни бо роҳи адаб ва дониш ба қамол расидааст. Аз ин ҷост, ки М. Турсунзода то охири умр ҳамчун шогирди вафодор ба С. Айни содиқ монда, ҳамеша дар осори хеш хислатҳои бузурги инсондӯстонаи устодашро ба некӣ ёд оварда, бо як меҳру муҳаббат оид ба хоксорӣ, фурӯтанӣ, ҳимматбаландӣ, хайрхоҳӣ, меҳнатдӯстӣ, серталабӣ ва дигар хислатҳои ҳамидаи ӯ ишора ва дар шеърҳои шоирӣ ва нависандагӣ забардаст будани устодашро қайд кардааст. Далели барҷастаи ин фикр, агарчи офаридани достони «Ҷароғи абадӣ» (1957) шуда тавонад, М. Турсунзода дар суҳанронӣ ва мақолаҳои ҷашнии худ низ, ихлосмандона, аз фаъолияти устод Айни ёд меорад, ки дар баробари далели равшани ин фикр будан, инчунин барои фаҳмидани моҳияти равшангарӣ ва тарбиятгари маънавии ҷавонон будани устод Айни аҳаммияти ҷудогона доранд. Аз ҷумла, ҳамин сифатҳои беназири устодашро М. Турсунзода дар мақолаи ҷашнии худ, ки ба муносибати 75-умин солгарди устод Айни ироа шуда будааст, возеҳ шарҳ дода, на танҳо «ҳаққонӣ тасвир кардани ҳаётро» аз ӯ меомӯхтааст, балки беҳтарин хидматҳои С. Айниро дар баробари дигар

офаридаҳои адабияш, ҳамчун маслиҳатчӣ ва мураббии адибон ва олимони ҷавон, таъкид намудааст [45, 215-216]. Дар охири мақолаи ҷашнии худ қувваи эҷодии устод Айниро ба дарёҳои кӯҳии Тоҷикистон шабех доништа, беинтиҳой ва хушкнашавандагии онро ба воситаи ин ташбеҳ баён намуда, мегӯяд: «Чи соне ки оби дарёҳои кӯҳии мо хушкнашавандаанд, қувваи ӯ (С. Айнӣ – Л. Ш.) ҳам беинтиҳост» [45, 216].

Чунин эҳтирому қадршиносӣ аз тарафи М. Турсунзода ва ба «дарёҳои кӯҳӣ» ва «об» ташбеҳ додани мартабаи устои бузургвораи нишони дӯстӣ ва бародарии ду шахсият буда, аз камоли маърифати ин ду адиб дарак медиҳанд. Маълум мешавад, ки М. Турсунзода бо ҳама масруфияти давлатиаш ба осори С. Айнӣ мароқи хосса зоҳир карда, ба мазмуну муҳтаво ва мақоми олии устодаш аз наздик шинос буда, бо завқи том онҳоро мутолаа ва таҳлил намуда ва ба ҳар кадомаш баҳои сазовор медодааст. Ба қавли дигар, Турсунзодаю Айнӣ дар атрофи масъалаҳои асосии замон баробар фикр карда, дар роҳи ҳалли ин масъалаҳо бо маслиҳату дастгирии якдигар баробар мубориза мебардаанд. Ин андешаро мукотибаи эшон низ собит месозад.\* Ба таъбири академик М. Шакурӣ, «Мирзо Турсунзода яке аз мухлисони устод Айнӣ буд. Ихлоси ӯ аз фаҳмиши амиқи аҳаммияти Айнӣ ва эҷодиёту ҷаъолияти ҷамъиятии вай, аз фаҳмиши он роли бузурге, ки Айнӣ дар таърихи халқи тоҷик ва маданияти советии ӯ (маданияти муосири тоҷикӣ – Л. Ш.) бозидааст, ҳосил шуда буд» [185, 2]. Ба ин маънӣ дӯстии ҳамкорӣ ва ихлосмандии Турсунзода ва Айнӣ аз бисёр ҷиҳатҳо муборизаи якҷояи ин ду шахсиятро дар роҳи адолати иҷтимоӣ, дар роҳи идеалҳои олии ҷамъиятию эстетикӣ ифода намудааст.

Чунин муносибат – эҳтироми бузургони миллат, миллатдӯстиву ватанпарварии асил, ки мояи шарафу ифтихор барои имрӯзу фардои миллат аст, таваҷҷуҳи моро ба воқиф гардидан аз корномаи ҳайратангезу фидокориҳои устод Айнӣ, ки дар солҳои

---

\*.Хусусан, дар солҳои 40-ум ва 50-уми асри XX, ки ҷомеаи шуравии тоҷикро масъалаҳои космополитизм, панэронизм, назарияи буржуазии «ҷараёни ягона», тақсими мероси гузашта фаро гирифта буд, М. Турсунзода бо устод Айнӣ мукотиба намудааст.

20-уму 40-уми садаи XX анҷом додааст, ҷалб менамояд. Ҷолиби диққат аст, ки кашфи истеъдоди адабии М. Турсунзода аз ҷониби С. Айнӣ мисли дигар ҷавонони қобилиятнок дар давраи сарнавиштсози халқи тоҷик сурат гирифтааст. Аз ин рӯ, ҳалли масъалаи кашфи истеъдоди адабӣ, қобилияти роҳбарӣ ва ташкилотчигии М. Турсунзода аз тарафи С. Айнӣ дар заминаи масъалаи муҳимми замон – ташвиқ ва тарбияи қувваҳои нави эҷодӣ ба адабиёти шуроии тоҷик, ки моҳияти таърихӣ барои миллати тоҷик дошт, қобили андеша ва шоистаи ситоишу баҳрабардорӣ аст. Чунонки аз таҳқиқоти дар ҳамин замина анҷомдодаи адабиётшинос А. Маҳмадаминов, бармеояд, «дар он даврони сарнавиштсоз, ки тақдири миллати тоҷик ва фарҳангу тамаддуни оламшумули он ҳал мегардид, таърих ба зиммаи субъектҳои сиёсӣ ва зиёиёни тоҷик иҷрои вазифаҳоеро гузошт, ки замон ва ҷомеа ҳалли дурусту саривақтии онҳоро талаб мекард. Он вазифаҳои ҳалталаб аз нигоҳи моҳият ва рисолати таърихӣ барои миллати тоҷик ба шумор мерафтанд» [117, 147-148].

Дар идомаи ҳамин иқтибос муҳаққиқ муҳимтарин, заруртарин ва асоситарин вазифаҳои замонро тақсимбандӣ кардааст, ки аз масъала ва муаммоҳои зерин иборат аст: 1. Исботи мавҷудияти таърихии халқи тоҷик ва забону адабиёти он; 2. Омӯзиши мероси адабӣ ва муайян кардани ҳуқуқи халқи тоҷик ба адабиёти тоҷик; 3. Ташвиқ ва тарбияи қувваҳои нави эҷодӣ ба адабиёти шуроии тоҷик; 4. Баёну шарҳи усул ва хусусиятҳои адабиёти шурой; 5. Мубориза барои нигоҳдории асолат ва инкишофи забони адабии тоҷик; 6. Мубориза ба муқобили нигилизми таърихӣ адабӣ ва таъмину раванқи фарҳангу тамаддуни нави тоҷикӣ; 7. Бедор кардани худогоҳӣ ва худшиносии миллии тоҷикон; 8. Саъю кӯшиш ва талоши пайваста барои инкишофи маорифу фарҳанг, соҳибдониш ва бомаърифат шудани меҳнаткашони тоҷик; 9. Мубориза дар роҳи ягонагӣ ваҳдати тоҷикон ва форсизабонони дунё; 10. Таълиму тадрис ва тайёр кардани мутахассисони варзида [117, 147-148].

Чунонки аз ин таҳлил равшан мегардад, замон ба миллати тоҷик чунин масъала ва муаммоҳоро ба дӯш гузошта буд. Аз ин нуқтаи назар, корнома ва фаъолияти рӯзгори устод Айнӣ ҳамчун абармарди миллат баҳри амалӣ гардонидани ин

мақсадҳои олии миллат ҳалқунанда мебошад. Хусусан, масъалаи ташвиқ ва тарбияи қувваҳои нави эҷодӣ ба адабиёти шуроии тоҷик дар фаъолияти тарбиятгарии устод Айнӣ ба натиҷаҳои шоиставу дилхоҳ муваффақ гардид. Ба назари мо, кашфи истеъдоди адабии М. Турсунзода ва тарбияи маънавии ӯ аз тарафи С. Айнӣ дар чунин шароити таърихӣ низ як натиҷаи сазовор ва муваффақияти мактаби адабии чунин шахсияти бузурги адабӣ ва фарҳангиро бозгӯ менамояд. Амалӣ намудани чунин кори муваффақона ва ғайзбахш аз ҷониби устод Айнӣ дар чунин вазъияти мураккабу ғайризоди таърих, албатта, рисолати бузурги таърихӣ ба шумор меравад. Ҳамин аст ки сухани бамаврид ва бодалели устод Айнӣ тафаккур ва тафохуми адибонро парвариш дод, барои ғояҳои олии инсонӣ ва бедориву худшиносии онҳо хидмати беназире кард. Ин аст ки зиндагиномаву корномаи устод Турсунзода ва ҳаммаслакони ӯ аз он шаҳодат медиҳанд, ки онҳо низ ин рисолати таърихӣ ва масъалаҳои олии ғайризодиро дарк намуда, дар роҳи амалигардонии онҳо талош варзида, барои дифои манфиатҳои миллии ҳалқу кишвари худ собитқадамона қору пайкори зарурӣ ва шоистаро сомон додаанд. Аз ин ҷиҳат, мақом ва нақши фарзанди фарзонаи миллат, шогирди мактаби бисёрсоҳаи устод Айнӣ, мунодии сулҳу озода, шоири машҳур М. Турсунзодаро махсус бояд таъкид намуд. Ҳам дар замони барҳаёт будани С. Айнӣ ва дар солҳои баъдина М. Турсунзода бо ҳама масруфиятҳои давлатӣ ва мушкilotи сиёсӣ идеологӣ нигоҳ накарда, дар партави афкори ақида ва нишондодҳои хирадмандонаи устоди худ баҳри ба вучуд овардани осори адабӣ, бадеӣ ва омӯзиши мероси адабии оламшумули ҳалқи тоҷик ва муайян кардани ҳуқуқи онҳо ба адабиёти гузаштаи худ дар солҳои 40-уму 60-уми асри XX парчами муборизаро баланд бардошта, воқеан корномаи бузург ва қаҳрамонии беназир нишон додааст. Асолат, моҳият, ҳақиқат ва арзишмандии меросбарии ҳалқи тоҷик дар нигоштаҳои М. Турсунзода хусусияти милли ва таърихӣ касб намуд, ки аз байни нигоштаҳои ӯ, аз ҷумла мақолаҳои ӯ дар бораи шахсият ва осори С. Айнӣ\* ин андешаро хеле равшан собит менамоянд. Ин

---

\*. Оид ба ин мавзӯ дар фаслҳои баъдӣ таваққуф менамоем.

нигоштаҳои М. Турсунзода аз нигоҳи мухтаво, ҳақиқатнигорӣ, таҳлили амиқу муқоисавии рӯзгори С. Айнӣ, равшан кардани нақш ва мақоми ӯ, руҳи озодаандешӣ, қудрати бузурги созандагии миллати тоҷик аз донишу фарҳанг, хираду заковати фитрӣ саршор будани он дар мисоли қорномаи устод Айнӣ ҷойгоҳи хоссаеро ишғол менамояд. Ба қавли донишманди маъруф М. Шакурӣ «мақоми Айнӣ олист ва яке аз онҳое, ки инро дарк намуданд, М. Турсунзода буд» [185, 2].

Омӯзиши М. Турсунзода аз осори устод Айнӣ ва тарбиятҳои бевосита ва бавоситаи маънавӣ диданаш аз ин «донишманди бозаквати энтсиклопедӣ»-ст (таъбири адабиётшинос А. Маҳмадаминов) аз нимаи дувуми солҳои 30-юм оғоз гардида ва махсусан дар солҳои 40-уму 50-ум хеле вусъат пайдо мекунад ва бо ҳамкориву робитаи дӯстиву эҷодии қарин ва файёз табдил меёбад. Чун сухан аз таърих ва шахсиятҳои таърихиву фарҳангӣ дар масъалаи таъсиррасонӣ ва таъсирпазирӣ дар боби робитаи дӯстиву адабӣ меравад, аз мисол ва далелҳои зиёд сарфи назар карда, танҳо зикри робитаи устоду шогирд – Шамси Табрезӣ ва Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ (1207-1273)-ро зикр намудан бамаврид аст. Агарчи робитаи ин ду шахсияти комил ба тарзҳои гуногун маърифат мешавад, ашъори Мавлоно, аз ҷумла ин байт:

Одамиро андак-андак он Ҳумо,

То ба чил солаш кунад марди тамом, –

равшан менамояд, ки Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ба устоде чун Шамси Табрезӣ ниёз доштааст. Маҳз бо дархосту талқиноти Шамси Табрезӣ Ҷалолиддини Балхӣ ба дунёи шӯридаи шоирӣ ва вачду самоъ ворид мегардад. Шабоҳати афқору иродатмандии ин робитаҳои адабӣ ин аст ки шогирдон мактаби адабии устодони худро бо шева ва тарзҳои бадеъ идома дода, устодони худ, ба таъбири классикӣ пири маънавии хешро ба некӣ ва сарфарозӣ ёд намудаанд. Агар Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар ҳаққи пири маънавияш «Девони кабир»-ро суруда бошад,

М. Турсунзода достони «Чароғи абадӣ»-ро барои хотираи абадии устодаш бахшидааст.

Ба ин тариқ, кашфи истеъдоди адибони ҷавон, аз ҷумла М. Турсунзода ва тарбияи маънавии онҳо аз рисолатҳои таърихӣ ва фарҳангие, ки устод Айни дар замони худ барои адабиёти муосири тоҷик анҷом додаасту дар сарнавишт ва таърихи тоҷикон нақши ҳалқунанда бозидааст, пайдориву бақои адабиёт, инкишофу тараққи минбаъдаи онро ҳарҷониба таъмин намуданд. Он вазифа ва рисолати бузурге, ки устод Айни дар масъалаи ташвиқ ва тарбияи қувваҳои нави эҷодӣ ба адабиёти шуроии тоҷик ва омӯзиши мероси адабӣ ва муайян кардани ҳуқуқи қонунии ҳалқи тоҷик ба адабиёти оламшумули худ дар таърихи фарҳанги мо кардааст, имрӯз дар рафти муносибатҳои миллӣ ва рушди алоқаҳои фарҳангӣ сабақи он мактаб бақадртар мешавад ва дари кашфу навҷӯихоро мекушоянд.

## 1.2. РӯЗГОР ВА ОСОРИ С. АЙНИ ДАР МУКОТИБОТ БА М. ТУРСУНЗОДА

Устод Айни дар саҳифаҳои аз мақолаҳои публицистӣ ва повесту романҳои аҳён-аҳён лаҳзаҳои аз рӯзгорашро баён намуда, сипас бо эҷоди китоби тарҷумаиҳолиаш [14, 7-99] ва қиссаи ҷаҳоргонаи хотиротӣ – «Ёддоштҳо» ҳудашро ба хонанда шиносонидааст. Аммо, маълум аст, ки асари тарҷумаиҳолии ӯ мухтасар аст ва «Ёддоштҳо» бошад, саргузашти устод Айниро то панҷсолаи аввали даҳаи асри XX дар бар мегирад. Ҳоло он ки, аз ин таърих рӯзгори устод Айниро ба таҳқиқ гирем, тақрибан чил-панҷоҳ соли умри С. Айни, ки ба даврони шуравӣ рост меояд ва воқеаҳои таърихию фарҳангиро доро мебошад, ногуфта мондааст. Бинобар ин, рӯзгоре, ки дар номаҳои С. Айни баён шудаанд, аз нигоҳи тасвирҳои аз ҳолати будубош, рӯзгор ва симои зоҳирии адиб, ҳамагӣ сатрҳои наву тозаро барои хонандаи имрӯз мекушоянд.

Дар масъалаи мукамал сохтани сарнавишти С. Айни баъд аз вафоти ӯ аз тарафи шогирдон ва дӯстони С. Айни кӯшишҳои оғоз шуданд, ки дар кашфи дунёи ботинӣ ва масъалаи зикршуда хизмати арзандаеро сомон додаанд. Аввалан, маҷмуаи

«Садриддин Айни дар хотироти дӯстон ва шогирдон»-ро зикр бояд кард, ки бо кӯшиши яке аз шогирдони устод Айни – Р. Ҳошим дар соли 1968 ба муносибати 90-солагии рӯзи таваллуди адиб нашр гардидааст [145]. Ин маҷмуа, ки ҳамчун насри мустанад шинохта шудааст, дар адабиётшиносии тоҷик маводи таҳқиқи қорҳои илмиро ба вуҷуд овард ва як навъ сарнавишти нонавиштаи устод Айниро идома дод. Ин аст ки диссертатсияи номзодии Н. Аслонова дар ҳамин замина сурат гирифтааст [220]. Дувум, дар маҷмуаҳои алоҳида ба ҷоп расидани номаҳои устод Айни, ки дар шароити ҳозира пурра нест, ин масъаларо тақвият додаанд. Яъне, номаҳои С. Айни низ барои мукамал сохтани саргузашти ӯ ва кашфи дунёи ботинии ӯ маводи фаровон ва сатрҳои наву ҷолибро дар саҳифаи зиндагии адиб зам менамоянд, ки лоиқи диққати махсус мебошанд.

Устод Айни аҳвол ва вазъи саломатии худро дар номаҳои фиристодааш ба М. Турсунзода дар ҳолатҳои гуногун баён доштааст. С. Айни дар номаҳо оид ба ҷузъиёт ва лаҳзаҳои душвори ҳаёт, беморӣ ва рӯзгори пиронсолӣ, истифодаи доруҳои ғоиданок, мушикилотҳои роҳ ва саломатии лаҳзавии худ маълумот медиҳад, ки ҷиҳати огоҳии хуб пайдо кардан аз зиндагии ӯ, қорҳои эҷодӣ ва печидагӣҳои муҳити адабӣ ёрии амалӣ мерасонанд. Аз ҷумла, дар номаи фиристодааш ба М. Турсунзода, аз 2-юми март соли 1947 чунин иброз медорад: «Бояд ба Шумо маълум бошад, ки ман имсол дуру дароз бемор шудам. Дар бистар хобам аз 8 ноябр то 15 январ, дароз кашида, бемории зоҳириам аввал шамоли хӯрдан ва баъд аз он ду бор болои ҳам «воспаленнии лёгкий»<sup>\*</sup> шудан буд» [34, 3]. «Аммо, – мегӯяд С. Айни дар идома, – назар ба қавли врачҳои мутахассис асоси бемориам сустии шуш будааст. Ҳарчанд бисёр вақт шуд, ки ман худро дурустшуда ҳисоб мекунам, хиш-хишқунон садо додани шуш давом дорад. Андак шамоли, андак сардӣ ва нам маро аз қор мебарорад, пиёдагардӣ то сад қадам нафасамро танг мекард ва ба баландӣ

---

\*.Шакли дурусти он **воспаление легких** аст, ки маънои илтиҳоби шушро дорад. Ин беморӣ варами шуш бо сабаби сармозадагӣ мебошад.



баромадан, агар даҳ зина бошад ҳам, душворӣ меорад, аз ин зиёдтар баромадан қариб мумкин нест» [34, 3].

Ҳини мутолааи ин сатрҳо зехни хонандаи тезхушро фикре ғавр мекунад ва ба чунин натиҷае мерасад: Устод Айнӣ бо чунин ҳолат, ки хавфи марг дар миён буд, қалам гирифта ба номаи М. Турсунзода посухи зарурӣ медиҳад. Воқеан, ин масъулиятшиносии инсонро нишон медиҳад.

Чанд номаи дигари ба М. Турсунзода фиристодашуда низ хусусияти тарҷумаиҳолӣ доранд. С. Айнӣ дар номаи 16 августи соли 1948 аз фиристодани аспирантон – Холида ва Абдулҳомид маълумот дода, сипас масъалаи кадом вақт гузаронидани шаби 70-солагиро ба миён мегузорад. Устод Айнӣ ҳолати саломатии худро ба М. Турсунзода баён менамояд. Ӯ аз саломатии худ ёдовар гашта, дар чи ҳолат қарор доштани худро менависад: «...Сихати нисбӣ ҳозир ҳаст, агар ягон фалокати ногаҳонӣ рӯй надиҳад, умед аст, ки то тирамоҳ – то ба сардӣ рӯй овардани ҳаво давом кунад» [34, 3]. Дар идомаи нома С. Айнӣ «сихати нисбӣ»-ро кифоя медонад, ки ба Сталинобод\* биояд [34, 3]. Дар ин нома қайд шудааст, ки устод Айнӣ нияти то январи соли 1949 тамом кардани қисми дувуми «Ёддоштҳо»-ро дар нақша гирифтааст. Яъне, номаи мазкур моҳияти шарҳиҳолӣ дорад ва аз ҷиҳати мавзӯ як мактуби дӯстона буда, ҳолати руҳии муаллифро дар он сол (1948) муайян намудааст.

Як номаи дигари устод Айнӣ ба М. Турсунзода, таърихи 14-уми декабри соли 1948-ро дорад, ки аз нигоҳи навъ як номаи дӯстона махсуб меёбад. Ин нома аз рафти кори С. Айнӣ дар иншои «Ёддоштҳо» маълумот медиҳад. «Ҳозир ман, – мегӯяд устод Айнӣ, – таҳрири қисми дуюми «Ёддоштҳо»-ро қор карда истодаам» [35, 3].

Масъалаи дигаре, ки дар номаҳои ба М. Турсунзода фиристодашуда ҷо-ҷо инъикос ёфтааст, масъалаи коргоҳи эҷодӣ (лабораторияи эҷодӣ) мебошад. Устод Айнӣ дар бораи тарзи кори худ зиёд нагуфтааст, вале баёнияхое ҳастанд, ки то андозае барои муайян намудани коргоҳи эҷодии ӯ ёрӣ мерасонанд. Аз ҷумла, аз

---

\*.Номи шаҳри Душанбе, ки аз соли 1929 то соли 1961 буд.

ҳамин нуқтаи назар, номаи 27 декабри соли 1948 хеле ҷолиб аст. Устод Айнӣ ба М. Турсунзода мурочиат карда, дар аввали нома аҳволи худро чунин баён кардааст:

«...Аҳволи ҳавои Самарқанд чунон бад шуд, ки ман аз баромадан ба рӯйи ҳавлӣ ҳам маҳрум шудам. Ва ҳол он ки дар ҳавоҳои хуб ҳар рӯз ҳеч набошад ба рӯйи ҳавлӣ баромада 5-10 дақиқа ҳаво мегирифтам: 19-уми деқабр бориши барфреза сар шуда, ҳамон рӯз сардии ҳаво ба 15 дараҷа расид. Дар рӯзи 20-ум ва дар 21-ум ба 23 расида, ин ҳол то 24-ум давом намуд. Ман дар ин ҳол на танҳо бар рӯйи ҳавлӣ баромада ҳаво гирифта натавонистам, дар даруни хона ҳам аҳволам танг шуда, нафаскашӣ ба душворӣ афтод. Дуктур ҷеғ задам. Ё баъд аз он ки ба ман (монанди пештара) доруҳои тақвияи шушу дил дод, тавсия кард, ки аз миён поёнамро, хусусан пойҳоямро бисёр гарм нигоҳ дорам, то ки ҷараёни хун эътидол ёбад. Назар ба қавли дуктур, дасту пой аз маркази бадан – аз дил дур буда дар одами пир аввал хуни ҳамин ду аъзо ҳаракати худро суғ мекунад ва дар натиҷа ба дилу шуш зӯр меояд ва ҳатто дар ин гуна маврид ба сар задани ғалаёни хун ҳам мумкин аст, ки натиҷаи вай ҳалокат ва ҳеч набошад фалаҷӣ аст. Бадбахтона, ду-се сол боз хонадони мо «маданӣ шуда» сандалихоро барҳам дода буданд, вагарна дар ин гуна мавридҳо аз миён поёнро ба даруни сандалӣ тикқондан давои яқум буд. Печкаро ҷӣ қадар гарм кунанд ҳам, ба дасту по гармии фавқулода намедихад. Ночор ман дивонро ба печка наздик оварда, кафҳои даст ва пойҳоямро ба девори сӯзони вай расонида истода, ҷон ба саломат бурдам. Ҳарчанд бинобар ҳавонагирии дуру дароз нафаскашӣ душвории худро давом дод, аммо бо тадбири мазкур ғалаёни хун, ки дар тибби кӯҳна «сакта» меноманд, рӯй надода истод. Агар ман дар ин ҳолат рафтагори Истолинобод (Душанбе – Л. Ш.) мешудам, дар роҳи вогзоли Самарқанд кори худро тамом мекардам. Ва ҳол он ки ман дар дунё боз як-ду кори зарур (на барои шахси худ, балки барои ҷамъияти советии тоҷикӣ) дорам, ки барои вай муҳофизаи сиҳатиямро лозим медонам...» [1, 107-108].

Чунонки аз ин тафсилоти нома мушоҳида намудем, рӯзгори устод Айнӣ дар солҳои 1947-1954, хусусан зимистони ин солҳо ба мушкилӣ ва табобати пайваста

мегузаштааст. Устод Айнӣ ба М. Турсунзода аз саломатии худаш хабар медиҳад, ки дар ҳамон рӯзҳо бемории фишори хун азобашон медодааст. Ва аз ин ҷиҳат ба М. Турсунзода беморӣ, вазъияти саломатӣ ва ҳолати вазнини бемории худро баён месозад. Ӯ аз ҳамин сабаб ба пойтахти Тоҷикистон омада наметавонад ва ба мактуби шогирдаш зуд ҷавоб намедиҳад. Бо вучуди он ки табибон устод Айниро аз гирифтани қаламу хондани китобе боз дошта будаанд ӯ, ҳамин ки як андоза эътидолӣ дар худ ҳис кард, дубора ба навиштан оғоз мекунад. Яъне устод Айнӣ камтарин фурсати умрро самаранок истифода мебардааст ва ҳамеша дар ҳалқаи шогирдону пайравон будан ва ба онҳо маслиҳату машварат доданро дар ҳеҷ ҳолате аз ёд намебаровардааст. Ӯ доимо ба шогирдонаш машварат карданро дар ҷодаи илму маърифат ва офаридани асаре ташвиқ мекардааст ва аз шогирдонаш маслиҳат мегирифтааст. Ба ҳамин маъно дар мактуби 16-уми июли соли 1948 фиристодааш ба М. Турсунзода, мегӯяд: «Дар хусуси «Ёддоштҳо» фикратонро нависед, ҳуб мешуд ва дар таҳрири қисми дувум ба ман ғоида медод» [35, 3]. Ин ишораест, ки аз фикру андешаи хонандаи зақӣ ҳатто бузургони адабиёт барои комил шудани асарҳояшон оқилона истифода мебардаанд.

Устод Айнӣ дар бисёре аз номаҳо тафсилоти вазъи саломатии худро ба мухотабон менависад ва дар онҳо лаҳзаҳои мушкили замони пириӣ худро баён менамояд. Чунончи, дар номаи дигар, ки дар таърихи 14-уми апрели соли 1949 ба суроғи М. Турсунзода ирсол гардидааст ва ба масъалаи тақсими мероси илмӣ ва адабӣ бахшида шудааст, устод Айнӣ сараввал оид ба аҳволи сикатӣ ва қувваи кори худ хабар медиҳад: «Соли гузашта (1948 – Л. Ш.) ба сабаби ба даст даромадани алилсат ном ҷавҳари саримсоҳ<sup>\*</sup> аҳволам хеле беҳтар шуда буд. Имсол дар зимистон он даво тамом шуд ва ба зудӣ ба даст надаромад, бинобар ин, баъд аз янвор аҳволам хеле вазнин ва қувваи кориам тамом барҳам хӯрд. Дар моҳи март бачагони маскаиам аз ҳамон даво боз камтар ёфта фиристоданд, ки нӯшида истодаам, аммо барои ба қуввати аввалӣ омадан як моҳ зиёдтар вақт даркор аст ва афсус, ки то он

---

\*. Шояд ин калима саримсоқ бошад, ки калимаи лаҳҷавист ва муодили адабияш сир аст.

вақт ин даво боз тамом мешавад, вагарна хаёл доштам, ки барои 20-солаи Тоҷикистон бо унвони «Аз обхона ба Кремл» як чизи навтаре нависам. Хуб, ҳар чи бошад, декадо ва 20-солагии Тоҷикистонро пешакӣ ва самимона табрик менамоям» [35, 3].

Рӯзгори устод Айниро дар номаҳо, ки дар тасвири худӣ ӯст, меҳонему ба як таъкиди М. Турсунзода мутаваҷҷеҳ мешавем, ки ба мавзуи саргузашт ва ба дараҷаи шахсият расидани С. Айни пайванди ногуфтастани дорад. Устод Турсунзода, ки ба ин шахсияти эҷодӣ ошноии амиқтаре дошт, ҳамеша устодро меомӯхт ва ба донишманди ҳаматарафа будани ӯ қоиладард ва дар зехни худ заминаҳои чунин донишандӯзӣ ба сифати як ҷеҳраи адаб ва шахсияти нотакрор расидани С. Айниро таҳлил менамуд. Ин гуна тафсилоти аҳволи саломатии С. Айни дар номаҳо дараҷаи шинохтани барои М. Турсунзода то он ҷо расонд, ки чунин эътироф аз шахсияти С. Айниро падида овард: «Садриддин Саидмуродович Айни на танҳо дар болои асарҳои худ монда нашуда босаброна қор мекунад. Ӯ ҳамчун ватандӯсти ҳақиқӣ ҳамаи ҳаёти худро ба халқ бахшида, дар тараққиёти ҳамаи соҳаҳои илм ва адабиёти мо иштирок мекунад...» [45, 215].

Чунонки мушоҳида намудем, ҷузъиёте, ки дар номаҳо тасвир ёфтааст ҳале аз лаҳзаҳои рӯзгори солмандии устод Айниро равшан менамоянд. Аз ҳамин ҷиҳат, дар қисмати аввали номаи 5 апрели соли 1952 аз аҳволи зимистонгузаронидаи худ ба М. Турсунзода ёдовар мешавад. Ва саломии пурмехри худро ба оилаи М. Турсунзода ва М. Миршакар мерасонад. Ба шогирдаш супориш медиҳад, ки барои имсол ба санатория рафтаи созгорӣ намояд ва барои сафари Сталинобод аз вағони ҳукумати ҷой гирад, мешавад, гуфта бо як самимияти хос иброз медорад. Дар ин суҳбат чунон самимият аст, ки ба ҳеҷ як муҳтаб бетаъсир намеронад [35, 3].

Боз аз ҳамин нигоҳ номаҳои дигар низ маълумоти ҷолиберо аз ҳаёти адабии устод Айни равшан менамояд. Дар номаи дигар, ки дар таърихи 14 декабри соли 1948 ба суроғи М. Турсунзода фиристода шудааст, матлаби ҷолибе баён мешавад. Суҳб дар он хусус аст, ки баъзе нависандагону хонандагон орзу мекунанд, ки устод

Айнӣ ёддоштҳои худро дар бораи Кремл ва маҷлиси қабул дар охири «Ёддоштҳо» илова намояд [35, 3]. Матлабе, ки дар ин нома ба М. Турсунзода гуфта шудааст, сухани тозааст, барои адабиётшиносон ва айтишиносон. Зеро ин ҷо масъалае баррасӣ мешавад, ки яке аз масъалаҳои муҳимми айтишиносон аст, ки дар он маҷлиси қабул С. Айнӣ бо сарвари мамлакати шуроӣ – И. В. Сталин мусоҳиб шудааст, ё не? С. Айнӣ дар робита ба ин масъала менависад: «Ман фикр кардам, ки агар дар бораи қабули Кремл чизе нависам, на ба тартиби рафти таърихии «Ёддоштҳо», балки ба тарзи аз навбат берун, масалан ба унвони «Аз ? ба Кремл» чизе нависам. Агар зинда монам, ин материалҳо васеътар шуда, дар навбати худ ба «Ёддоштҳо» ҳам медароянд» [35, 3].

Чунон ки дидем, С. Айнӣ ин корро «аз навбат берун» доништа ва бо принсипе, ки дар эҷоди «Ёддоштҳо» пеш гирифтааст, дер афтодани онро таъкид кардааст. Маълум аст, ки ду чилди аввали «Ёддоштҳо» воқеаҳои то синни чордахсолагии муаллифро дар бар гирифтааст. «Дар охири қисми дувум, – мегӯяд устод Айнӣ, – ман ба чордах медароям» [35, 3], вале ин воқеа дар пириии ӯ, моҳи апрели соли 1941 ҳангоми ширкат дар Даҳаи санъати тоҷик дар шаҳри Маскав, ба вуқӯъ омадааст. Аз ин ҷост, ки ин корро кори аз навбат берун гуфтааст, вале ёддошт ва хотироти вобаста ба «Кремл ва маҷлиси қабул»-ро ба таври ҷудогона, берун аз «Ёддоштҳо» анҷом додани будааст. Инро аз ду ишораи дар нома омада маълум кардан мумкин аст. Якум, ин метавонад бошад, ки С. Айнӣ ҳини баёни матлаб ба ин «кори аз навбат берун» унвони тахминие «Аз ? ба Кремл»-ро додааст. Дувум муваффақ гаштан дар ин корро аз оянда ва саломатии худ медонад [35, 3].

Устоди муаззам Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ, ки аз ҷумлаи нахустин бунёдгузори мактаби айтишиносӣ дар Тоҷикистон ва бузургтарин устоди ин мактаб эътироф шудааст, ин саҳифаи зиндагии устод Айтиро ёд оварда, аз хотираҳои устодаш И. Брагинский, ки тарҷумони ин мусоҳиба буд, истифода бурда, вохӯрии С. Айтиро бо И. В. Сталин ҳамчун пирӯзии устод Айнӣ бар инодкориву инкорҳои ховаршиносон баҳо медиҳад. Аз ҷумла мегӯяд: «Ҷасорати Айтиро бинед,

ки барои суҳбате бо Сталин иҷозат хостааст» [178, 177]. Ин аст ки С. Айнӣ ин вохӯрии анҷуманиро, ки апрели соли 1941 дар касри Кремл ба муносибати Даҳаи санъати тоҷик шуда гузаштааст, ба шакли китоби алоҳида навиштан мехостааст. Дар акси ҳол, анҷуман як маҷлиси таърихӣ, зикр меёфту бас. Баъди чаҳор моҳ, ин орзуи хонандагонро, дар номаи дигар, аз таърихи 14 апрели соли 1949, устод Айнӣ ба ёд овардааст, ки ба муносибати 20-солагии Тоҷикистон амалӣ намудани онро умед кардааст. Аз ҷумла менависад: «...Аммо барои ба қуввати аввалӣ омадан як моҳ зиёдтар вақт даркор аст ва афсус, ки то он вақт ин даво боз тамом мешавад, вагарна ҳаёл доштам, ки барои 20-солаи Тоҷикистон бо унвони «Аз обхона ба Кремл» як чизи навтаре нависам. Хуб, ҳар чи бошад, декадо ва 20-солагии Тоҷикистонро пешакӣ ва самимона табрик менамоям» [27, 87].

Зикри ин гуна нуктаҳои арзишманд дар номаҳо вазъу шароити ба вучуд омадани асарҳои оламшумули устод Айниро барои хонандагон ва орзуҳои дар дил доштаи нависандаро бозгӯ менамоянд, ки ин гуфтугӯҳои хаттӣ як саҳифаи дурахшони рӯзгори ин ду устоди суҳанро дар назари мо мучассам мекунанд.

Дар унвони гузоштаи С. Айнӣ дар мактуби 14 декабри соли 1948 дар ду нашри худ – «Садои Шарқ», шумораи чоруми соли 1976 ва «Ҷумҳурият», апрели соли 2001 аломати саволро мондаанд, ки барои хонанда норавшан мемонад. Вале, чунонки дидем, дар номаи дувум, ки ҳамин матлаб матраҳ шудааст, ба таври «Аз обхона ба Кремл» хонда шудааст, ки дуруст мебошад.

Ба ин тариқ, мактубҳои С. Айнӣ ба адибони тоҷик, хусусан номаҳои ба суроғи М. Турсунзода фиристодашуда, барои мукамал сохтани сарнавишти С. Айнӣ ва ҷиҳати огоҳии бештар пайдо кардан аз зиндагиномаи нависанда, коргоҳи эҷодӣ ва мушкilotи рӯзгор, ёрии амалӣ мерасонанд.

### 1.3. МУЛОҲИЗАҲОИ С. АЙНӢ ОИД БА РАВИШИ КОРИ ЭҶОДӢ ВА ОСОРИ АДАБӢ

Ақаллиятанд нависандагони дунё, ки дар баробари офаридани асарҳои барҷастаи бадеӣ боз назарияҳои илмие оид ба равиши кори эҷодӣ ва масъалаҳои гуногуни адабӣ ироа намоянд. С. Айнӣ дар радифи нависандагоне аст, ки дар баробари адиб, шоир, муаррих ва шахсияти давлатӣ будан дар бораи адабиёт, нақди адабӣ, осори адабӣ, шеър ва шоир ва малакаи шеърӣ назарияҳои аҳаммӣ баён кардааст ва он як қисмати муҳимми фаъолияти илмӣ назариявӣ ӯро ташкил медиҳад. Ин гуна мулоҳизаҳо дар номаҳои ӯ низ кам нестанд. Бинобар ин, мулоҳизаҳои С. Айнӣро оид ба равиши кори эҷодӣ ва осори адабӣ аз рӯи мактубҳои ӯ метавон нисбатан равшан баён намуд, зеро мулоҳизаҳои нависанда ба адибони ҷавон, аз ҷумла М. Турсунзода, С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, А. Деҳотӣ ва дигарон, асосан ба воситаи мактуб сураат гирифтаанд. Аз ин ҷост, ки як бахши бисёр муҳимми назару мулоҳизаҳои устод Айнӣро номаҳои ӯ ташкил додаанд.

Муносибати устод Айнӣ ба адабиёт, махсусан ба осори адабӣ хеле ҷиддӣ ва саҳтгирона мебошад. Ба назари устод Айнӣ, танҳо он кас ба кори офаринандагӣ даст зада метавонад, ки ӯ соҳибистеъдод ва ба кори нависандагӣ дилгармӣ дошта бошад ва дар қор қардан дар болои осори адабӣ вақтро дарёғ надорад. Мулоҳизаҳои устод Айнӣ дар номаҳо оид ба равиши кори эҷодӣ ва осори адабӣ, ки аз таҷрибаи эҷодии худӣ ӯ сарчашма мегиранд, дорои аҳаммӣ бузурги омӯзандагӣ буда, эҷодкорро ба сӯйи ҳунари эҷоди бадеӣ раҳнамоӣ мекунад. Аз ҷумла, С. Айнӣ дар як номааш ба М. Турсунзода ва А. Деҳотӣ, ки таърихи 5-уми октябри соли 1939-ро дорад, чунин мулоҳизаро пеш гузоштааст:

«Ҳар асари адабӣ, хоҳ назм бошад, хоҳ наср, дар дасти автор (ё авторҳо) (муаллиф ё муаллифон – Л. Ш.) баъд аз тамои шудани таҳрири охирӣ, агар қалонтар бошад, як сол ва агар порчаи хурдтарак бошад, як моҳ лозим аст, ки монад. Вагарна дар асар чунон нуқсонҳои менамояд, ки хонандаро ба ханда меорад» [17, 216].

Устод Айнӣ ин таъкиди худро, ки ба эҷодкорон ҳатмӣ донистааст, дар таҷрибаи нависандагии худ кашф кардааст. Ба андешаи устод Айнӣ адиб бояд шефтаи завқи сарсарӣ нашавад ва асари офаридаашро борҳо ба назари танқидӣ хонда баъдан ба ҷоп расонад, вагарна он пурғалат ба хонанда расида ҳеҷ арзише пайдо нахоҳад кард.

Мулоҳизаҳои устод Айнӣ дар бораи равиши кори эҷодӣ ва осори адабӣ дар мактубҳои фиристодааш ба М. Турсунзода, А. Дехотӣ, Ҷ. Иқромӣ ва дигарон низ бисёранд. Масалан, устод Айнӣ мулоҳизаҳои худро дар хусуси осори адабӣ, муқаддиманависию шартҳои он, маҳорати адабӣ, шеърӯ шоирӣ, услуби эҷодӣ ва ғайра дар мактубҳои ба шогирдаш – Ҷ. Иқромӣ фиристода, бисёр муфассал баён намудааст [1, 101-102; 111-112], ки аз вазифаҳои ҳозираи мо хориҷ аст.

Хусусан қайдҳои устод Айнӣ, дар номаҳо ва хошияи ин ё он асарҳои шогирдонаш Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҳошим, С. Улуғзода ва дигарон хеле хуб ба назар мерасанд. Ба сифати намуна мактуби ба Накҳат Шанбезода ирсолнамудай ӯро мисол овардан кифоя аст. Устод Айнӣ яке аз шартҳои офаридани осори адабиро дар бисёртар қор кардан дар болои шеър ё ҳикоя ва дигар жанрҳои адабӣ медонад. Чунончи барои хуб баромадани шеър ва ба дараҷаи баланд расидани он, устод Айнӣ дар баробари қобилият доштан, инчунин шартӣ заруриро дар бештар меҳнат кардан мебинад [17, 183]. Аз ин ҷост, ки устод Айнӣ офаридаҳои ҳар як шоири ҷавонро дар нисбати қобилияташ баҳо дода, хубиҳои онҳоро қиёсан равшан менамояд. Аз ҷумла устод Айнӣ, вақте ки шеъри «Манзараҳои сегона»-и А. Дехотиро меҳонад, шоирро ба воситаи мактуб (аз таърихи 28 мартӣ соли 1933) бериёена табрик менамояд, ки ин шеъраш хеле хуб баромадааст ба ҳадде, ки нисбат ба шеърҳои пештарааш ғайри қобили қиёс хубиҳо дорад. Аммо устод Айнӣ сабаби инро дар бештар қор кардан медонад [1, 100]. Аз ин нома равшан мегардад, ки бештар қор кардан дар болои шеър ва ҳар офаридаи адабӣ шоирро пеш мабарад, қобилияти шеърии ӯро ба камол мерасонад ва малакаи шеъриятро дар ӯ ба вучуд меоварад ва дар ин сурат шоир шеъри нағз офарида метавонад [1, 100].



Номаи дигар, ки дар таърихи 2 нояри соли 1953 ба суроғаи М. Турсунзода омадааст, чихати огоҳии хуб пайдо намудан аз равиши кор ва принципҳои эҷодии С. Айнӣ ёрии амалӣ расонида метавонад. Мавзуи асосии номаи мазкур тарҷумаи «Ёддоштҳо» бо забони русӣ аст. Устод Айнӣ аз он ки мутарҷими рус Сергей Бородин «Ёддоштҳо»-ро ба хонандаи рус пешкаш намудааст розист, вале аз он ки ин тарҷумон чанд ҷумлаи асарро дигар хел тарҷума кардааст, розӣ нест. Ин таъкиди устод Айнӣ аз он ҷост, ки М. Турсунзода аз устод Айнӣ оид ба ҷопи русии «Ёддоштҳо» хоҳиш кардааст. Устод Айнӣ чунин пешниҳод мекунад: «Ман ба ин кор ҳазор бор розӣ ҳастам, лекин дар ҳамон порча (қисми 1 – Л. Ш.) 2-3 хатои дағали Бородин дида шуд, ки инро Лифшиц кашф кардааст. Яке аз онҳо тарҷумаи ҷумлае аз с. 85 «Ёддоштҳо» (сатри 5 аз поён) мебошад. Дар ин ҷо Бородин аз тарафи худ тағйире додааст, ки руҳ (ғоя – Л. Ш.)-и асарро ба бадӣ ва сифати қаҳрамонро ба тарафи манфӣ табдил медиҳад. Ана ҳамин гуна хатоҳоро ислоҳ карда ба ҷоп додан лозим мешавад» [35, 3]. Дар давом устод Айнӣ бо он ки тарҷумон ғояи асарро тағйир додааст, барои ислоҳи он бе ризоияти мутарҷим дигар кардани онро зарур медонад.

Устод Айнӣ ҳар як асари эҷодкардаи худро, ҷӣ хурд бошад ҷӣ бузург, ҳамчун фарзанд медонад. Ба таъбири устод Айнӣ адиб бояд асаре офарад, ки дар эҷодиёташ дустдоштани бошад. Ў ба М. Турсунзода иброз менамояд, ки ранҷишаш аз С. Бородин таърихи қадима дорад. Устод Айнӣ аз С. Бородини тарҷумон ҳанӯз вақти соҳиби ҷоиза гардидани «Ёддоштҳо», соли 1949 ранҷида будааст. Бородин дар Москва дар ҳар ҷо садо баровардааст, ки «Асари Айнӣ ёддоштиҳои хушк буд. Ман вайро ба як асари романи бадеӣ даровардам, ба дараҷае ки асар сазовори мукофот шуд» [35, 3]. Ва ҳол он ки, чунон ки дидем, ӯ асарро на ба сӯйи муваффақият, балки ҷизҳое афзудааст, ки хонандаи русро ба бадӣ тамоил медиҳад.

Мавриди зикр аст, ки устод Айнӣ ин масъаларо дар номаҳои фиристодааш ба Ҷ. Икромӣ низ баён доштааст. Устод Айнӣ дар хусуси ҷопи русии «Ёддоштҳо» (қисми 1), ки бо номи «Бухара» аз ҷониби мутарҷими рус С. Бородин тарҷума шудааст, розӣ

набуд. Аз ҷумла дар номаи фистодааш ба Ҷ. Иқромӣ ба ҳамин қадар розӣ мешавад, ки дар ҷопи қисми дувум «Дар шаҳр» навишта шудааст, бо тире калимаи «Бухоро» илова карда, ба тарзи «Дар шаҳр – дар Бухоро» навишта шавад [6, 46].

Ҳамчунин бояд қайд намоем, ки дар ин тарҷума боби ҷудогонаи қисми якуми «Ёддоштҳо» бо номи «Аҳволи тумани Шофирком баъд аз ҷорӣ шудани рӯди нав», ки ба дархости муқарризон илова шудааст [18, 57-59] дар тарҷума сарфи назар шудааст [54]. Ин камбудӣ бо кӯшиши М. Шукуров, К. Айнӣ дар тарҷумаи А. Розенфелд дар соли 1960 бартараф шуда бошад ҳам [55], дар бисёр тарҷумаҳои машҳури русӣ ҳамон хел боқӣ мемонад.

Ҳамин тавр, равиши кори эҷодӣ ва офаридани осори адабӣ дар номаҳои устод Айнӣ мавқеи муҳим доранд, ки аз таваҷҷуҳи бузург доштани нависанда ба ин масъалаҳо дарак медиҳад. Яъне мактаби номанигории устод Айнӣ омӯзанда буда, инсон, хусусан аҳли адабро ба роҳи эҷодкорӣ ва офаридани осори адабӣ раҳнамун месозад.

#### 1.4. УСТОД АЙНӢ ДАР ШИНОХТИ М. ТУРСУНЗОДА

Шахсият ва осори гаронарзиши устод Айнӣ на танҳо сарчашмаи таҳқиқи олимон, балки мабдаи илҳами шоирон низ мебошад. Агар олимон ва муҳаққиқон тавассути таҳқиқи илмӣ осори устод Айниро таҳқиқ намоянд, шоирон ва адибони соҳибзавқу огоҳи мо онро таҳқиқи бадеӣ намуда, ба натиҷаҳои ҷолибу омӯзанда ва пешбар ноил гардидаанд. М. Турсунзода низ мисли дигар эҷодкорони замон аз шахсият ва осори С. Айнӣ баҳра бурдааст. Муносибати М. Турсунзода ба осор ва шахсияти устод Айнӣ аз соири муҳаққиқон ва шоирони замони шуравӣ фарқ дорад. Ба ин далел, ки осор ва шахсияти С. Айнӣ на танҳо мабдаи илҳами ӯ гардидааст, балки тафаккури таҳлили М. Турсунзодаро шакл додааст. Манзури мо низ дар ин фасл нигоҳи иҷмолие ба соири ин нигоштаҳо ва шинохти осор ва шахсияти С. Айнӣ аз нигоҳи М. Турсунзода аст. Бинобар ин, мо ин мавзӯро дар заминаи андешаҳои

М. Турсунзода маҳдуд менамояд, то тавонем биниши М. Турсунзодаро дар шинохти С. Айни таҳлил намояд.

Айнишиносӣ як самти муҳимми фаъолияти адабиётшиносии М. Турсунзодаро ташкил медиҳад. Аз нахустин нигоштаи М. Турсунзода – шеърӣ «Ба устод Айни» (1935) то достони «Чароғи абадӣ» (1957) ва дигар мақолаҳои ҷашнӣ ва мактубҳои М. Турсунзода ба С. Айни равшан мушоҳида мешавад, ки шинохти шахсият, осор ва нақши С. Айни дар таърихи адабиёти муосири тоҷик дар маркази таваҷҷуҳи М. Турсунзода қарор гирифтааст.

М. Турсунзода, хусусан дар солҳои 50-уми асри XX оид ба шахсият ва осори С. Айни дар саҳифаҳои матбуоти ҷумҳурий ва берун аз он, хосса матбуоти марказии Иттиҳоди ҷумҳурияҳои Шуравӣ силсилаи мақолаҳои «Нависандаи маъруфи советӣ» [207], «Адиб ва олими забардаст» [160], «Садриддин Айни» [161; 45, 186-216], «Айнии мо» [208], «Ҳайкали ёдгории асосгузори адабиёти советии тоҷик Садриддин Айни» [162], «Сардафтари адабиёти советии тоҷик», [163; 45, 217-231] «Устоди адабиёти тоҷик» [209]-ро ба нашр расонидааст, ҳамчунин дар зимни дигар мақолаҳо ва гузоришҳои солонаи Иттифоқи нависандагон ба шахсият ва фаъолияти эҷодии С. Айни ва хусусиятҳои умдатарини осори нависанда низ ҷарфандешона назар намудааст. Ба қавли донишманди маъруф М. Шакурӣ «мақоми Айни олист ва яке аз онҳое, ки инро дарк намудааст, М. Турсунзода» [185, 2] мебошад. Чунонки таъкид рафт, шинохти осор ва шахсияти С. Айни аз дидгоҳи М. Турсунзода аз дигар адибону донишмандон фарқ дошта, дар заминаи омӯзиши пайваста, на танҳо ба воситаи гуфтугӯҳои хаттӣ зухур кардааст, балки дар шакли ҳамкории доимӣ, мусоҳиба ва нишасту суҳбатҳое бо устод Айни низ падидаи омадаанд, ки аз ҳар ҷиҳат қобили тақдиранд. Ҳанӯз соли 1935 М. Турсунзода дар арафаи 30-солагии фаъолияти адабии С. Айни дар ҷашни солгард (юбилей)-и ӯ нахустин нигоштаи худро бо номи

«Эй табъи оташбор»<sup>\*</sup> ба шахсият ва нақши дурахшони устоди бузурги худ бахшида, дар ситоиши устод Айнӣ ин сатрҳои самимиро эҷод намудааст [38]. Шеърӣ мазкур нахустин суҳанони гарму самимии М. Турсунзода дар ҳақиқи устоди бузург ва раҳнамояш будааст.

Нахуст, чизе, ки дар шеър боиси таваҷҷуҳ аст, бо унвони «устоди бузург» ёд кардани С. Айнӣ ва қоиладардан ба нақши ӯ дар бедорфикрии мардуми Шарқ аст, ки М. Турсунзодаи ҷавон ёдовар шудааст. Ин аввалин баҳо ба шахсияти С. Айнӣ аз ҷониби М. Турсунзода мебошад. Минбаъд андешаҳои М. Турсунзода вусъат ёфта, паҳлуҳои гуногуни осор ва шахсияти С. Айнӣро ба ҳонандаи замони худ равшан менамоянд. Дар шинохти М. Турсунзода фаъолияти ҷамъиятӣ ва адабии С. Айнӣ бисёр васеъ ва ҳатто рафта аст, ки онро ба як боғи беинтиҳо шабеҳ медонад [45, 217]. Воқеан, вақте ки М. Турсунзода ба чунин сурат ва заковат устод Айнӣро эътироф ва муаррифӣ менамояд, аз самимият ва ҳақиқатнигории як адиб гувоҳӣ медиҳад.

М. Турсунзода дар нигоштаҳои худ кӯшиш менамояд, ки рӯзгор ва шахсияти С. Айнӣро дар заминаи асарҳои бадеӣ ва тарҷумаиҳолии ӯ равшан намояд. Аз ин ҷост, ки барои М. Турсунзода талошҳо ва ранҷҳои, ки С. Айнӣ дар тури рӯзгори пурнишебу фарози худ дидааст, пӯшида намоёнад. Агарчи М. Турсунзода низ мисли соири муҳаққиқони шуравӣ рӯзгор ва осори С. Айнӣро бо меъёрҳои методологияи давр баррасӣ намуда, ба шахсияти ин донишманди санъаткори энтсиклопедист рӯ меорад ва мулоҳизаронӣ менамояд, ба назари мо, самимият, муҳаббат ва ҳақиқатҷӯӣ намоёнад, ки М. Турсунзода қомилан дар мавқеи диди расмӣ сангар бигирад. Аз ин ҷост, ки М. Турсунзода барои касби қомолот намудани С. Айнӣ аз наздик шудани адиб ба шоирони Бухоро, мутрибон, аҳли фазл ва махсусан, мушоираҳо, байтбаракҳо, мувоҳишаҳои илмиву овози хуши мутрибон ва ҳофизон, ки дар меҳмонхонаи Шарифҷон-махдум мегузаштанд, сарфи назар наменамоёнд [45, 222].

---

\*. Ин шеър ҳамчунин бо номи «Ба устод Айнӣ» ду бори дигар низ ҷой гирифтааст. Ниг.: М. Турсунзода. Ба устод Айнӣ // Тоҷикистони сурх. – 1935. – 22 март. – № 269 (2166). – С. 2; ва бо ҳамин ном: Комсомоли Тоҷикистон. – 1935. – 26 ноябр. – № 214 (687). – С. 3.

Баъди зикр намудани ин нукта М. Турсунзода назари бештар ба мухаббати С. Айнӣ ба адабиёт ва дар ҷавонӣ бо заҳмату хизмати бемузд соҳиби девони Соиби Табретӣ ва Ҳофизи Шерозӣ гардидани нависанда намуда, ду сол меҳнат карда, танҳо ба як девони Ҳофиз соҳиб шуданро **кори одами фидоии адабиёт** медонад ва аз оҳангҳои дилфиреби мусиқии классикии тоҷик, сурудҳои дилнавозу рухпарвари халқӣ, руҳи ин ҷавони зирак ба парвоз омадану, шохбайтҳои мардони бузурги назм ба ӯ болу пар бахшидан дар меҳвари андешаи М. Турсунзода қарор мегиранд. Ҳарчанд ин таъкид ва қазовати М. Турсунзода барои насли замони шуравӣ қобили мақбул аст, танҳо бо арзишҳои миллии гузаштаи худ ба камол расидан ва гузашта аз ин, барои насли нав, ки тарбиятдидагони мактаби идеологияи Давлати Шуравӣ буданд ва бо сабабҳои таърихӣ замоне аз арзишҳои маънавии мардуми тоҷик гусаста буданд, замони салтанати Манғит нафастангкунанда буд. Танҳо иддаи ӯ ба он хотир аст, ки халқи тоҷик, махсусан С. Айнӣ дар чунин муҳити тазйиқовари Бухоро барои худ рӯшноӣ ҷустуҷӯ мекард [45, 223]. Лекин ҳамаи ин маҳрумиятҳоро М. Турсунзода барои расидан ба саодат ва ба қавли ӯ рӯшноӣ монета намедонад, балки аз ҳар гуна имконият фоида ҷустани С. Айниро дар «муҳити нафастангкунандаи Бухоро» (таъбири М. Турсунзода) дониста, дар ҷустуҷӯи нур будани адибро, ки «шояд аз ягон ҷое камтарин шуълае пайдо кунад, то ки нури он роҳи маҳзани анвори ҷаҳонороро намоён созад» [45, 224] мебинад.

Баъди овардани рӯзгори С. Айнӣ то соли 1917 М. Турсунзода ба саҳифаи рӯзгори адиб дар замони инқилобҳо ва гароиши ӯ ба маорифпарварон ва тараққиҳоҳони Бухоро назар намуда, ин амали С. Айниро «хато» ва «гумроҳӣ» унвон додааст [45, 225]. Ҳарчанд ин ҳарф ва эроди ӯ дар нисбати «ҷоҳилони бисёре ба унвони мунавварфикрони Бухоро» (қавли С. Айнӣ), ки худро тараққиҳоҳ ва рӯшанфикр меҳисобиданд, ҷой дорад, мутаассифона, М. Турсунзода муносибати С. Айниро бо ин гурӯҳ ва ихтилофҳои ӯро бо роҳбарони он зикр накардааст ва гузашта аз ин, на танҳо С. Айнӣ ба ислоҳоти ҷузъӣ дар низоми идораи Аморати Бухоро зид буд, балки Мирзо Муҳиддин, ки баъд аз фирори ҷадидон ба Когон роҳбарии

чамбияти «Шурои Ислом»-ро ба уҳда дошт, аз чавонбухориён худро канда дигар «аз майдони сиёсат тамом берун» шудааст. Ин эроди кӯчаки М. Турсунзода, ки аз ноогоҳӣ ва беҳтар нишон додани ҷомеаи сотсиалистӣ сар задааст, ба назари мо, боиси эродгирӣ ва «гумроҳӣ»-и тараккихоҳон, аз ҷумла С. Айнӣ нест, зеро вучуди пайвастан ба рухдодҳои сиёсии замон мунавварфикрон Сайидахмадхочаи Аҷзӣ (1864-1927), Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим (1875-1934), Абдуррауфи Фитрат (1886-1938) ва дигарон, бо вучуди ихтилофҳо тақозои рӯзафзуни маънавияти ҷомеаро таъмин намудаанд.

Тибқи гуфтаи ҳуди С. Айнӣ «револютсияи 1905 дар Бухоро таъсири калон бахшид, ҳаракати пругрессивӣ, ки пештар дар доираҳои танги ҷудогона буд, хеле вусъат ёфт. Газетаҳои русӣ ҳар гапро озодона менавиштагӣ шуданд, аз тарафи турк ва тоторҳои Русия, ки пештар ғайр аз «Тарҷумон» газетае надоштанд, газетаҳо ва журналҳои гуногун баромадан гирифт....

Дар ин ҳаракати пругрессивӣ, албатта, ман ҳам ҳамроҳ шудам ва мо дар роҳи ислоҳ кардани мактаб ва мадрасаҳо ташвиқот мебудем» [14, 111-112]. Вале ҷунонки мушоҳида намудем, ин баҳои додаи ҳуди С. Айнӣро, ки дар «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» (1940) омадааст, аз назари М. Турсунзода дур мондааст. Мутаассифона, аз ин баҳои ҳуди адиб ёд накардааст, то дар мавқеи С. Айнӣ сангар гирифтани худро бирасонад.

Ҳамин тавр, М. Турсунзода устод Айнӣро адиб ва донишманде медонад, ки сарояндаи тақдири халқи тоҷик шудааст [45, 187]. Ин аст ки М. Турсунзода ҳам дар осори назмӣ ва ҳам дар мақолаҳои худ кӯшидааст, бузургии устод Айнӣро бо дидаи тааммуқ нигарад. Ҳақ ба ҷониби Х. Отахонова аст, ки «М. Турсунзода устод С. Айнӣро... чун хиради халқ таҷассум намудааст...» [138, 4]. Бо самимият, муҳаббат ва эҳтиром устои бузург хондани С. Айнӣ, ин арҷгузорӣ ба кӯшишу ҷоннисориҳои ин фарзанди хирадманду фарзонаи миллати тоҷик мебошад, ки барҳақ боиси худшиносӣ ва ифтихори наслҳои минбаъда гардидааст.

## 1.5. ОСОРИ АДАБӢ ВА ИЛМИИ С. АЙНӢ АЗ НАЗАРИ М. ТУРСУНЗОДА

Масъалаи дидгоҳи М. Турсунзода оид ба осори адабӣ ва илмии С. Айнӣ низ муҳим буда, дар айнаишноӣ ҷойгоҳи муносибе ба муаллиф медиҳад. Дар мақолаҳои М. Турсунзода, ки ба рӯзгор ва осори С. Айнӣ бахшида шудаанд, хангоми баёни рӯзгори нависанда ва ташаккулбӣи шахсияти ӯ, инчунин оид ба осори адабӣ ва илмии нависанда қайдҳо дида мешаванд. Ин қайдҳою мулоҳизаҳо барои донишмандон нуктаи назари М. Турсунзода доир ба осори адабӣ ва мақоми С. Айнӣ дар таърихи адабиёту фарҳанг аҳаммиятнок аст.

Ҳарчанд М. Турсунзода оид ба асарҳои адабӣ ва илмии С. Айнӣ бевосита мақола нанавишта бошад ҳам, чунончи дар зерфасли боло мақолаҳоро зикр намудем, дар зимни дигар мақолаҳояш, хусусан мақолаҳои ба С. Айнӣ бахшидаи худ, дар хусуси осори адабӣ ва илмии устод Айнӣ мулоҳизаҳои қобили тавачҷуҳ баён кардааст.

Маълум аст, ки мероси гаронарзиш ва гуногунпахлуи устод Айнӣ бисёр буда, аз муҳаққиқ ва андешаманд масъулияти бузургро талаб мекунад. Барои М. Турсунзода низ ин ҷиҳати мавзӯӣ пӯшида намондааст. Аз ин ҷост, ки М. Турсунзода фаъолияти адабӣ ва илмии С. Айниро бисёр васеъ ва ҳартарафа дониста, онро ба як боғи беинтиҳо шабеҳ медонад, ки агар кас хоҳад «он боғро ба таври пурра тасвир намояд, аввалан барои ӯ фурсати хеле зиёд, дуҷум назари дақиқ, таъби баланд ва ҳазинаи бойи нутқи суҳансаро лозимаст» [45, 217]. М. Турсунзода дар зимни ин мақолаҳо мулоҳизаҳои худро оид ба нахустин намунаи шеърӣ наф – «Марши ҳуррият», повести «Одина», «Марги судхӯр», романҳои «Дохунда», «Ғуломон» ва асари тарҷумаиҳолии ӯ – «Ёддоштҳо» баён намудааст. Аз таълифоти илмии С. Айнӣ бошад, диққати М. Турсунзодаро беш аз ҳама асари бунёдии ӯ «Намунаи адабиёти тоҷик» (1926) ба худ ҷалб кардааст. Мо дар ин бахши қор ба ҳамаи мулоҳизаҳои М. Турсунзода тавачҷуҳ накарда, танҳо андешаҳои ӯро оид ба осори илмӣ – «Намунаи адабиёти тоҷик» ва осори адабӣ – «Ғуломон» таҳлил менамоем.

М. Турсунзода нахустин маротиба дар шароити мураккаби таърихӣ, дар замоне, ки ҷомеаи шуравии тоҷикро назарияҳои бевунёди миллатчиёни буржуазӣ ва иғвоангези панэронизм фаро гирифта буд, дар мақолаи илмию таърихии «Барои ватандӯстии советӣ бар зидди панэронизм!» (1949) оид ба аҳаммияти илмӣ ва таърихии ин асари бунёдӣ дар мубориза ба муқобили пантуркизм, панэронизм ва дигар миллатчиёни буржуазӣ рӯчуъ намудааст. Инчунин, М. Турсунзода нақшии «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро дар масъалаи барқарор кардани ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик ба мероси адабии ниёғони худ дар шароити солҳои 20-ум, ки тақдири тамаддуни бостонӣ ва забону адабиёти он ҳал мегардид ва ин ҳолат боз дар шакли нав ва муборизаи душманони миллати тоҷик дар соҳои 40-50-ум бо шиори «тақсими мероси адабӣ ва илмии халқиятҳо» ва «унсурҳои демократӣ»-и то инқилобии адабиёту фарҳанги он халқ ба майдон гузошта шуда буд, назар намуда, навиштааст: «Дар солҳои 1924 – 25 дар давраи тақсимои миллии Осиёи Миёна ба муқобили пантуркистҳо ва панэронистҳо мубориза бурдан лозим шуда буд, ки онҳо роли мустақили тоҷиконро дар эҷод намудани китобҳои маданӣ инкор мекарданд, қобилияти ташкилотчигӣ ва сиёсии халқи тоҷикро инкор менамуданд. Қуҳансолтарин нависандаи мо Садриддин Айнӣ дар он вақт аввалин «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро бароварда, ин тухматро ба таври илмӣ рад карда буд» [159, 2].

Ҷунонки таъкид рафт, дар вазъияти мураккаби таърихӣ М. Турсунзода аз қорнома ва маслиҳату машварати устод Айнӣ панд гирифта, бар муқобили назарияҳои адабиётшиносони буржуазӣ, панэронистҳо ва баъзе шарқшиносон ҷавоб гуфтааст. Аз мукотибаи М. Турсунзода бо С. Айнӣ маълум мегардад, М. Турсунзода 6-уми апрели соли 1949 ба тариқи мактуб аз устод Айнӣ оид ба тарҷумаи русии асарҳои нависанда ва тақсими мерос дар байни тоҷикон ва эронӣён, ки сиёсатмадорони давр миёни ин ду халқияти ҳамнажоду ҳамтамаддун ҳезонда буданд, муроҷиат намудааст. С. Айнӣ, ки ин мактубро 13-уми ҳамин моҳ гирифта, хело таъҷилӣ дар таърихи 14-уми ҳамин моҳ дурандешона ва аз таҷрибаи сиёсии худ қор гирифта, бо як шӯҷоати адабӣ ва ҳашамати шахсӣ мулоҳиза ронда ба суроғи М.



Турсунзода мактуб мефиристад. Ҳар сатри ин мактуб низ мисли дигар нигоштаҳои устод Айнӣ гиреҳкушои чанд муаммои ҳаёти адабии ҳамон замон аст. Аз ҳар сатри ин мактуб, ки ба мероси маънавии халқи тоҷик меравад, дилсӯзиву ғамгусори самимонаи устод Айнӣ дар алоқамандӣ бо ҳақиқати таърих мушоҳида мешавад. Дар заминаи ҳамин баҳрабардорист, ки М. Турсунзода мулоҳизаҳои худро дар бораи «Намунаи адабиёти тоҷик» ва арзиши илмӣ ва таърихӣ он, дар мақолаи «Садриддин Айнӣ», ки ба муносибати 75-солагии адиб таълиф намудааст, ҳарҷониба инкишоф медиҳад. Ин мақола муҳимтарин ҷиҳатҳои фаъолияти илмӣ ва адабии С. Айнӣ ва моҳияти асарҳои ӯ, аз ҷумла «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро низ равшан менамояд. Дар мақолаи мазкур М. Турсунзода «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро алоқамандона бо сиёсати шуравӣ ва телеграммаи таърихӣ И. В. Сталин (март соли 1925), инчунин шароити таърихӣ навишта шудани «Намунаи адабиёти тоҷик» ва аҳаммияти ин асар, муборизаи нависанда барои ҷиҳзи ёдгориҳои маданияти тоҷикон, нақши ӯ баҳри бавучудоии адабиёти нави тоҷик ва монанди инҳо аз назар гузаронидааст. Ҳатто М. Турсунзода чунин мулоҳизае пеш мегузорад, ки таърихи тамаддун ва адабиёти тоҷик дар ҳама давраи замон ҳамчун инъикоскунандаи муборизаи озодихоҳонаи халқ арзи вучуд кардааст. Аз ҳамин нуқтаи назар, робитаи узвии маданияту фарҳанг ва санъату адабиёти тоҷикро дар осори илмӣ ва адабии устод Айнӣ ҳамчун тамоюли падидаҳои пешқадами маънавиёти халқ, муборизаҳо баҳри озодию хушбахтӣ ва фарогирандаи беҳтарин анъанаҳои адабӣ таъкид менамояд [27, 10].

Андешаҳои М. Турсунзода аз ҷиҳати ҳадафи таълиф ва ҷавоб ба ниёзҳои замон дар замони таълифи худ дарёфтҳои муваффақе мебошанд, ки муаллифро ба сарманзили мақсуд расонидаанд. Яъне бо омӯзиши «Намунаи адабиёти тоҷик» ва баҳрабардорӣ аз мактубҳои устод Айнӣ, М. Турсунзода принцип ва методи тадқиқи сарватҳои маънавии гузаштара, ки аз тарафи С. Айнӣ муайян мегардид, омӯхта, бо даъвоҳои замон ҷавоб гуфта, аз сиёсати ҳукмрони давр суд ҷустааст. Дар ҳамин замина, адабиётшинос А. Маҳмадаминов, ки солҳо болои ин «асари барҷастаи адабиётшиносӣ» таҳқиқ анҷом додааст, барҳақ мегӯяд: «Ба «Намунаи адабиёти

точик» ҳамчун ҳуҷҷати муҳимми таърихӣ ва илмию адабӣ мурочиат кардани М. Турсунзода бесабаб набуд. Ҳамон навъе ки маълум аст, мубориза барои таъмини ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик ба мероси адабии гузашта дар солҳои 40-ум ва ибтидои солҳои 50-ум дар мубориза бар зидди назарияи космополитизм ва назарияи буржуазии «чараёни ягона» дорои аҳаммияти калони сиёсӣ ва адабӣ буд» [112, 73].

Асари дигаре, ки таваҷҷуҳи М. Турсунзодаро ҷалб намудааст, «Ғуломон» мебошад. Ҳанӯз М. Турсунзода дар номаи худ, ки дар таърихи 5-уми март соли 1936 ба суроғи С. Айнӣ фиристода шудааст, нахустин бор дар бораи «Ғуломон» аз таъсирпазирию ҳаяҷонфизоии асарҳои устод Айнӣ сухан гуфта, ҷӯшиши дарунии худро дар бораи ин асар чунин баён намудааст: «Чанд рӯз боз ба хондани «Ғуломон» машғул гардида ба охир расонидам. Аз он ҳаяҷоне, ки аз ҳаёти Ҳасан ва хонаводаи он гирифтам, ҳозир ҳам берун шуда натавониста истодаам» [39]. Ин аввалин нуқтаи назари М. Турсунзода оид ба «Ғуломон» мебошад, ки дар солҳои баъд доираи андешаҳои ӯ вусъат ёфта, мулоҳизаҳои ӯро ба вучуд меоранд. Барои М. Турсунзода ин асар ҳамчун «асари намоён, эпопея, солномаи таърихи мудҳиш ва қаҳрамононаи чанд насли халқи тоҷик», қобили мулоҳиза аст. Дар мақолаҳо М. Турсунзода барои муайян намудани муосирияти осори С. Айнӣ, аз ҷумла романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон» низ эътибори махсус додааст. Муаллиф дар симои чанд авлод ва воқеаҳои «Ғуломон», чӣ гуна аз насл ба насл гузаштани мероси беҳтарини инсон – озодиро қайд карда, онро дар насли сеюми ин авлод, мебинад, ки «дар сарзамини озод ва хушбахт руҳбаландона ҳаёти нав месозанд» [45, 199]. Яъне М. Турсунзода низ моҳияти масъала ва воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ давраи садсолаи охири Аморти Бухоро ва солҳои аввали барқароршавии Ҳокимияти Шуравӣ, ки дар «Ғуломон» тасвир шудааст, дар асоси талаботи қонунҳои адабию бадеии ҷомеаи сотсиалистӣ баҳо додааст.

Ба воқеаҳои муҳимми «Ғуломон» ҳамчун ҳуҷҷати таърихӣ, ки халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон онро аз сар гузаронидаанд, мурочиат намудани М.

Турсунзода низ чолиб буда, ҳамчун таҷрибаи санчидашуда баҳри ибрати муборизаи дигар халқҳо бар асорат намунаи ибрат аст [45, 202].

Ба ҳамагон маълум аст, ки «Ғуломон» на танҳо будубоши халқи тоҷик, балки зиндагӣ ва хусусиятҳои тараққи туркманҳо, ўзбакон ва дигар халқу миллатҳои Осиёи Миёнаро дар ҳудуди зиёда аз сад сол фаро гирифтааст [156; 179, 267-275]. Ин ҷиҳати асар низ аз назар М. Турсунзода дур намондааст.

Хулоса, робитаи дӯстӣ ва эҷодии устод Айнӣ ва М. Турсунзода бо фарогирии арзишҳои инсонӣ, садоқати дӯстӣ, эҳтироми арзишҳои миллий ва дӯст доштани касби худ омӯзанда буда, мукотибаи онҳо ҷиҳати огоҳии хуб пайдо кардан аз зиндагиномаю коргоҳи эҷодии адибон, гирифториҳои замона, пегидагиҳои муҳити адабии Самарқанд, Тоҷикистон ва умуман минтақа ёрии амалӣ мерасонанд. Ин равобит муайян менамояд, ки С. Айнӣ ва М. Турсунзода, ба ҷӣ андоза ба якдигар меҳр ва самимият аз ҳулуси дил доштанд. Яке аз ғояҳои марказии ин равобит содиқона ба халқ, ба миллат, ба адабиёт хизмат кардан ва дӯст доштани адабиёту фарҳанги асил будааст. Ғояҳои мазкур ҳар сатри мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзодаро фаро гирифтаанд.

## БОБИ II

### БОЗТОБИ МАСЪАЛАҲОИ АДАБИЁТШИНОСӢ ДАР НОМАҲОИ

#### С. АЙНӢ ВА М. ТУРСУНЗОДА

Мавзуи бозтоби масъалаҳои адабиётшиносӣ дар номанигории устод Айнӣ дар шароити ҳозира ба андозаи кофӣ омӯхта нашудааст. Сабаби асосии он, агар дар пурра омӯхта нашудани коргоҳи эҷодӣ ва ҷамъу таҳия нашудани ҳамаи номаҳои С. Айнӣ дар китобе бошад, аз дигар тараф, эҳтимол бо ҳуди вазъияти он дар замони дастрас шуданашон вобастагӣ дорад. Таҳқиқи илмии номаҳои зиёди С. Айнӣ, ки ба суроғаи адибони ҳамзамон А. Лоҳутӣ, Ҷ. Иқромӣ, А. Дехотӣ, М. Турсунзода, М. Миршакар, Р. Ҷалил, П. Толис, Н. Шанбезода ва донишмандону муҳаққиқон И. Брагинский, Ш. Ҳусейнзода, С. Табаров, К. Айнӣ, М. Шукуров ва идораҳои рӯзномаю маҷаллаҳо, ба Базаи тоҷикии Академияи илмҳои ИҶШС фиристода шудаанд, дар сурате омӯзиши илмӣ мешаванд, ки онҳо дар китобе бо талаботи матни илмӣ-интиқодӣ зевари табъ ба бар намоянд. Бояд зикр намуд, ки ба ҷоп расидани онҳоро адабиётшиносии мо дар вазъияти нохуше дарёфт; бисёре аз мактубҳои С. Айнӣ бо ошӯбҳои замон ва сиёсати замон пайваستاгӣ доштанд, ки онҳоро дар шакли аслий ҷоп намудан номумкин буд; бисёре аз онҳо бо ошӯбҳои замон аз байн рафта ё дар бойгонихо дастнорас шуданд; ҷустуҷӯ, бозёфт, омӯзиш, баргардон ва ҷоп тарафи дигари масъала буд. Гузашта аз он бисёре аз шахсони хайрхоҳу маърифатманд ба таври пароканда бошад ҳам, номаҳоеро дар матбуот ба хонандагон мерасонид. Хулоса, ин қасри муҳташама буд, ки аз он пораҳои нақшу нигор афтида, қисме аз бурҷҳои он «зи борону аз гармии офтоб хароб» шуда, ба бинандаи худ шукӯҳ ва шаҳомати ҳузнангези худро расонида наметавонист. Бинобар ин, олимони тоҷик М. Осимӣ, Х. Отахонова ва фарзандону наздикони устод Айнӣ – Камолиддин Сайидмуродзодаи Айнӣ, Холида Айнӣ, Салоҳат Айнӣ ва Эраҷ Айнӣ дар навбати аввал, қисм-қисм ба гирд овардан ва баргардону ҷопи онҳо машғул шуданд. Бо ҳамин сабаб, дар кӯшишҳои онҳо сарчашмаи матн, баргардони дуруст, шарҳу тавзеҳ,

тахқиқи матн ва амсоли ин мавқеи марказӣ дорад ва таъкид мешавад, ки як бахши бисёр муҳимми назару мулоҳизаҳои устод Айниро номаҳои ӯ ташкил медиҳанд, ки қисме аз онҳо ба воситаи матбуот ва китобҳои алоҳида дастраси хонандагон шудаанд [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 49; 48; 47; 28; 27; 29; 30; 34; 35; 8;]. Албатта, дар шароити ҳозира, ҷустуҷӯ, бозёфт, омӯзиш, баргардон, чоп ва таҳқиқи номаҳо аз ҷумлаи вазифаҳои асосии айнишиносон мебошад. Зеро номаҳои устод Айнӣ дар баробари он, ки муҳимтарин масъалаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва адабию фарҳангии асри XX-ро фаро гиранд ҳам, ҷанбаи қавии илмию маданӣ ва аҳаммияти калони таърихӣ низ доранд. Хусусан, масъалаҳои адабиётшиносӣ, ки дар номаҳои фиристодааш ба М. Турсунзода омадаанд, аз ҳар ҷиҳат ҷолиби диққатанд.

Илова бар он, таҳқиқи номаҳои устод Айнӣ, аз ҷумла номаҳои ба адибони тоҷик фиристодаи ӯ, аз тарафи донишмандон бештар дар муносибати онҳо ба таърих, ҳаёти ҷамъиятӣ ва рӯзгори шахсӣ омӯхта шуда, ин тарафи масъала дар осору таҳқиқоти онҳо мавқеи асосиро ишғол кардааст. Аммо ба ҷуз масоили боло, инъикоси масъалаҳои адабиётшиносӣ, аз қабилӣ тасвири ҳақиқати ҳаёт ва эътирозоти мафкуравӣ, аҳаммияти ҷузъиёти бадеӣ дар тасвири реалистии воқеияти зиндагӣ, танқиди адабӣ ва амали мунаққид, зарурати омӯзиши адибони маорифпарвар ва таъин намудани ҷойгоҳи онҳо дар таърихи адабиёти тоҷик, масъалаҳои омӯзиши адабиёти тоҷик, омӯзиши мероси адабӣ ва таъин кардани ҳуқуқи халқӣ тоҷик, ки онҳо дар мактубҳо омадаанд, аз аҳаммияти илмӣ ҳолӣ нестанд. Ба таъбири адабиётшинос Х. Отахонова «ҳар чизе, ки аз зери қалами ин нобиғаҳои давр таровидааст, як ҷиҳати ҳаёти онҳо, хислатҳои инсонӣ, муносибати онҳоро ба аъзои оила ва атрофиён мунъакис менамоянд» [29, 3]. Дигар, омӯхтан аз ҳаёти воқеӣ ва таҷассум намудани воқеаҳои зиндагӣ дар осори бадеӣ ва бозтоби масъалаҳои адабиётшиносӣ дар мактубҳо нисбат ба ҳаёти маишӣ ва моддии оилавӣ хеле васеъ мебошанд. Дар ҳамин замина бозтоби масъалаҳои адабиётшиносӣ, ки дар номаҳо мавқеи марказӣ доранд, равшан карда мешаванд. Ҳаминро гуфтан, кифоя аст, ки масалан, имрӯз тасвири реалистии воқеияти зиндагӣ ва таъсири эътирозҳои

мафкуравӣ дар марҳалаи адабиёти шуравии мо, хусусан, то баргузории Анҷумани XX-и ҲКИШ (1956) баҳсангез аст. Суханони зерини адабиётшиноси машҳур М. Шакурӣ дар бораи адабиёти шуравии тоҷик ва маънои аслии он гуфта шудаанд, вале муҳити сиёсии даврро ба назар гирифта, онҳоро ба вазъияти номанигории устод Айнӣ ва М. Турсунзода ҳам нисбат додан мумкин аст: «...Адабиёти шуравии тоҷик ҳам, як ҳиссаи ҳамон воқеияти таърихист, ҳамон шароити воқеиро аз баъзе ҷиҳатҳо, ҷунун ки буд, инъикос додааст. Аз ин рӯ, муҳимтарин лаҳзаҳои онро низ бояд бо партави биниши тозае равшан кунем, барои муайян намудани маънои аслии онҳо ҷидду ҷаҳди собитқадмонае пеш гирем» [179, 11].

Ҳамаи ин моро водор менамояд, ки дар баробари омӯхтани назару мулоҳизаҳои гузашта сарчашмаҳои назарияи адабӣ ва сабабу мақсади онҳоро аз мавқеъҳои илми ҳозира ва эстетикаи илмӣ тадқиқ намоем ва раванди тақомули назарияҳои адабиётшиносӣ, ки ҳамчун нуқтаи назари устод Айнӣ ва М. Турсунзодаро муайян мекунанд, биомӯзем. Баҳси ин боби кори мо низ пайгири ҳамин аҳдоф аст.

## 2.1. АНДЕШАҲОИ С. АЙНӢ ДОИР БА ТАСВИРИ ҲАҚИҚАТИ ҲАЁТ ВА ТАЪСИРИ ЭЪТИРОЗОТИ МАФКУРАВӢ

Дар хусуси таъсири эътирозҳои мафкуравӣ ё сиёсӣ баҳсе ба миён гузоштан, дар шароити ҳозираи омӯзиши адабиёти шуравии тоҷик, аз ҷамаҷониба падида овардани ҳақиқати ҳол аст, на гуноҳ ҷустан аз касе. Зеро адабиётшиносии имрӯз дарёфтааст, ки сабабгори асосии ин гуна эътирозҳо «низомии пурнуқси иҷтимоиву сиёсӣ, сотсиализми сарбозхонагӣ» (таъбири М. Шакурӣ) будааст. Бинобар ин, оид ба ҷигунагии тасвири ҳақиқати ҳаёт ва таъсири эътирозҳои мафкуравӣ ба он дар асоси вазъияти умумии адабиёт дар ҳамон давра (1920-1950), муносибати С. Айнӣ ба онҳо ва дараҷаи тақомули ҷаҳонбинии адиб, мулоҳиза рондан мумкин аст.

Барои муайян намудани андешаҳои С. Айнӣ оид ба тасвири ҳақиқати ҳаёт ва таъсирнокии сиёсати замон ба он, мо дар ин фасли диссертатсия замони таълифи «Ёддоштҳо» ва баъзе андешаҳои муқарризи замони шуравиро дар нисбати образ

ва персонажҳои он, ки аслан эътирозоти номуваҷҷаҳанд, иҷмолан аз назар мегузаронем. С. Айни андешаҳои худро оид ба ин масъала то андозае дар номаҳои фиристодааш ба М. Турсунзода иброз намуда бошад ҳам, таҷрибаи амалии ӯ дар ин масъала боризтар менамояд. Ба ин маънӣ, ки С. Айни тавонистааст дар офаридани «Ёддоштҳо» ҳақиқати зиндагии замони кӯдакӣ, ҷавонӣ ва замони мадрасаҳои худро то андозае берун аз зобитаҳои синфӣ ва маҳдудии андешаи «халқияти адабиёту санъат» биофарад.

С. Айни соли 1948 дастнависи «Ёддоштҳо»-ро барои хондан ба коллективи Иттифоқи нависандагон мефиристад. Моҳи декабри ҳамин сол ин дастнависро А. Деҳотӣ ба С. Айни бурда, фикрҳои нависандагонро ба ӯ гуфта, ислоҳашро талаб менамояд. Маҳз ҳамин фикрҳо, ки С. Айни «фикрҳои баъзе рафиқон» мегӯяд, андешаҳои ӯро оид ба тасвири ҳақиқати ҳаёт ва таъсири эътирозҳои мафкуравӣ ба амал меорад. Устод Айни эътирози онҳоро, ки аксарият ислоҳашро талаб намудаанд, дар бораи Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир ва рӯди нави Шофиркомро барвардани ӯ баъд аз зулму толону торочи қозӣ ва амлоқдорони пеш аз ӯ, доништа, эътирозҳои дигарро «майда-чуйда» хондааст. Андешаҳои С. Айни дар номаи 14-уми декабри соли 1948, ки ба М. Турсунзода ирсол намудааст, асосан эътирози адибонро аз забони А. Деҳотӣ дар се масъала фаро гирифтааст. Се масъалаи нома, ки эътирозоти номуваҷҷаҳи адибон ва мунаққидони замонро ба миён овардааст, аз таъсири мафкураи ҳоким ва муносибати номуваҷҷаҳонаи онҳо сар задааст. Вале устод Айни барои он ки аз онҳо ин нави бардошт, яъне «эътирози мафкуравӣ»-ро дур намояд, аз ҳуҷҷатҳои таърихӣ кор гирифта, ҳақиқати зиндагии қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарирро дар қисми якуми «Ёддоштҳо» дар боби ҷудогона – «Аҳволи тумани Шофирком баъд аз ҷорӣ шудани рӯди нав» [18, 57-59] тасвир менамояд, ки ба таъбири устод Айни «дар ин сурат ҳеҷ эътирози мафкуравӣ наместонад» [1, 106].

Баҳси эътирози муқарризон оид ба Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир ва ҷавоби устод Айниро ба онҳо ва диққати махсуси С. Айниро ба саги давраи бачагӣ –

Хайбар дар боби сеюм оварда, ин чо эътирози адибонро дар бораи «худро фош кардани» Қорӣ Маҳмуди ширинкор меорем.

Устод Айни дар мактуби зикршуда ба эътироз ва махсусан ба эроди муқарризон оид ба худро фош кардани Қорӣ Маҳмуд таъкиди чиддие намуддааст. Ӯ менависад: «...Ё ин ки дар бораи «худро фош кардани» Қорӣ Маҳмуд ном эшони шӯтқарӣ (шӯх) эътироз кардаанд. Ва ҳол он ки ҳамон мусохабае, ки дар байни ман (С. Айни – Л. Ш.) ва Қорӣ Маҳмуд дар «Ёддоштҳо» қайд шудааст [18, 89-91], дар романи «Дохунда»<sup>\*</sup> айнан ва бо талаффузи Қорӣ Маҳмуд, дар мусохабаи байни Ёқуббой ва эшони Султони босмачии Дарвозӣ гузаронидаам» [1, 106].

Ин таъкиди устод Айни хеле муҳим ва нозук аст. Эътирози муқарризони «Ёддоштҳо»-ро устод Айни дар каммутолаагӣ ва таваҷҷуҳ накардан ба дигар асарҳои бадеӣ мебинад. Ба назари устод Айни, ҳамин ҷузъиёти зиндагӣ дар офаридани асарҳои бадеии ӯ материалҳои асосӣ шудаанд. Вале, мутаассифона, барои муқарризон нуқси асосӣ доништа шудааст. Ба назари онҳо, камбудии «Ёддоштҳо»-и С. Айни дар он аст, ки адиб персонажро аз забони худаш ошкор намудааст. Ғайр аз ин, гӯё «Ёддоштҳо»-и С. Айни аз камбудии дигар ҳам хориҷ нест. Дар масъалаи худро фош кардани Қорӣ Маҳмуд гумон аст, ки ҳақ ба ҷониби муқарризон бошад. Дар масъалаи худифшой ва баёни воқеият аз забони худи персонаж дар асарҳои бадеии С. Айни, ки дар «Ёддоштҳо» ба онҳо ишора ва қайдҳо шудааст, бингарем ин усулро С. Айни дар офаридани образҳои манфии «Ёддоштҳо», аз ҷумла Абдуллоҳоча ва Парвардигорхӯча хуб истифода кардааст. Ба қавли адабиётшинос М. Шакурӣ, «асоси усули адабии худифшой дар ин аст ки нависанда гӯё ба мазмуни мақоли «сухан аз даҳони Лукмон беҳ» амал кардан меҳақад. Персонажи манфӣ дар пеши хонанда худ ба айбу нуқсони худ иқрор мешавад, худ ба забони ҳол омада, аҳмакию бемаънигии худро тасдиқ менамояд. Вале ин эътирофи қаҳрамон аз ғайри хоҳиши ӯ ба вуқӯ меояд, зеро вай худаш ин айбҳоро айб ҳисоб намекунад. Балки ҳодисаи муқаррарие медонад» [184, 176]. Чунонки аз ин андешаи адабиётшинос

---

\*. Боби «Чаноза» аз романи «Дохунда» дар назар аст.



равшан гардид, устод Айни дар тасвири гуфтору рафтори Қорӣ Маҳмуд низ аз ин усул истифода намудааст. С. Айни дар оғози ҳикояи «Парвардигорхӯча», дар бораи Қорӣ Маҳмуд маълумот дода, ба воситаи мусоҳибаи худ бо ӯ, аҳмакӣ ва нодони ӯро ба хонанда равшан менамояд. Қорӣ Маҳмуд пешаи қоригии худро «як пешаи осуда» доништа, дар кандани пӯсти мардум роҳи бо пахта гирифтани ҷон меҳонад. Лекин бояд қайд намуд, ки устод Айни дар маркази таваҷҷуҳ ширинкор, хушгап ва ҳозирчавобии Қорӣ Маҳмудро қарор додааст, на қоригии ӯро. Чунончи, унвони Сайид Акбари калонгир назарбаланд, ки худро аз одамони дигар босаводтар медонад, маҳз бо хушгании Қорӣ Маҳмуд ба «Парвардигорхӯча» мубаддал мегардад [18, 89-91]. Аз ин вачҳ, эроди муқарризон ба ҷуз беаҳаммиятӣ ва изҳори фазлу доноӣ дар назди сиёсати замон чизӣ дигаре нест.

Лекин аз ҷиҳати дигар, ба назари мо, бо ин восита устод Айни ба муқарризон, ки ҳамагӣ нависанда буданд, роҳи дурусти тасвири ҳақиқати ҳаётро бе таъсири мафкураи замон нишон додааст. Яъне, кӯшиши тасвири ҳақиқати ҳаёт ва таъсири мафкураи замон дар асари бадеиро С. Айни ба насли ҷавон фаҳмонида, ҷӣ тавр тасвир намудани ҳақиқати ҳаётро дар асари бадеӣ нишон медиҳад. Ҳақиқати ҳаёт, яъне он чизе, ки аз тафаккури таҳлили нависанда гузаштааст, асоси асари бадеиро фароҳам овардааст. Аз ҳамин ҷост, ки устод Айни дар номаи худ зудтар навиштани «Ёддоштҳо»-ро яке аз корҳои зарур медонад ва таъкид менамояд, ки нависандагони бузурги халқи рус, дар асри XIX асарҳои зиёде эҷод намудаанд, ки дар асри XX ба дӯши нависандагони муосири рус танҳо тасвири воқеияти он мондааст. Ва дар идома таъкид менамояд, ки дер боз орзу дорад, ки ҳаёти замони амирро фош кунад ва ба насли ҷавон ҷӣ будани он ҳаёт маълум гардад [1, 108].

Ин равиши эҷодиро дар офаридани «Ёддоштҳо» ва дигар асарҳои устод Айни мебинем, ки равиши асосӣ дар эҷоди осори бадеӣ дар аҳди шуравӣ буд ва устод Айни онро, чунонки аз ин нома маълум мегардад, барои ин ки ҳақиқати замони зиндагии халқи тоҷик (дигар халқиятҳои ҳамзистро низ)-ро падидаи биоварад, истифода кардааст. Ин равишро истифода аз меъёрҳо ва равишҳои маҷбурии замон барои расидан ба мақсуди олии эҷодӣ бояд шинохт. Устод Айни дар идомаи номаи

мазкур таъкидан мегӯяд, ки «Ҳарчанд дар «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон» як қисми он аҳвол акс карда бошад ҳам, басанда нест» [1, 108].

Ба ин тарз устод Айнӣ дар офаридани «Ёддоштҳо» исбот мекунад, ки халқи тоҷик дар замони пеш аз Инқилоб низ дар бештарини деҳаҳо соҳибмадраса, соҳибсавод буда, намояндагони фаъоли он, чун Абдулвоҳиди Садри Сарир қозӣ ё монанди падари нависанда – Сайид Муродхоча шахсони саводнок ва шоиру шеъррас буданд, андешакори покгинат буданд, ба таъбири муқарризони замони шуравӣ бигӯем, ҳамеша ба хизмати халқ мешитофтанд, фаъолияти иҷтимоӣ ва эҷодии онҳо ба он чӣ дар аҳди шуравӣ халқияти адабиёту санъат шиор шуда буд, хилоф набудааст, балки моҳиятан метавонанд насли баъдиро тарбият намоянд.

Ҳамин тавр, андешаҳои устод Айнӣ оид ба тасвири ҳақиқати ҳаёт ва таъсири мафкураи ҳоким раҳнамои нависандагон буда, ҳар эҷодкорро ба роҳи дурусти тасвири ҳақиқати ҳаёт ва рӯзгори мардум сафарбар менамояд. Лекин эроди муқарризон ба худифшоии Қорӣ Маҳмуд аз ду вачҳ нодуруст аст. Аввало, Қорӣ Маҳмуд сипоҳгарии худ ва эшонию дуохонии худро барои «як лаб нони беминнат ёфта шикам сер кардан» [18, 89] медонад ва аз ғайри хоҳиши худ мардумфиребии худро ифшо менамояд. Баъд, чунонки гуфтем, нависанда ширинкор, хушгап ва ҳозирчавобии Қорӣ Маҳмудро дар маркази тавачҷуҳ қарор додааст, на кориғии ӯро. Аз тарафи дигар, маҳз ҳамин мусоҳибаи нависанда бо Қорӣ Маҳмуд заминаи тасвири як ҳиссаи муҳимми рӯзгори мардумфиребони замон, аз ҷумла Султон босмачии Дарвозӣ дар романи таърихӣ «Дохунда» шудааст. Ниҳоят, аз ин қазия равшан мегардад, ки баъзе мушоҳидаҳои нозуки устод Айнӣ дар офаридани асарҳои бадеӣ материали асосӣ шудаанд. Ин тарафи қазия баёнгари ҷузъиёти бадеӣ дар тасвири воқеияти зиндагиро ба таври реалистӣ бозгӯ менамояд, ки дар асарҳои С. Айнӣ, аз ҷумла «Ёддоштҳо» аҳаммияти калони методӣ ва адабӣ дорад. Масъалаи умумӣ-назариявӣ, ки қисме аз онро дар ин фасл дида баромадем, арзиши «Ёддоштҳо»-ро ҳамчун асари бунёдии С. Айнӣ ва принципи интиҳоби нависандаро дар тасвири реалистии воқеияти зиндагӣ ва аҳаммияти ҷузъиёти зиндагиро дар он хеле меафзоёнад. Ин таъкидҳои устод Айнӣ имконият медиҳанд, ки дар асоси онҳо

оид ба ҷузъиёти бадеӣ ва аҳаммияти он дар асари бадеӣ ва тасвири реалии воқеияти зиндагӣ дар замони ҳокимии методи ягонаи шуравӣ – методи реализми сотсиалистӣ муҳокима ронем.

## 2.2. АҲАММИЯТИ ҶУЗЪИЁТИ БАДЕӢ ДАР ТАСВИРИ РЕАЛИСТИИ ВОҚЕИЯТИ ЗИНДАГӢ

Имрӯз дар байни олимону адибон ҷузъиёт (ҷузъиёти бадеӣ) ҳамчун як навъи санъати тасвирии марбут ба услуб ва маҳорати нигорандагӣ ва унсури бадеӣ шинохта шавад ҳам, он аз ҷумлаи масъалаҳои камтаҳқиқшудаи адабиётшиносии тоҷик ба ҳисоб меравад. То кадом андоза дар офаридани асари бадеӣ ва ҳатто як байти ҳунари аҳаммият доштани он ҷойи баҳс аст. Пеш аз ҳама, ҳангоме сухан аз тасвири реалистии воқеияти зиндагӣ меравад, чунин тасаввуроте ба вуҷуд меояд, ки ин падида маҳз ба хоҳири ҳақиқӣ будани образ ё персонаж ва ҳатто тасвири рӯзгор сурат мегирифта бошад. Аммо ҷузъиёт навъҳои гуногун дошта, падидаи муҳимми ҳар як осори ҳунари аст. Ҷузъиёт дар диди реалистӣ на фақат воситаи тасвири реалистии воқеияти зиндагист, балки офаридани ҳар гуна осори ҳунари бе он мумкин нест. Он дар нигоҳи аввал воситаи тасвири воқеияти рӯзгор аст ва ҳар як устухонбандӣ, чунонки машҳуру маъруф аст, унсури шакл ҳам мебошад. Ба ҳамин сабаб, масалан, тамоми ҳислатҳои ботинӣ ва зоҳирии одамон, заминаҳои таърихӣ ва маишӣ, қисмати персонажҳо, ахлоқи онҳо, муносибати байни ҳамдигарии онҳо маҳз ба воситаи ҷузъиёти мушаххас ва махсусан ҷузъиёти шоирона кушода мешаванд. Бузургтарин асарҳои бадеӣ низ аз ҷузъиётҳо иборатанд. Аз ин рӯ, ҳамчун як унсури муҳимми асари реалистӣ хидмат намудани ҷузъиёт, ки маҳз ба хоҳири ба таври реалии тасвир намудани воқеияти зиндагӣ бошад, гуфтан, ба назари мо, маҳдуд кардани ин истилоҳи адабиётшиносист. Бинобар ин, аҳаммияти он дар тасвири реалистии воқеияти зиндагӣ низ, ҳамчун як навъи санъати тасвирии марбут ба услуб ва маҳорати нигорандагӣ ва унсури бадеӣ доништан дуруст аст.

Дар адабиётшиносии тоҷик ин масъала дар диссертатсияи А. Абдурраҳимов мавриди таҳқиқ қарор гирифта, онро муҳаққиқ дар робита бо масъалаҳои сабку

услуг, маҳорат, чехранигорӣ, даруннигарӣ, офариниши чехраи бадеӣ ва навъе аз санъатҳои бадеӣ мавриди таҳлил қарор додааст [58]. Вале мо дар ин зерфасли диссертатсияи худ ба паҳлуҳои гуногуни ин истилоҳи серпахлуи адабиётшиносӣ тавачҷуҳ накарда, танҳо аҳаммияти онро дар тасвири реалистии воқеияти зиндагӣ дар заминаи таъкидҳои устод Айнӣ, ки дар мукотиба бо М. Турсунзода баён намудааст, дида мебароем.

Маълум аст, ки яке аз масъалаҳои муҳим, дар фаъолияти илмӣ ва адабию фарҳангии устод Айнӣ ба таври реалӣ тасвир намудани воқеияти зиндагии мардуми Осиёи Миёна дар асри XIX ва ибтидои асри XX будааст. Дар ин ҷода муваффақиятҳои беназири устод Айниро зиёд гуфтаанд. Дар ин маврид тасвири воқеияти зиндагӣ дар осори бадеӣ ва илмӣ реалӣ будан аст ва устод Айнӣ асоситарин лаҳзаҳои воқеияти рӯзгори мардумро меҷуст. Маҳз дар нигоштаҳои ӯ воқеияти рӯзгори мардуми Шарқ бори аввал бо хусусиятҳои миллӣ ва анъанаҳои ҳазорсолаи халқи тоҷик асарҳои тозаеро ба вуҷуд овардаанд. Аз ҳамин ҷост, ки С. Айниро классики адабиёти Шарқ, поягузори мактаби адабии реалистӣ дар Осиёи Марказӣ ва кишварҳои ҳамзабон, бузургтарин нависандаи хирадманд ва мутафаккири донишманди тамоми Шарқ дар радифи Лу Син (1881-1936), Робиндранат Такур (1861-1941) ва Таҳо Ҳусайн (1889-1973) эътироф намудаанд. Ва дар ин миён мақом ва мавқеи асари тарҷумаиҳолӣ ӯ – «Ёддоштҳо» бузург аст ва дар ҳамин асар мушоҳида намудани ҷузъиёти зоҳирӣ, портрет, нутқ, пейзаж ва ҷузъиёти маишӣ, бадеӣ ба ҳамин сабаб аст.

Аз асари тарҷумаиҳолӣ – «Ёддоштҳо» таҳқиқ намудани масоили ҷузъиёт ба ин хотир аст, ки он аз бузургтарин насри реалистии солҳои 40 – 50-уми асри XX буда, «на танҳо таҷрибаи ёддоштнависии Айнӣ, балки умуман таҷрибаи ҳаёти дуру дароз ва пурҷӯшу хурӯши ин пири хирадманд, таҷрибаҳои адабии ин нависандаи номдорро ҷамъбааст» [184, 11] мекунад. Дар айни замон вай нотамои буда, танҳо ҷор қисми он ба майдон омадааст. Лекин аз муқоисаи «Ёддоштҳо» бо дигар асарҳои нависанда, масалан повести «Одина», ҳикояи «Аҳмади девбанд», романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон», ки ин падида ҳанӯз мавриди таҳқиқи алоҳидаи илмӣ қарор дода

нашудааст, равшан мегардад, ки дар офаридани асарҳои бадеии ҳунарии ҷузъиёти зиндагии шахсӣ ва ҳаётфаҳмии адиб, сарчашмаи асосии ҳар як асари эҷодкор будааст.

Гуфтем, ки баъзе аз адибону муҳаққиқон ба воситаи А. Дехотӣ баъзе қорҳои майда ва хусусии нависандаро, ки дар қисми аввали «Ёддоштҳо» омадаанд, номуносиб ва бефоида шумурдаанд. Устод Айнӣ ба онҳо посух додааст, ки «пеш аз ин гуна эътироз сарсухани «Ёддоштҳо»-ро диққат карда хондан даркор буд: ман дар он ҷо яке аз мақсадҳои асосии худ дар навиштани «Ёддоштҳо» фоида расондан ба ҷавонони ҳаваскори нависандагӣ ва қайд кардани матриёлҳои асосии румон, ҳикоя ва очеркҳои шумурдаам. Ана он ҷизҳои майда-чуйдае, ки имрӯз маҳалли эътирозҳои рафикон шудаанд, дар ҳаёти адабии гузаштаам – дар навиштани «Одина», «Дохунда», «Ғуломон» ва дигарҳо, матриёлҳои асосӣ шудаанд» [1, 106]. Дар идома устод Айнӣ қимат ва аҳаммияти маводи ёддоштиро дар офаридани асари адабии ҳунарии таъкид намуда, зарурати ҷузъиётро ба миён гузошта, аз таҷрибаи эҷодии худ мисол оварда, менависад: «Ман, дар «Ёддоштҳо» дар паси ҳамин гуна воқеаҳои майда-чуйда дар миёнаи қавсайн (скобка) дар қучои кадом асари худам акс кардани он воқеаҳои «майда-чуйда»-ро қайд кардаам» [1, 106].

Мақсуд аз ин гуна гуфтаҳои устод Айнӣ ҳамин аст, ки ҷузъиёти зоҳирӣ, портрет, нутқ, пейзаж ва ҷузъиёти маишӣ, ки дар офаридани асари бадеии ҳунарии асос аст, онҳоро бояд тасвир намоем ва бидонем ва нависандагони ҷавон аз воқеаҳои майда-чуйда чӣ навъ омӯхтанро биомӯзанд.

Дар нигоштаи боло посух ба онҳое ҳам ҳаст, ки ҳаваси таҳқиқи асарҳои устод Айниро дар дил мепарваранд ва чунончи устод Айнӣ дар номаи мазкури ба шогирдаш М. Турсунзода ёдрас овардааст, мегуфтанд: «Материалҳои ҳар воқеаи дар асарҳои С. Айнӣ акс шударо нависанда аз қучо ва аз кадом китоб гирифтааст». Ҳамин суоли муҳаққиқонро устод Айнӣ ба назар гирифта дар поёнтари нома менависад: «Бисёр рафикон, ҳам аз русҳо, ҳам аз маҳаллиҳо, ки ҳаваси таҳқиқи асарҳои маро доранд, матриёлҳои ҳар воқеаи дар асарҳои ман акс кардари «аз қучо ва аз кадом китоб гирифтанд» гуфта аз ман мепурсанд. Ин гуна таҳқиқотчиён ва

танқидчиён вақте ки «Ёддоштҳо»-ро хонанд ва асарҳоямро ба ҷоҳои дахлдори вай андоза карда бинанд, ман ҳам аз ин гуна пурсишҳои дарди сар кунанда ва назар ба ақидаи худам хандаовар халос мешавам ва танқидчиҳо ҳам бе заҳмати ин ки дар майнаи худ дар бораи шарҳи асарҳои ман ҳаёлот бофанд, аз «Ёддоштҳо» омӯхта бо осонӣ танқид, таҳлил ва тадқиқ кардан мегиранд» [1, 107].

Ин матлабро устод Айнӣ дар муқаддимаи умумии «Ёддоштҳо» – «Як-ду суҳан ба ҷойи сарсуҳан» низ таъкид кардааст [18, 4]. Умуман, ин гуна фикру мулоҳизаҳои муаллифи «Ёддоштҳо» дар замони таълифи асар ва эътирозҳои баъзе муқарризони он беаҳаммият нестанд. Дар айнӣ ҳол ҳамин ишораҳои мухтасари устод Айнӣ, ҳам дар муқаддимаи асар ва ҳам дар номаҳо як ҷиҳати бисёр муҳимми услуби навириши нависандаро мекушояд. Устод Айнӣ на фақат воқеаҳои майда-чӯйдаро меоварад, балки дар бораи аҳаммияти онҳо дар фаъолияти адабӣ ва офаридани образҳо мулоҳиза меронад ва ба ҷавонон омӯзиш аз воқеаҳои майда-чӯйдаи зиндагиро нишон медиҳад. Ё ҷустуҷӯ ва андоза кардани ин гуна воқеаҳо ва фаҳми дигар ҳолатҳои монандиро ба тааммули хонандаи «Ёддоштҳо» во гузор менамояд.

Ҷиҳати дигари қобили тавачҷуҳ дар таъкидҳои устод Айнӣ дар мавриди аҳаммияти ҷузъиёти бадеӣ дар тасвири воқеияти зиндагӣ дар заминаи омӯзиш аз рӯзгор, баёни ақидаҳо оид ба мақоми ҳамон воқеаҳои майда-чӯйда дар асари бадеӣ ва баъзе афкори умумии назариявии нависанда мебошад. Ҳамин тавр, Ё дар хусуси воқеаҳои майда-чӯйдаи зиндагӣ таъкид намояд, ки «Ман аз танқид намегурезам ва наметарсам ҳам, руҳам ҳам аз танқид, агарчи ноҳақ бошад ҳам, намешиканад... Аммо дар бораи чизҳои «майда-чӯйда», афсус меҳӯрам. Ин афсус хӯрданам на барои он аст, ки маро танқид кардаанд, балки аз он ҷиҳат аст, ки ҷавонони мо ҳанӯз аз чизҳои «майда-чӯйда» ҷӣ навъ омӯхтанро наомӯхтаанд» [1, 107].

Ин гуна фикру мулоҳизаҳо дар ҳама гуна асари бадеӣ нақшу мақом доштани ҷузъиётро собит намояд ҳам, вале аҳаммияти онро дар тасвири реалистии воқеияти зиндагӣ махсус таъкид менамояд. Ба қавли адабиётшиноси рус Б. Подолский, «манзараҳои зиндагӣ, ки нависанда ба доираи таҳқиқи худ мекашад, характерҳо ва типҳои адабие, ки вай меофарад, ҷамъбастиҳои калони бадеӣ – ин ҳама аз роҳи ба ҳам

овардани майда-чуйдахо рӯйи кор омада, дар якчоягӣ мағзу моҳияти асари бадеиро муайян мекунанд» [203, 188].

Бо мафҳуми «майда-чуйда» ҳам устод Айнӣ ва ҳам муҳаққиқи рус Б. Подолский ҳамон ҷузъиётро дар мадди назар доранд. Аз ин ҷост, ки ҷустуҷӯ ва пайдо кардани ҳамон ҷузъе, ки ғояро ба тамоми мушаххасӣ ва пуррагӣ равшан намояд, кори осон ҳам доништа намешавад, балки ба диққаткории нависанда вобаста мебошад. Аз ин ҷост, ки танҳо нависандаи мушоҳидакору барҷаста, соҳибмаҳорату пуристеъдод метавонад, ҷузъро мушоҳида намуда, мағзу моҳияти зиндагиро ба хонанда нишон диҳад. Вале афсус, ки ин гуна эътирозҳо баъди навишта шудани ин мактуб низ идома ёфтаанд.

Ба ҳамин тариқ, нақш ва мақоми ҷузъиёти бадеӣ дар асари бадеии ҳунарий умуман ва дар тасвири реалистии воқеияти зиндагӣ хусусан, нишони хеле баланди маҳорати эҷодӣ буда, тавассути он суҳанвар ғоя меофарад, ғоя ва образҳое бунёд мекунад, ки онҳо дар ниҳоят чун чизи реалӣ на тасаввурӣ қабул карда мешаванд. Аз ин ҷост, ки «Ёддоштҳо» 450 персонажро бо характер ва чехраҳои гуногуни инсонӣ ба хонанда ҷилва дода, тасаввуру ҳулосаи муассирро бо ӯ илқо менамояд.

### 2.3. АҚИДАҲОИ С. АЙНӢ ОИД БА ЗАРУРАТИ ОМУӢЗИШИ АДИБОНИ МАОРИФПАРВАР ВА РАВШАНГАРИ ТОҶИК

Адабиёти маорифпарварии тоҷик ҳамчун як шакли фаъоли шуури ҷамъиятӣ дар як давраи ҳассоси таърихи халқи тоҷик ба сифати қувваи тақондиҳандаи афкору ақидаи қишрҳои гуногуни ҷомеа нақши бисёр муҳим бозид. Ин адабиёт марҳалаи оғозини адабиёти давраи нав буда, аз ҷониби Аҳмади Дониш ва ҳамфикру пайравон, монанди Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир, Исо-маҳдуми Исо, Абулфазли Сират, Савдо, Шохин, Ҳайрат, Музтариб ва дигарон роҳбарӣ шудааст. Осори адабии ифодакунандаи фикрҳои пешқадам, ки дар осори Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ инъикос ёфтаанд, дар бедории шуури мардум нақши муассир гузоштанд.

Мақсад ва нияти мо дар ин фасл назари иҷмолӣ ба ақидаҳои устод Айнӣ оид ба адибони маорифпарвар ва муайян кардани мавқеи онҳо дар адабиёти нимаи дувуми

асри XIX ва оғози асри XX ва ба ин восита муайян кардани нақшу таъсири онҳо дар тақомули ин адабиёт, то чое муқаррар кардан аст.

Бояд қайд кард, ки шинохт ва баррасии адибони ин марҳала аз назари муҳаққиқон дар қанор намондааст. Аз ҷумла С. Айнӣ, А. Мирзоев, И. Брагинский, Х. Мирзозода, З. Раҷабов, Р. Ҳодизода, М. Шукуров, С. Амиркулов, М. Раҷабӣ, А. Маҳмадаминов, Х. Асозода, А. Кӯчарзода аз пажӯҳандагони ин ҷодаанд. Вале мавҷудияти чунин таҳқиқот аз ҷониби мунаққидони гузашта ва муосир, дар якҷоягӣ бо назари донишмандону муҳаққиқони давраи замоне чизе кам нест. Лекин муайян кардани андеша ва афкори онҳо, ки на танҳо аз ҷиҳати ҳунар, балки аз мавқеи иҷтимоияшон низ вобаста аст ва на ҳамаи онҳо ғайр аз буданд ва муқобилият карда метавонистанд, дар адабиёт ва дигар ғаштани ҷомеа таъсир доранд. Бинобар ин, андешаҳои мо дар ин мавзӯ дар асоси номаҳои С. Айнӣ ва муқоисаи ин андешаҳо бо андешаҳои дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ва «Ёддоштҳо» қайд шуда, бештар ба мулоҳизаҳои нависанда дар номаҳои фиристодааш ба М. Турсунзода иртибот мегиранд. Аз таъкидҳои С. Айнӣ дар номаҳо равшан мегардад, ки нависанда барои муаррифии ин ё он намоёнҳои адабиёти маорифпарварӣ, хусусан адибоне, ки бо ин ё он сабаб ба дарбори амирони Манғит вобастагӣ доштанд, кӯшишҳои зиёд намудааст. Нахуст, устод Айнӣ ба воситаи нома шубҳаҳои номуваҷҷаҳи насли пайраи сиёсати шуравиро бартараф намудан хостааст. Вале на дар ҳама ҳолат ба ин аҳдофи худ муваффақ шудааст. Бинобар ин, маълумоти С. Айнӣ дар бораи адибони маорифпарвар ва равшангари тоҷик, ки дар номаҳо ба ин ё он муносибат баён намудааст, аҳамияти таърихӣ ва илмӣ доранд. Аз ҷумла устод Айнӣ барои маълумоти бештари М. Турсунзода дар номаи 14 декабри соли 1948 оид ба ҷаҳон муллои калони замони Аҳмади Дониш, ки ҳамфикрони ӯ буданд, иттилоъ медиҳад: «Аз муллоҳои калони замони Аҳмади Қалла 4 нафар ҳамфикрони ӯ буданд: 1). Шариф-маҳдуми Муътасим буд, ки аз Бухоро гуреза шуда дар Истамбул истиқомат кард; 2). Исо-маҳдуми Исо буд, ки дар замони амир Музаффар (1860-1885 – Л. Ш.) аз Бухоро гуреза шуда, дар замони Абдулаҳад (1885-1910 – Л. Ш.) омад. Аммо ӯро на танҳо дар ягон мадраса мударрис накарданд, балки барои дар ҳонаи худ дарсгӯӣ



карданаши роҳ надоданд ва ӯ маҷбур шуд, ки бо китобат – бо нусханависии китобҳо\* таъмини маишат намояд; 3). Қозӣ Абдулвоҳиди Сарир буд, ки дар айёми қозигиаш то метавонист фуқаропарварӣ кард ва дар охир (ба сабабе, ки дар «Ёддоштҳо» нақл кардаам) бе ариза кардан ба амир, қозигиро партофта омад ва баъд аз чанд рӯз вафот кард...; 4). Абулфазли Сират, ки ӯ ҳам аввал қозӣ буд. Аммо аз қозигӣ истеъфо дода ба дарсгӯӣ даромад ва дар соли 1316 ҳиҷрӣ (1890) вафот кард» [1, 105-106].

Ин маълумоти устод Айнӣ дар бораи Исо-махдум аз чанд ҷиҳат арзишманд мебошад: аввалан он як маълумоти мухтасар дар бораи зиндагии Исо-махдум мебошад; дувум баёнгари ҳаёти ҷиҳати ӯ ба фарҳангии тоҷики давраи амирист. Инчунин дар ин нома устод Айнӣ аз маҳорати сарояндагии Исо-махдум ёдовар шуда, маълумоти нави медиҳад: «Аҳмад-махдум бо Сарир ва Исо базми махсуси танбӯр мекарданд. Аҳмад-махдум менавохт, Исо месурӯд ва Сарир адвор (нота)-и ҳаво ва мақомро дар вақти иҷро менавишт» [35, 3].

Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир, Исо-махдум, Абулфазли Сират, Шариф-махдуми Муътасим ва дигарон аз ҷумлаи шоироне ҳастанд, ки дар фазлу дониш ва суҳанофаринӣ саромадони давр буданд, вале ба иллати он ки онҳо дар аввал маъмурони амири Бухоро буданд ва ҷаҳонбинияшон ба мафкураи замони шуравӣ мувофиқ набуд, осор ва шахсияташон аз назарҳо дур монда буд. Акнун ки марзи андешаҳо кушода шудааст, осор ва шахсияти ин намояндагон таҷдиди назар карда шавад ва ба ҳамин восита ҷойгоҳи ҳар яке аз онҳо дар ин марҳалаи адабиёт муайян гардад, ҳадафи аслии адабиётшиносост. Дар омӯхтани осор ва шахсияти ин адибон баъд аз офаридаҳояшон, андешаҳои устод Айнӣ дувумин сарчашмаи бозғолидори доништа мешавад. Ин ҳам маълум аст, ки ин адибон ҳаёти худро дар замони амирсолорӣ гузаронидаанд. Бо вучуди он ки ҷомеаи шуравӣ ин гуна соҳибмансабони амириро қабул надошт. Ин низ маълум аст, ки С. Айнӣ қарамонони «Ёддоштҳо»-и худро аз замони амирӣ гирифтааст, аз замоне ки ҷиҳил соли ҳаёташро дар он сипарӣ

---

\*. Ҳамаи тазкиранависони нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX дар санъати хаттотӣ ва тезнависӣ маҳорати баланд доштани Исо-махдумро тавсиф намудаанд. Аз ҷумла С. Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» мегӯяд: «Дар як шабу рӯз як ҷилди «Мухтасари Викия»-ро, ки тақрибан 12 ҷузъ аст, тамоми мекард ва нусхааш ба тасҳеҳ ҳолат намешуд...».

намуда буд, вале талаботи замонро фаромӯш накардааст ва фаромӯш карда ҳам наметавонист ва ба ифодаи адабиётшинос М. Имомов, «агар аз системаи мафкураи иҷтимоии маъмурӣ берун мерафт, ба вучуд омадани асарҳои минбаъдааш ва зинда мондани ҳудаш низ аз имкон берун буд» [100, 10]. Нависандаи шуравӣ маҷбур буд, ки асарро мувофиқи мафкураи ҳоким ва диди сиёсии давр офарад. Вале дурандешӣ ва бузургии устод Айниро аз он метавон дарк кард, ки ӯ дар ҳар мавриде огоҳонаю эҳтиёткорона хислату характери қаҳрамонони асарашро меофарад ва ин амали устод ба мо имкон медиҳад, ки ҳақиқати ҳолро дарёбем. Намунаи барҷастаи ин андеша дар офаридани симои қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир амалӣ гардидааст, ки дар боби сеюм ба он мурочиат менамоям.

Андешаи устод Айнӣ оид ба эҷодиёт ва таъсири адибони маорифпарвар (дурусттараш тараққиҳоҳон) ҳанӯз дар асоси суханони падараш – Сайид Муродхоча ба вучуд омада, пас аз шиносӣ ва мутолааи «Наводир-ул-воқоъ»-и Аҳмади Дониш ташаккул ёфтааст. Вале баъд аз нарм шудани низоми сиёсии давр тугъи фикру ақидаҳои устод Айнӣ вусъат ёфт. Ин гардиши бузург масъулияти устод Айниро дучанд кард. Ва акнун устод Айнӣ моҳияти ҳақиқии эҷодиёти адибони гузашта ва анъанаҳои ҳаётбахши чараёнҳои иҷтимоию адабиро фаҳмид ва акнун ӯ меҳост чӣ будани ҳаёти замони амирро ба насли оянда фаҳмонад. Ҳамин тавр, беш аз пеш мусаллаҳ шудан бо донишҳо ба устод Айнӣ имкон дод, ки таҷриба ва истеъдоди адабиётшиносиашро ба пояи баланди эҷодӣ бирасонад. Шояд барои устод Айнӣ ҷаҳорҷӯбаи маҳдуди илмӣ, тангӣ намуд, ки андеша ва афкори адабиётшиносиашро ба тарзи бадеӣ эҷод кард, ки мо тугъи андешаҳои ӯро дар бораи ин масъала дар «Ёддоштҳо» мебинем ва талошҳои ӯ дар номаҳо баён ёфтаанд.

Маълум аст, ки қувваҳои маънавии ҳаракатдиҳандаи ҷамъият ин зиёиён ва аҳли адаб мебошанд. Ба ин маънӣ, вусъати завқу андешаи ҷамъият дар «Ёддоштҳо» дар шаклу намудҳои гуногун ба ҳаёти иҷтимоӣ таъсир расонидааст. Адабиётшинос С. Амиркулов барои муайян кардани чараёни умумии адабиёти пешқадам, ки як соҳаи нисбатан фаъоли ҷамъият буд, қувваҳои ҳаракатдиҳандаро ба се гурӯҳ тақсим кардааст:

1. Шоирони халқӣ ва ашхоси ба мо маълуми офарандаи осори лафзии халқ;
2. Зиёиёни адабиётшиносу шоиртабъи табақаи миёнаи аҳолии шаҳр;
3. Шоиру нависандагони пешқадами касбӣ [64, 115];\*

Адибонери, ки устод Айнӣ дар номаи 14-уми декабри соли 1948 зикр кардааст, ба гурӯҳи дувум дохил мешаванд. Танҳо Аҳмади Донишро метавон аз гурӯҳи «шоиру нависандагони пешқадами касбӣ» донист. Дар фаъолияти гурӯҳи дувум амалиёти бадеӣ мавқеъ пайдо мекунад ва он бар зидди золимӣ муқовимат мекунад. Яъне онҳо танҳо ба ҳучрае нанишаста ба маҳфилҳои махсус ва дар байни табақаҳои гуногуни ҷомеа гаштугузор карда симои шоиронаи ҳудро бевосита намоиш медоданд. Ба ифодаи устод Айнӣ рафтору гуфтор, тарзи киёфаи ҳар кадоми онҳо «шакли як шеърӣ мучассамаи пурмаъно»-ро пайдо карда буд. Ниҳоят, бояд қайд кард, ки устод Айнӣ дар номаи ғавқуззикр ва ҳикояҳои гуногуни «Ёддоштҳо» бештар ба ҷанбаҳои нозук ва норавшани зиндагии А. Дониш, Исо-маҳдуми Исо, Абдулвоҳиди Садри Сарир, Абулфазли Сират, Шариф-маҳдуми Муътасим таваҷҷуҳ намуда, нақш ва мақоми иҷтимоии онҳоро муайян менамояд, ки дар масъалаи омӯзиши адибони маорифпарвар хизмати бебадал аст.

## 2.4. МАСЪАЛАҲОИ ОМӢЗИШИ ТАЪРИХИ АДАБИЁТИ ТОҶИК

Ҷунонки аз тафсилоти фасл ва зерфаслҳои боло маълум гардид, устод Айнӣ маҳз ба хоҳири равшан намудани ҷеҳраҳои ҳурду бузурги адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX дар мактубҳо ва дар «Ёддоштҳо» масъалаи омӯзиши ин марҳалаи адабиётро ба миён гузошта, онро яке аз масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик таъкид намудааст ва дар номаҳо ва асари охири худ тафсилоти аҳволи онҳоро дар муносибат ба воқеаҳои муҳимми замона овардааст. Бинобар ин, устод Айнӣ дар номаҳои фиристодааш ба М. Турсунзода масъалаҳои омӯзиши таърихи адабиёти тоҷикро, аз қабилӣ иртиботи адабиёт бо фолклор, будубоши халқӣ тоҷик, ҳикмати зиндагӣ, таҷрибаи рӯзгорон, назокати сухани халқ, омӯзиши рӯзгору

---

\*. Зоҳиран ин тақсимои дуруст ба назар мерасад, вале мантиқан дуруст мешавад, агар ҷойҳои яқум ва севумро ба яқдигар иваз намоем.

осори симоҳои хурду бузурги миллӣ, вобаста ба омилҳои айнию зехнӣ ба вучуд омадани дигаргунии сифатӣ дар зиндагии халқ ва адабиёти он дар як марҳалаи ҳассоси таърих дар «Ёддоштҳо» бо камоли возеҳӣ ва истеҳсон баён намудааст. Пештар аз ин, устод Айнӣ дар қисмати иловагии номаи 5 октябри соли 1939, ки ба номи А. Деҳотӣ ва М. Турсунзода фиристода шудааст, дар хусуси зарарҳои расонидаи душманони халқ ба таърихи адабиёти тоҷик андеша баён намуда, ин адибонро ба навиштани мақолае дар бораи таърихи адабиёти тоҷик водор менамояд. Аз ҷумла мегӯяд, ки «дар рӯзҳои тайёри ба иди даҳсолагии Тоҷикистон (ё умуман дар зери унвони «Тадқиқоти адабӣ»), дар бораи таърихи адабиёти тоҷик мақолае навишта, дар он мақола зарарҳои расонидаи душманони халқро дар хусуси таърихи адабиёт ва маданияти тоҷик (таъкид аз мост – Л. Ш.) қайд карда, саҳифаеро ба Носири Хисрав бахшида баровардан даркор аст. Дар ин хусус ба қадре ки аз дастам меояд, ман ҳам ёрӣ хоҳам дод» [1, 103].

Ин гуна фикру таъкидҳои устод Айнӣ дар замони аввали омӯзиши таърихи адабиёти тоҷик ва намояндагони он пурахаммият будаанд. Дар айни ҳол ҳамин ишорати мухтасари С. Айнӣ ҳам як ҷиҳати бисёр муҳимми барномаи кории ояндаи муҳаққиқони таърихи адабиётро таъмин намудааст.

Муҳимтарин масъалаи дигаре, ки устод Айнӣ ба он ҳамчун масъалаи таърихи адабиёти тоҷик эътибор додааст, таъкид намудани симоҳои хурду бузурги адабиёти нимаи дувуми асри XIX мебошад. Хусусан, боби «Шарифҷон-махдум ва ҳамсухбатони ӯ»-и «Ёддоштҳо» дар ин масъала аҳаммияти калони илмӣ ва адабӣ дорад [18, 270-286]. Устод Айнӣ дар ин боб дар бораи шоирон ва шеършиносони ин замон, ки муаллиф бо онҳо ҳангоми хизмат дар ҳавлии хӯҷаини худ – Шарифҷон-махдуми Садри Зиё ва маҷлисҳои хонагии ӯ шинос гардида буд, маълумот додааст, ки ин амал, ба назари мо, аз таъкиди ғавқуззикри устод Айнӣ чудо нест. Устод Айнӣ дар ин боб ва умуман дар чор қисми «Ёддоштҳо»-и худ ба симоҳои хурду бузурги адабӣ аҳаммияти хосса додааст. Устод Айнӣ дар боби ғавқуззикр дар бораи симоҳои машҳури замон – Аҳмад-махдуми Дониш, Шамсиддин-махдуми Шохин, Мирзо Ҳаити Саҳбо ва симоҳои хурду бузурги давр – Абдулмачиди Зуфунун, Яҳёхоҷа,

Содиқхочаи Гулшанӣ, Ҳомидбеки Ҳомид, Абдулхочаи Таҳсил, Қорӣ Абдулкарими Офарин (Дузахӣ), Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ, Азизхочаи Азиз ва дигарон маълумот дода, аз як тараф, масъалаи омӯзиши рӯзгору осор ва нақши иҷтимоии онҳоро ба миён гузошта бошад, аз сӯйи дигар, «камбудии таърихи адабиёти тоҷик» [18, 108]-ро пурра намудааст. Бинобар ин, метавон гуфт, ки худӣ С. Айнӣ аввалин кашшофи омӯзишу тадқиқи адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX мебошад, ки ин масъаларо ҳам дар «Ёддоштҳо» ва ҳам дар мактубҳои худ ҷиддӣ ба миён гузошта, равшан намудани онро яке аз масъалаҳои муҳимми таърихи адабиёти тоҷик медонад. Хусусан, таъкиди устод Айнӣ дар бораи симоҳои адабӣ, ки ба дарбори амирони манғит пайвастагӣ доштанду барои замони шуравӣ нолозим менамуданд, хеле ҷолиб аст. Чунончи, устод Айнӣ дар бораи Абдулвоҳиди Садрӣ Сарир сухан ба миён гузошта, таъкид менамояд, ки «қозӣ будан ба Сарир айб намешавад, зеро Аҳмади Калла ҳам аввал дар Ҳузур, дувум дар Наҳрпай (Зиёуддин), савум дар Вобканд қозӣ шудааст» [18, 105]. Чун сухан аз таърих ва шахсиятҳои таърихӣ адабӣ дар боби маъмурон ва хизматгузори дарбори шоҳон меравад, аз ҳазорон мисолу далелҳо танҳо зикри робитаи шоиронро ба дарбор – Александр Сергеевич Пушкин (1799-1837) ва аз аҳли дарбор будани ӯ [216, 553-554] ба зехн мерасад. Вақте соли 1937 ба муносибати садумин солгашти кушта шудани ӯ ҷашни пуртантанае баргузор гардид. Ва ҳол он ки Пушкин ашрофзода (дворянин) ва аз аҳли дарбор буд. Ин бозгӯи он буд, ки акнун андешаи синфиатҷӯӣ дар ИҶШС як кам нарм шуд.

Донишманди тоҷик М. Шакурӣ ба фаъолияти эҷодии С. Айнӣ дар ин солҳо назар намуда, чунин андешаро пеш мегузорад: «Сабаби ин ки бештарини рисолаҳои устод Айнӣ дар адабиётшиносӣ дар поёни даҳаи сӣ навишта шудаанд, ҳамин аст, ки чун пас аз бузургдошти Пушкин назарияи синфиат андак нарм шуд, Айнӣ ин нармиро зуд то қадри имкон истифода кардан хост» [178, 154]. Аз ҳамин нармии сиёсати замон истифода бурда, чехраҳои хурду бузурги адабиёти тоҷик дар асри XIX-ро ба таҳқиқ мекашад. Аз ин ҷост, ки вусъати андешаҳои устод Айнӣ дар бораи Исо-махдуми Исо, Қозӣ Абдулвоҳиди Садрӣ Сарир, Абулфазли Сират, Шариф-

махдуми Муътасим ва шоирону шеършиносони аъзои махфилҳои хонагии Садри Зиё, чунончи дар боло зикрашон намудем, ба тафсил маълумот додааст. Ин мавзӯ ва нақши устод Айни дар ба миён гузоштани симоҳои адабӣ, ки ба дарбори амирони манғит кашида шуда буданд, лоиқи назари дигар аст. Зеро ин масъала низ аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимми таърихи адабиёти тоҷик маҳсуб меёбад, ки таҳлили он дар тадқиқоти адабиётшиносон низ таъкид шудаанд.

Ҳамин тавр, масъалаҳои умумӣ-назариявии омӯзиши таърихи адабиёти тоҷик, ки қисме аз онҳоро дар ин фасл ва фасли сеюм дида баромадем, арзиши номаҳои устод Айниро умуман ва номаҳои ба суроғи М. Турсунзода фиристодашуда бо така ба «Ёддоштҳо»-ро хусусан, ҳамчун бозтоби масъалаҳои адабиётшиносӣ ва афкори адабиётшиносии С. Айни хеле меафзоёнад. Баъд, тамоми системаи назарияи таърихи адабиёти тоҷик, ки С. Айни ба вуҷуд овардааст, имконият медиҳанд, ки дар асоси онҳо оид ба муҳимтарин масъалаҳои омӯзиши таърихи адабиётмон дар давраҳои такомули он муҳокима ронем.

## 2.5. М. ТУРСУНЗОДА – МУҲАҚҚИҚ ВА МУБАЛЛИҒИ ОСОРИ С. АЙНИ

Аз тафсилоти боби якум мушоҳида намудем, ки айнаишиносӣ як бахши муҳимми назару мулоҳизаҳои адабиётшиносии М. Турсунзодаро бозгӯ менамояд. М. Турсунзода дар баробари муҳаққиқи рӯзгор ва осори устод Айни будан, инчунин яке аз мубаллиғони осори устод Айни чӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ ва чӣ берун аз он будааст. Ба қавли донишманди маъруф М. Шакурӣ «Мирзо Турсунзода яке аз мухлисони устод Айни буд. Ихлоси ӯ аз фаҳмиши амиқи аҳаммияти Айни ва эҷодиёту фаъолияти ҷамъиятии вай, аз фаҳмиши он роли бузурге, ки Айни дар таърихи халқи тоҷик ва маданияти советии ӯ бозидааст, ҳосил шуда буд» [185, 2].

Ҳамин ҷиҳатҳост, ки М. Турсунзода дар осори публицистии мақолаҳои танқидӣ, мақолаю гузоришҳои ҷашнӣ ва шеърҳои дoston ихлоси самимонаи худро нисбат ба ин донишманди санъаткори энтсиклопедист баён намуда, мақоми ӯ ва нақши асарҳои ӯро дар таърихи давраи нави тоҷикон ва аҳаммияти байналмилалӣ осори ӯро дарк намуда, ба насли замони худ таблиғ намудааст. М. Турсунзода соли

1966 дар Анҷумани V-уми нависандагони тоҷик дар мақолаи муфассали таҳлилии худ, дар масъалаи омӯзиши нависандагони ҷавон аз ҳаёти воқеӣ, таваққуф намуда, таҷрибаи устод Айниро ба хотир оварда, менависад: «Ба хотир оред, ки С. Айнӣ ҳаётро чӣ тавр бо диққат меомӯхт, чӣ тавр ҳар як сатри аз зери қаламаш баромадаро бо нуқтасанчию хушҳавсалагии ҳайратангез обу ранг меод» [45, 168].

Ба қазовати М. Турсунзода осори устод Айнӣ сурудест, ки вичдонан, аз тахти дил хонда шудааст ва дурпарвоз аст. «Суруде, ки вичдонан, аз тахти дил хонда мешавад, – мегӯяд М. Турсунзода, – дурпарвоз аст. Мо романи Айнӣ «Дохунда»-ро дар соҳилҳои Ганг дидаем. Романи мазкур ба забони ҳиндӣ тарҷума шудааст ва ҳар як китоби ӯ дар дасти халқи ҳинду машъали дурахшонест, ки ба мубориза бар зидди истисморкунандагон даъват мекунад ва ба муборизони роҳи озодӣ ёрӣ мерасонанд» [45, 208].

Чунонки дар боби якуми рисола қайд гардид, ба М. Турсунзода ҳамкориҳои доимӣ, мукотиба, мусоҳиба ва ҳамнишастиву ҳамсухбатихое бо устод Айнӣ бисёр муяссар шудааст, ин падидаҳо барои дарки бештари мақоми олии устод Айнӣ сабаб шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки яке аз фарзандони замони С. Айнӣ, ки ин мақомро хеле зуд дарк намудааст, М. Турсунзода мебошад. Ҳамкориҳои доимӣ, ҳамнишастиву ҳамсухбатихое, ки бо устод Айнӣ доштааст, барои дарки шахсияти адиб нақши калон расонидааст.

Фаъолияти мубаллиғии М. Турсунзода ҳанӯз дар замони зиндагии устод Айнӣ оғоз гардида, баъд аз даргузашти ӯ инкишоф ёфтааст. Ин фаъолият дар бораи шахсият ва осори С. Айнӣ аз бисёр мақолаҳои ӯ маълум мегардад. М. Турсунзода дар ҷашни бошукӯҳи 75-солагии С. Айнӣ, ки соли 1953 баргузор гардида буд, маърузаи асосиро бар уҳда доштааст. Маҳз дар ҳамин маъруза М. Турсунзода масъалаи муҳимми мувофиқати тарҷумаи ҳоли С. Айниро дар пайвастагӣ бо саргузашти халқи тоҷик ба миён гузошта, робитаи ногусастани саргузашти С. Айниро бо халқи тоҷик таъкид намудааст. М. Турсунзода маърузаи худро чунин оғоз намудааст: «Дар зиндагӣ хеле кам воқеъ мегардад, ки тарҷумаи ҳоли як одам ба тарҷумаи ҳоли халқи ӯ мувофиқ ояд. Саргузашти Садриддин Айнӣ, хушбахтона,

айнан ҳамин тавр аст. Роҳи ҳаёти Айнӣ аз солҳои тираи гузаштаи торик то қуллаҳои дурахшони имрӯза бо ҳаёти халқи мо зич вобастааст... Ҳаёти Айнӣ рамзи роҳи тайкардаи халқи мо шудааст» [45, 186]. М. Турсунзода ин фикрро дар чанд ҷойи дигар гаштаю баргашта таъкид намуда ва нисбатан муфасссал эзоҳ додааст. Ба назари мо, ин ҷо асоси бузургии устод Айнӣ бо бузургии миллати тоҷик ва робитаи ногусастани ӯ бо ин миллат, бо зиндагонии инсондӯстонаи он, аз таърихи миллат ҷудой надоштани зиндагии С. Айнӣ, бо ҳастии миллат як шудани ҳастии ӯ таъкид шудааст. Ҳамин пайвастагӣ ва ягонагӣ бо миллатро М. Турсунзода тарвиҷ мекунад. Яъне осори устод Айнӣ барои М. Турсунзода ҳамчун саргузашти халқи тоҷик мояи маърифат аст. Ин фикр муҳим буда, асоси фаъолияти таблиғгарии М. Турсунзодаро ташкил медиҳад. Ягонагии саргузашти С. Айнӣ бо миллати тоҷик барои М. Турсунзода роҳи миллат ба сӯйи озодиву истиқлол, ҳудогоҳии миллий ва давлатдорӣ дар замони инқилобҳост.

Ин роҳро М. Турсунзода бо таъбири шоирона роҳи ба сӯйи нур номидааст. Аз ҳамин нуқтаи назар аст, ки М. Турсунзода дар маърузаи ҷавуззикр мегӯяд: «Айнӣ суруди аҷибӣ муҳаббат ба инсон, рӯшноӣ ва саодатро то рӯзҳои хушбахтона ва равшани мо оварда расондааст» [45, 187]. Ва дар маърузаи соли 1958, ки ба муносибати ҷашни 80-солагии С. Айнӣ ироа гардидааст, таъкидан мегӯяд: «Устод Айнӣ дар муҳити нафастангкунандаи Бухоро барои халқ рӯшноӣ ҷустуҷӯ мекард» [45, 223].

Ин таъбирҳои шоирона ва рамзии нур ва рӯшноӣ дар достони машҳури М. Турсунзода «Ҷароғи абадӣ» (1957) хеле вусъат ёфта, ҳатто унвони дoston гардидааст. Дар ин дoston образи Садриддин Айнӣ дар пайвастагӣ бо таъбирҳои «ҷароғ», «нур», «рӯшноӣ», «машғал», «алав», ки ҳамагӣ ифодагари нуру рӯшноиянд, офарида шудааст. Акнун барои М. Турсунзода саргузашти С. Айнӣ на танҳо рамзи сарнавишти таърихии миллати тоҷик аст, балки ифодакунандаи тақдири тамоми Шарқ гардидааст. Яъне М. Турсунзода дар ин дoston нисбат ба мақолаҳояш боз як қадам ба пеш гузошта, аз моҳияти миллии сарнавишти ин донишманди санъаткори энтсиклопедист маъноӣ ва сарф умумии таърихӣ баровард. Шояд ин кор дар зехни М.



Турсунзода аз он чо пайдо задааст, ки худи ӯ як мунодии ҷаррор дар роҳи озодиву истиқлоли халқҳои Шарқ будааст ва борҳо дар сафарҳои худ шохиди мазлумии онҳо гаштааст. Маъноӣ мундариҷаи ин муборизаро на аз берун ва дур медонист, балки бо ҳузури бевосита амиқ дарк карда буд. Аз ин дидгоҳ аст, ки М. Турсунзода дар достон айёми инқилобу озодии иҷтимоӣ, бо қадами худогоҳ аз нав ба арсаи таърих қадам гузошдани миллати тоҷик ва чун муборизи шуълавари инқилобкор қомат барангехтани С. Айниро чунин тасвир намудааст:

Ватан аз ҷаҳлу торикӣ шуд озод.  
Ба Айнӣ шаъну шуҳратҳо фиристод.  
Худи устод машғал шуд алав шуд.  
Ҷароғи мардуми дунёи нав шуд.  
Ба рӯяш нур бинам, барқ бинам.  
Ҳувайдо саргузашти Шарқ бинам [43, 294-295].

Мутолааи осори мондагори М. Турсунзода ва таҳлили робитаи дӯстии онҳо нишон медиҳад, ки М. Турсунзода ба шахсият ва осори бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик назари амиқ дошта, яке аз таблиғгарони шахси С. Айнӣ ва осори ӯ буда, ҳамеша ва дар ҳар маврид маъноӣ корномаҳои ӯро пеши назари муҳотабон, ҳамсухбатон ва ҷавонони эҷодкор намоён мекардааст.

Насли замони С. Айнӣ ва мо низ, шахсияти С. Айниро аз китобҳои шарҳҳои ӯ, аз ҷумла «Муҳтасари тарҷумаи ҳоли худам», «Ёддоштҳо» медонем. Лекин мутолааи номаҳои С. Айнӣ, ки ба суроғаи адибони тоҷик фиристода шудаанд ва таҳлили назару мулоҳизаҳои шахсони наздики С. Айнӣ муайян менамояд, ки шахсияти ӯ падидаҳои ҳам доштааст, ки дар ин гуна асарҳояш акс наёфтаанд ва танҳо барои касоне, ки бо ӯ бисёр наздик буданд, маълум будааст. Ин шахсон баъд аз вафоти С. Айнӣ ба ҳар муносибат чизе аз рафтору гуфтори устод Айнӣ ба насли баъдӣ ҳикоят кардаанд. Инҳо С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҳошим, А. Деҳотӣ, И. Брагинский ва М. Турсунзода мебошанд. Дӯстон ва шогирдони устод Айнӣ ба ин восита бисёре аз зухуроти шахсияти ғавқулодаи ӯро гуфтаанд. «Аз ҷумла Мирзо

Турсунзода, – мегӯяд М. Шакурӣ, – чунон буд, ки дар суҳбатҳо аз кадом масъала гап сар нашавад, Айниро ба хотир меовард, аз кирдори ӯ ё аз гуфторҳояш мисоле мегуфт. Вай кореро, ки Айни кардааст ва гапҳоеро, ки Айни гуфтааст, бисёр ба завқ ҳикоя мекард, дар дили мо ҳам шавқу завқ ва эҳтироме нисбат ба Айни бедор менамуд» [187, 2].

М. Шакурӣ боз ёдовар мешаванд, ки соли 1978 дар Маскав дар тантанаи ҷашни 100-солагии устод Айни баргузор мегардад, шоири маъруфи белорус Максим Танк (1912-1996) ва меҳмонони хориҷӣ дар бораи С. Айни аз М. Турсунзода бисёр чизҳо шунида буданд [187].

Ҳамин тавр, фаъолияти таблиғотии М. Турсунзода на танҳо барои нависандагони тоҷик, балки ба дигарон ҳам, ҳатто дар сафарҳои хориҷӣ низ аз шахсият ва осори С. Айни ҳикоят ва бардоштҳо мекардааст ва чунон ба шавқ мегуфтааст, ки дар лавҳи хотири шунавандагон нақш мебастааст. Ин амали М. Турсунзода бисёр аҳаммият дорад, зеро он, аз як тараф, ба насли замони шуравӣ С. Айниро мешиносонд ва барои бузургии устод Айниро беҳтар фаҳмонидани ин насл хидмат намояд, аз тарафи дигар, вай дар сафарҳои хориҷӣ аз устод Айни ҳикоятҳо карда, бузургии миллати тоҷикро бо бузургии устод Айни нишон медиҳад. Ин фаъолияти таблиғотии М. Турсунзода кӯшише дар роҳи беҳтар шинохтани шахсият ва осори С. Айни бисёр муҳим ба назар мерасад.

## 2.6. МАСЪАЛАИ ТАЪРИХИ ЭҶОД ВА НАШРИ «МАКТУБ...» ДАР МУКОТИБОТИ С. АЙНИ ВА М. ТУРСУНЗОДА

Масъалаи таърихи эҷод ва наشري мактубҳо умуман ва муқотибот бо М. Турсунзода, хусусан аз ҷумлаи масъалаҳои муҳим дар фаъолияти номанигории устод Айни ва М. Турсунзода ба ҳисоб меравад.

Дар боби аввал таъкид гардид, ки муқотибаи устод Айни ва М. Турсунзода дар солҳои 30-юм шакл гирифта, махсусан дар солҳои роҳбарии М. Турсунзода Иттифоқи нависандагони Тоҷикистонро авҷ гирифтааст. Бинобар ин, масъалаи таърихи офарида шудани номаҳои С. Айни низ ба масъалаҳои ҷорӣ замон, аз ҷумла

вазъи кадрҳои миллӣ дар соҳаи адабиёт, масъалаҳои сиёсии тақсими мерос ва таъин намудани ҳуқуқи халқи тоҷик ба мероси гузашта, гузаронидани чорабиниҳои адабӣ, шабҳои адабӣ дар Маскав ва Тоҷикистон, таҳияи филмҳои мустанад, омодагиҳо ба даҳаҳои санъати тоҷик (1941) ва адабиёти тоҷик (1949), нашри осори классикони адабиёти тоҷик, таъбу нашри «Антологияи назми тоҷик», тарҷумаи осори С. Айни ба забони русӣ ва дигар забонҳои ИҶШС, гоҳе онҳо ба таърихи таълифи асарҳои С. Айни ва М. Турсунзода, ислоҳи ғалатфаҳмии муҳаррирони сиёсӣ ва бартараф намудани эътирозҳои мавкуравӣ, эътирози забонӣ бастагӣ доранд. Ва баёнгари ростӣ, меҳнатдӯстӣ, адолат ва тарбияи ахлоқии ҷавонони эҷодкор дар руҳияи худшиносӣ мебошанд. Баҳси ғаслҳои минбаъдаи ин боб низ, асосан, пайгири ҳамин масъалаҳост.

Аз қазовати боло бармеояд, ки қисми умдаи номаҳои С. Айни ва М. Турсунзода бо ба вучуд омадани худ масъалаҳои бамиёномадаро ҳаллу ғасл мекунанд. Аз ин нуқтаи назар, чанд масъалаи мукотиботи С. Айни ва М. Турсунзодаро аз назар мегузаронем.

Масъалаи таърихи эҷоди мактубҳо дар мукотиботи ин ду шахсият дар шароит ва вазъиятҳои гуногун зухур карда, хушкорӣ, пуркорӣ, нақъандешӣ ва масъулиятшиносию самимияти эшонро дар нисбати якдигар нишон медиҳанд. Бояд қайд намуд, ки дар шароити ҳозира номаи М. Турсунзода, ки дар таърихи 5-уми март соли 1936 ба суроғаи С. Айни фиристода шудааст, нахустин номаи дастрас дар мукотибаи С. Айни ва М. Турсунзода мебошад. Хусусан, нимаи дуюми солҳои 30-юм, ки М. Турсунзода дар баробари ғайрияти роҳбарӣ мавқеи шоирии худро инкишоф медод, бо устод Айни, А. Лоҳутӣ, А. Деҳотӣ, Ҳ. Юсуфӣ ҳамакорӣ барқарор намуд. Ў бо С. Айни, А. Деҳотӣ, Ҳ. Юсуфӣ дар эҷоди достони «Оби ҳаёт» (1939) ҳамкорӣ кард [10]. Ҳамин ҳамкорӣ сабаби эҷоди номаи 5-уми октябри соли 1939 гардидааст. Ин нома бо унвони А. Деҳотӣ ва М. Турсунзода буда, мулоҳиза ва машваратҳои С. Айниро оид ба осори адабӣ ва беҳтар шудани мазмуни достони «Оби ҳаёт»-ро фаро гирифтааст [1, 102-103].

Масъалаи дигаре, ки метавон онро бознигарӣ намуд, ин наشري мактубҳо аст. Масъалаи наشري мактубҳо дар мукотиботи С. Айни ва М. Турсунзода то имрӯз ба пуррагӣ омӯхта нашудааст. Нахустин маротиба номаҳои С. Айни ба М. Турсунзода, ҳанӯз дар замони зиндагии М. Турсунзода аз ҷониби адабиётшинос К. Айни дар шумораи чоруми маҷаллаи «Шарқи сурх», соли 1956 ба муносибати солгарди устод Айни ҳамчун ҳуҷҷатҳои адабӣ дар дохили мактубҳои С. Айни ба адибони тоҷик зевари табъ ба бар намудааст [1, 102-103; 105-110]. Дар ин ҷо се мактуб, яке ба унвони ба «Рафиқон Деҳотӣ ва Турсунзода» буда, ду тои дигараш ба «Рафиқ Мирзо Турсунзода» ва «Ба М. Турсунзода» мебошанд. Ин иқдоми нек дар матбуоти мо идома ёфт. Хусусан, ҳуди ҳамин сол дар шумораи ҳафтуми маҷаллаи ғавқуззикр ба муносибати 2-солагии рӯзи вафоти устод Айни ду мактуби ба суроғи А. Лоҳутӣ ва се мактуби дигар ба суроғи Ҷ. Иқромӣ фиристодашуда, ҷоп гардид [3, 54-59].

Аз ҷиҳати он ки фасли мазкури рисолаи мо ба масъалаи таърихи эҷод ва наشري мукотиба дар мукотиботи С. Айни ва М. Турсунзода маҳдуд мегардад, мо ба ин масъала дар мукотиботи С. Айни ба дигар адибони тоҷик дахл наменамоем. Нашри мактубҳои С. Айни, ки ба суроғи М. Турсунзода ирсол шудаанд ва мактубҳои М. Турсунзода ба унвони устод Айни ҳадафи асосии мост.

Баъди иқдоми К. Айни наشري мукотиботи С. Айни бо адибони тоҷик ба ҳукми анъана даромад ва дар ҳар солгарди устод Айни дар моҳи апрел мактубҳое аз бойгонихо ба нашр мерасиданд. То имрӯз шумораи зиёде аз мактубҳои С. Айни ба А. Лоҳутӣ, Ҷ. Иқромӣ, А. Деҳотӣ, К. Айни ва дигарон ба ҷоп расида бошанд ҳам, мутаассифона, ба таври комил ҷамъоварӣ нашудаанд. Вале, ҷуноне ки қайд намудем, мукотибаи С. Айни бо М. Турсунзода дар ин миён пурра омӯхта нашуда, ҳамоно парешон ва аксаран дар бойгонихо боқӣ мондааст. Дар рӯзнома, маҷалла ва маҷмуаҳое, ки мактубҳои С. Айниро фаро гирифтаанд, танҳо «Шарқи сурх» (ҳоло «Садои Шарқ») [1, 102-103; 105-110], «Ҷумҳурия» [34, 3; 35, 3], «Мунтахаби асарҳои илмӣ»-и С. Айни [17, 216-225] ва «Садои Шарқ» [8, 102-113] миқдоран ҳашт мактуби С. Айниро ба М. Турсунзода фаро гирифтаанд. Бори дувум К. Айни боз се мактуби дигари устод Айниро, ки ба унвони М. Турсунзода ирсол шудаанд,

дар шумораи чоруми «Садои Шарқ», соли 1976 чоп намудааст [48, 68-71]. К. Айнӣ, ки нахустин иқдомгари ин ҷода мебошад, баъди 45 сол аз нашри аввалин мактубҳо ба муносибати зодрӯзи устод Айнӣ дар ду шумораи рӯзномаи «Ҷумҳурият» [34; 35] ҳафт мактуби ба суроғи М. Турсунзода фиристодашударо, ки аз ду тои онҳо бори аввал ва панҷ тои дигараш бори дувум нашр шудааст, манзури хонандагон намудааст. Дар ин кор шодравон К. Айнӣ мактуби аз 27 декабри соли 1948, ки то ин нашр қисмати аввали нома номуайян буд, пурра намуда, оғози мактубро барои хонанда маълум менамояд. Вале ин амали К. Айнӣ аз назари мураттиби «Мунтахаби асарҳои илмӣ» – А. Абдурраҳимов [17, 228-235], муҳаққиқ Н. Аслонова [69] ва масъулони маҷаллаи «Садои Шарқ» [8, 102-113] дур мондааст. Н. Аслонова ҳангоми таҳқиқи номаҳои гуногуни С. Айнӣ ба адибони тоҷик, зимни муаррифии мактубҳои С. Айнӣ ба М. Турсунзода аз ҷӣ бошад, ки номаи 27 декабри соли 1948 фиристодаи устод Айнӣро, «ин мактуб дар шакли номукамал дар шумораи чоруми «Шарқи сурх», соли 1956 рӯйи нашр меояд. Аз ин рӯ, оғози мактуб барои хонанда то ҳанӯз номаълум мемонад» [69, 277] гуфтааст. Ҳоло он ки К. Айнӣ, чунонки мушоҳида мешавад, дар соли 2001 дар рӯзномаи «Ҷумҳурият» оғози ин номаро низ нашр намудааст [35, 3]. Вале ин ҳам аз назари муҳаққиқон ва ҳам аз назари мураттибони осори устод Айнӣ дур мондааст.

Номаи дигари устод Айнӣ, ки ба суроғи М. Турсунзода омадааст, аз рӯйи ба нашр расидан нухум нома мебошад. Ин мактубро адабиётшинос А. Абдуманнон бори аввал дар ҳамон шакле, ки навишта шудааст, яъне бидуни ихтисору тағйир бо муқаддимаи мухтасар дар соли 1996 дар шумораи 9-12 маҷаллаи «Садои Шарқ» ба чоп расонидааст [27, 87-90].

Номаи мазкур, то ҳол дар ягон маҷмуаи С. Айнӣ дохил нашудааст. Номаи мазкур ба масъалае марбут аст, ки дар солҳои 40-уми асри XX сиёсатмадорони замон байни тоҷикону эронӣён барангехта буданд. Ва мо низ бо ақли солим медонем, ки ин нома дар ҷӣ гуна шароити таҳмилий навишта шуда ва устод Айнӣ ба М. Турсунзода аз рӯйи эҳтиёт ва воқеияти таърихӣ андеша баён намудааст. Гузашта аз ин аз ҳар сатри он, ки ба мероси маънавии мо тааллуқ доранд, шуҷоати адабӣ ва бузургии

устод Айнӣ ҳис мешавад. Бинобар ин, таҳлили ҳарҷонибаи номаи мазкурро ба зерфасли поён гузошта, тақдири номаҳои М. Турсунзодаро ба С. Айнӣ дида мебароем.

Номаҳои М. Турсунзода ба С. Айнӣ ва дигарон, то имрӯз чандон омӯхта нашудаанд, ҳоло он ки М. Турсунзода ба устод Айнӣ номаи зиёд навишта, маслиҳату машварат, иҷозати тарҷумаи асарҳои устод Айнӣро ба забони русӣ, баҳсу гуфтугӯҳои таърихӣ онҳоро дар мавриди гузаронидани чорабиниҳои адабӣ, шабҳои адабӣ бахшида ба устод Айнӣ дар Маскав ва Тоҷикистон ва монанди инҳоро дар худ маҳфуз медоранд.

Гузашта аз ин, номаҳои М. Турсунзода низ, чун аксари номаҳои С. Айнӣ, барои муҳаққиқони адабиёт ба ҳукми далелҳои таърихӣ ва асарҳои илмист, ки ҷиҳати огоҳии хуб пайдо кардан аз зиндагии ӯ, коргоҳи эҷодӣ ва пешидагиҳои муҳити адабӣ ёрии амалӣ мерасонанд.

Аз рӯйи мушоҳида ва ҷустуҷӯҳо, маълум гардид, ки М. Турсунзода ба унвони устод Айнӣ, А. Лоҳутӣ, шоира Зулфия Атоӣ, А. Н. Болдирев, И. С. Брагинский ва нафарони зиёде аз Иттиҳоди Шуравӣ ва берун аз он нома ирсол намудааст. Далели ин андеша номаҳои шахсиятҳои зиёд, ки ба суроғаи М. Турсунзода ирсол гардидааст, шуда метавонад. Имрӯз дар бойгонии Осорхонаи Мирзо Турсунзода ҳудуди 700 мактуб аз шахсиятҳои маъруф то муҳлисони шоир маҳфуз аст, ки ҳар як аз масъулиятшиносӣ ва қадришиносии ин шоирро нишон медиҳанд. Ҷойи таассуф аст, ки то ҳол ҷавоби ин номаҳо, ки аз тарафи М. Турсунзода дода шудааст, дастрас нест. Танҳо аз номаҳои М. Турсунзода ба адибон ва шахсиятҳои маъруф, як нома ба А. Лоҳутӣ [33, 2], номаи дигар ба И. С. Брагинский [86, 3-4], як нома бо имзои М. Турсунзода ва Ҳ. Неъматуллоев [52, 8 ва 31] чоп шуда бошанд ҳам, то ҳол номаҳои дигар, ки ба шахсиятҳои маъруф ирсол шудаанд, дастнорас боқӣ мемонад. Номаҳои М. Турсунзода ба С. Айнӣ бошад, то ҳол нашр нашудааст. Маврид ба зикр аст, ки 18 нома ва 9 телеграммаи М. Турсунзода, ки дар Осорхонаи адабии устод Айнӣ нигоҳдорӣ мешаванд, бори аввал дар диссертатсия истифода гардиданд.

Ҳамин тавр, масъалаи таърихи эҷод ва нашри мактубҳои С. Айнӣ ва М. Турсунзода, инчунин мукотибаи ин ду шахсият дар оянда таҳқиқталаб буда, паҳлуҳои муҳимми фарҳангу тамаддун, инсондӯстӣ, масъулиятшиносӣ ва дӯстдоштани ҳақиқату адолатро дар инсон бедор мекунанд. Бинобар ин, дар шакли ҷудогона ҷоп намудани мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода, ки ҷиҳати огоҳии хуб пайдо кардан аз зиндагии онҳо, коргоҳи эҷодӣ ва пешидағиҳои муҳити адабии Душанбе, Самарқанд, умаман минтақа ёрии амалӣ мерасонанд, аз вазифаҳои ояндаи мо хоҳад буд.

## 2.7. МАСЪАЛАИ ОМУЗИШИ МЕРОСИ АДАБӢ ВА ТАӢИН КАРДАНИ ҲУҚУҚИ ХАЛҚИ ТОҶИК БА ОСОРИ АДАБИИ ГУЗАШТА

Масъалаи дигаре, ки дар мукотиботи С. Айнӣ ва М. Турсунзода инъикос ёфтааст, ин масъалаи омӯзиши мероси адабӣ ва таъин кардани ҳуқуқи халқи тоҷик ба мероси адабӣ ва илмӣ салафи халқи худ мебошад. Мубориза барои таъмини ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик ба мероси адабии гузашта дар солҳои 40-ум ва ибтидои 50-уми асри XX дар мубориза бар зидди назарияи буржуазии «ҷараёни ягона» дар шароити мушаххаси таърихӣ ба зухур омада, дар таърихи адабиётшиносии муосири мо мухталиф арзёбӣ мегардад.

Оид ба зарурат ва аҳаммияту зарари ин падида ва пайомадҳои он дар арзи 40-50 соли охир ҳарфҳои зиёде гуфта шудаанд. Масалан, дар замони шуравӣ инҳоро назарияи марксистӣ-ленинӣ хонда барои арзишдиҳии адабиёт ва мероси адабӣ илмӣ меёри асосӣ ба шумор оварда, таърифу тавсиф мекарданд. Аммо дар замони бозсозӣ ва бахусус пас аз ғурупошии Давлати Шуравӣ, онро ҳамчун масъалае, ки дар он солҳо сиёсатмадорони давр байни тоҷикону эронӣён барпо карда буданд, яъне дар зер тасарруфи қатъии ҳизби роҳбар даровардани меъёрҳои осори адабӣ ёд кардаву мазаммат ҳам мекунанд.

Дар ин маврид низ, агар мо аз ҳадди инсоф берун наравем, пас бояд ин масъаларо тарзе таҳлил намоем, ки ба шароити мушаххаси таърихӣ ҷомеаи шуравӣ, аз як тараф ва шароити воқеиву руҳияи аҳли адаби тоҷик, хусусан муносибати

одилонаю миллатдӯстонаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода, аз ҷониби дигар ва ба амалкардҳои дурбинонаву чорагарии С. Айнӣ, мувофиқ бошад. Бахусус, ки дар шароити онвақтаи Тоҷикистон мардум, хусусан насли таълимгирандаи он замон аз осори классикони адабиёт кам баҳра доштанд ва ё ин мерос ба ҳатти нави роиҷи замон – кириллӣ вучуд надошт. Танҳо метавон китоби дастаҷамъонаи «Намунаҳои адабиёти тоҷик»-ро ном гирифт, ки масъалаи тақсими мероси адабӣ ва ҳуқуқи халқи тоҷикро ба осори классикон, баъд аз шоҳасари С. Айнӣ васеътару бомуваффақияттар фаро гирифтааст. Ин асар аз тарафи коллективи ходимони илмӣ ва адибон бо ҳатти лотинӣ дар зери роҳбарии С. Айнӣ ба чоп расидааст [32].

Муқоисаи «Сарсухан»-и ин тазкира бо мактубҳои С. Айнӣ, ки оид ба ин масъала мулоҳизаҳои адиб дар ду номаи муфасссал – яке ба унвони К. Айнӣ (9 март соли 1949) ва дуюм ба М. Турсунзода (14 апрели соли 1949) ва дар сеюмӣ зимнан ба М. Миршакар (29 апрели соли 1949) баён шудаанд, равшан шаҳодат медиҳад, ки ин муқаддима идеяҳои олии нависандаро инъикос намудааст. Ин номаҳои С. Айнӣ камтар таваҷҷуҳи адабиётшиносонро ҷалб намудааст. Агар аз ду номаи аввали адабиётшиносон К. Айнӣ, М. Шукуров, М. Раҷабӣ натиҷаҳои муҳимме бардошт карда бошанд ҳам, аз номаи сеюмӣ камтар баҳра бардошта шудааст ва ҷойе ҳам мавриди гуфтугӯ қарор дода нашудааст.

Маълум аст, ки таърихи адабиёти нави тоҷикӣ, хусусан давраи аввали он, ки андешаҳои мо низ пайгири аҳдофи масъалаҳои адабиёти тоҷик дар ин замони пуриштилофи таърих аст, то ҳанӯз мавриди гуфтугӯи ҷиддии адабиётшиносон қарор нагирифтааст. Хусусан, муносибати нигилистонаи тарафдорони маданияти пролетарӣ ва А. В. Луначарский (1875-1933) ва ҳамбояварони ӯ ба осори гузашта дар солҳои 20-ум ва 30-юми асри гузашта қобили диққати махсус аст. Ҷомеаи шуравӣ ин гуна муносибатҳои номуваҷҷаҳонаи сиёсатмадорон ва суистиқфодаи шарқшиносон аз ин гуна муносибатҳоро зиёд ба рӯй дошт. Ҳатто дар Русия адибони машҳури ҷаҳонӣ А. С. Пушкин (1799-1837), Л. Н. Толстой (1828-1910), А. П. Чехов (1860-1904)-ро «зарарнок» ва барои ҷомеаи нав «зиёновар» меҳонданд. Ин муносибат дар Тоҷикистон боз ҳам сиёсӣ ва муғризона пеш мерафт. Баъд аз он ки бо супориши



кумитети марказии ИҚШС соли 1937 ба муносибати садумин солгашти кушта шудани асосгузори адабиёти классикии русӣ А. С. Пушкин чашни пуртантанае баргузор гардид, синфиятгароии чомеа нармтар шуд. Ин гуна иқдоми давлатӣ муносибат ба гузаштагони миллати худро як андоза нарм намуда бошад ҳам, баъд аз пленуми XII идораи Иттифоқи нависандагони ИҚШС ва нутқе аз ҷониби А. Фадеев (декабри соли 1948) майдони андешаро васеътар намудааст. Вале ҳамоно масъалаи тақсимои мероси адабии классикони адабиёт миёни тоҷикон ва эронӣён дунбола мешудааст.

Баррасии иҷмолии муқоисавии матни сарсухани «Намунаҳои адабиёти тоҷик» бо номаҳои Ҷавқуззикри С. Айнӣ равшан менамояд, ки С. Айнӣ то ҳадди имкон бо далоли таърихӣ ҳуқуқи қонунии халқи тоҷикро ба мероси гузаштагон чӣ дар сарсухан ва чӣ дар номаҳояш таъин карда, ҳар гуна садгузориҳои шарқшиносро рад менамояд. Вале баъзан ба сиёсати замон низ маҷбуран мегаравад. Устод Айнӣ дар номаи худ, ки дар таърихи 14-уми апрели соли 1949 ба суроғи М. Турсунзода ирсол намудааст, муҳотаби номаро дар масъалаи тақсими мероси адабӣ ва илмӣ ҳамсафи худ доништа, аз муқоризаҳои солҳои 20-уми худ ёд намуда, бо «ҷӯшидани ин масъала» шод будани худро таъкид менамояд ва аз муқоризаҳои пайвастаи худ ёд меорад [27, 87].

Аз мукотибаи С. Айнӣ бо адибони тоҷик, аз ҷумла мактуби ба унвони М. Турсунзода фиристодашуда метавон мушаххас намуд, ки бо ҷӯшидани масъалаи тақсими мероси адабӣ аз он ҷиҳат шод мебошад, ки акнун бисёре аз шарқшиносон «ҳамаи адабиёт ва осори санъат, ки дар ҳудуди тоҷикнишин (аз давраҳои қадим то асри XX), яъне дар Осиёи Миёна, шимолӣ Афғонистон, Хуросон, то Дашти Кабири Эрон пайдо шудааст», мероси адабии тоҷикони имрӯза ҳисобиданд. Устод Айнӣ дар номаи зикршуда меъёри доварии худро дар ин масъала таъкид намуда, мегӯяд: «Дар ин масъала то ҳол установкаи мо ин буд: онҳое, ки аз Осиёи Миёна ва Хуросон расидаанд, бешубҳа ва бе гуфтугӯ шоирони тоҷик ҳастанд ва ба онҳое, ки аз ғарбии Эрон расидаанд (монанди Саъдӣ, Убайди Зоконӣ, Ҳофиз), унвони «форс-тоҷик» ё «тоҷик-форс»-ро дода, ба онҳо ҳам ҳақ доштани худро исбот мекардем» [27, 88]. Ин

таҷрибаро С. Айнӣ дар якҷоягӣ бо коллективи таҳиягарони «Намунаҳои адабиёти тоҷик» асоснок намуда, ба илм ворид намуданд. Вале ин иқдоми осоне набудааст, ба ин хотир «Намунаҳои адабиёти тоҷик» бо меъёри таърихӣ ва илмӣ истилоҳи тоҷику форс бо мубориза ва ҷонбозиҳои С. Айнӣ ва ҷонибдоронаш нашр ва роиҷ шудааст. Ба ин истилоҳ шарқшиносони шинохтае, чун Е. Э. Бертелс, А. Н. Болдирев, ки дар таҳқику омӯзиши адабиёти тоҷикон саҳми назаррас гузоштаанд, зиддият нишон доданд. Устод Айнӣ дар мактуби худ ба К. Айнӣ, аз таърихи 9 март соли 1949, оид ба ин муносибати шарқшиносон мегӯяд: «Мо бо ин суҳанҳои бемантиқ гӯш надода кори худро давом додем: Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Бӯалӣ Сино, Саъдӣ, Ҳофиз ва дигаронро аз онҳо худ гуфта, навишта баромадан гирифтем» [101, 192]. Ба таври расмӣ, кушод ва бунёдӣ ин иқдоми худро дар сарсухани «Намунаҳои адабиёти тоҷик» Ҳимоя карда, бисёр густарда, бо далелҳои илмӣ андешаи шарқшиносонро, ки бештар дарёи Амуро чун ҳудуд далели мутлақи марзӣ медонистанд баҳс намуда, тақдири таърихӣ қавмҳо ва халқҳои форсизабонро дар асрҳои X – XV дар ҳар ду тарафи ин дарё дар якҷоягӣ, ба таъбири С. Айнӣ «дар як вақт дар як забон эҷодкори ягона адабиёт» медонад [32, XIV]. Яъне, С. Айнӣ ҳанӯз соли 1940 ҳуқуқи қонунии халқи тоҷикро ба мероси гузашта собит ва таъин намудааст. Дар идома муаллифи сарсухан тақдири халқҳои тоҷику форсро дар асри X-XV на танҳо дар таъсиррасонӣ ба якдигар дониста, балки маҳз дар печударпеч будани тақдири таърихӣ онҳо медонад, ки ба эҷод карда шудани адабиёти ягона оварда расонидааст [32, XIV]. Бо ҳамаи ин далелҳо дар офаридани ин адабиёт нақши тоҷиконро бо форсҳо дар баробарии печударпеч дониста, ҳуқуқи халқи тоҷикро ба ин мероси ғановатманд камтар намедонад. Сипас, барои ҳалли дурусти ин масъала зарурати таърихӣ ҷомеа, ки иборат аз ҳувият ва худшиносии миллӣ буд, ба миён мегузорад ва мегӯяд: «Ин масъала ба воситаи таърих, ба воситаи **худшиносии халқи советии тоҷик** (таъкид аз мост – Л. Ш.) ҳал карда мешавад, на ин ки ба воситаи тафаккурот дар кабинетҳои академикӣ» [32, XVI].

Ин таъкиди С. Айнӣ хеле ҷолиб аст, зеро маҳз дар ҳамин давра худшиносӣ, ҳувияти миллӣ дар шуури мардуми тоҷик бо таъсири идеологияи коммунистӣ зухур

кард, ки барои ин миллат пеш аз ҳама маънавияти милли асосӣ буд. Аз ин ҷост, ки ҳамаи классикони адабиёти асрҳои X-XV-ро «монополияи Эрон доништа ва ҳуқуқи мироси онро танҳо ба Эрон тааллуқ додан ҳаргиз мумкин нест». Ин ҷиҳатҳои таърихӣ, замонӣ ва миллиро ба назар гирифта, идеяи ҳудро боз ҳам қувват дода, чунин пешниҳод менамояд, ки «Адабиёти ин давраи **классикиро** адабиёти **тоҷикӣ-форсӣ** номидан дурусттар мешавад. Ҳамаи симоҳои бузурги ин адабиёт – Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Абуалӣ Сино, Хайём, Носири Хисрав, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ, Саъдӣ ва дигаронро – халқи тоҷик ҳаргиз наметавонад, ки танҳо ба адабиёти Эрон диҳад. Халқи тоҷик **ҳамаи** онҳоро шоирон ва нависандагони бузурги **худ** мешуморад» [32, XVI].

Чунонки таъкид рафт, ин иқдоми устод Айнӣ барои меросбарии фарҳангии форсизабонон дар шароити солҳои 40-ум ва ҳатто 50-уми асри XX бе душворӣ имконпазир набудааст. Ин иқдомро низ устод Айнӣ мисли соири ҷонбозиҳои худ бо пирӯзакорӣ ва дар сиёсат бо амалкардҳои дурбинонаву ҷорагар будан сомон додааст. Ин амалкардҳои устод Айнӣ дар ин масъала, ки баъдан ранги сиёсӣ мегирад, дар мактуби ба М. Турсунзода фиристодааш, ба ҳубӣ аён мегардад [27, 87-90]. Аз ин мактуби С. Айнӣ ва ду мактуби дигари ӯ, ки ба К. Айнӣ ва М. Миршакар дар як сол дар ҷосилаи ду моҳ ирсол шудаанд, маълум мешавад, ки ҳатто то охири солҳои 40-ум низ ин масъала ҳамоно мавриди мунозираҳои шадид буда, мубориза ва **ҷорагари** С. Айнӣ идома доштааст: «Ҳоло ҳам мо, – мегӯяд С. Айнӣ дар номаи мазкур, – шоирони тоҷики аз Осиёи Миёна ва Хуросон расидаро бешубҳа ва бе ҷеҷ гуфтугӯ бо «унвони тоҷик» навишта, аз онҳо худ медонем. Аммо ба шоирони ғарбии Эрон чӣ унвон дода, аз онҳо худ кардани онҳоро, ё қисман ба онҳо ҳақ пайдо кардани ҳудамонро надоништа истодаам. Ман ҳеҷ розӣ шуда наметавонам, ки Саъдиву Убайди Зоконию Ҳофизро тамоман ба Эрон диҳем» [27, 89]. Вобаста ба таъини қонунии ҳуқуқи халқи тоҷик ба мероси гузашта, С. Айнӣ масъаларо фарохтар гирифта, шоирони Ҳиндустонро мавриди суол пеш гузошта, пешниҳод менамояд: «Инчунин, шоирони Ҳиндустон низ мавриди суоланд. Ба фаҳми ман он касоне, ки ба Ҳиндустон аз Осиёи Миёна рафтаанд (монанди Бадри Чоҳӣ) ва он касоне, ки бобоҳишон аз ин тараф рафта, худ «Ҳиндустонзо»-анд (монанди Бедил ва Хусрав)

бояд аз они мо шаванд. Хусусан, Бедилро, ки бо вучуди услуби махсус пеш гирифтанад, луғатҳои оммафаҳми кӯчагии тоҷикиро кор мефармояд, ба форсизабонони Ҳиндустон, ки забони ӯро бе луғати ҳинду намефаҳманд, додан дуруст нест» [27, 89].

Ба ин масъалаҳо ҳамчун ба таърих ва раванди бавучудоии худшиносии халқи тоҷик ва таъин намудани ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик муроҷиат намудани С. Айнӣ бесабаб набуд. Ҳамон навъе ки аз таърихи адабиёти шуравии тоҷик маълум аст ва мо низ дар боло таъкид намудем, мубориза барои таъини ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик ба мероси адабӣ ва илмӣ гузашта дар солҳои 40-ум ва 50-уми асри XX дар мубориза бар зидди назарияи космополитизм ва назарияи буржуазии «чараёни ягона» дорои аҳаммияти сиёсӣ ва адабӣ буд. Мавридаш аст, агар таъкид намоем, ки ба меъёрҳои марксистӣ муайян кардани таърихи маданият, санъат ва адабиёти халқҳои Шарқи шуравӣ, аз ҷумла таъини ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик ба мероси адабӣ баъд аз нутқи котиби генералии Иттифоқи нависандагони ИҶШС А. Фадеев густариш ёфтааст. Аз ҷумла мақолаи М. Турсунзода бо таъсирпазирӣ аз ин нутқи А. Фадеев бо унвони «Барои вадандӯстии советӣ бар зидди панэронизм!» [159, 1-4], дар баробари бисёр муваффақиятҳо аз хурдагирию сиёсатгарой орӣ нест ва мақолаи калонҳаҷми адабиётшинос А. Мирзоев бо унвони «Оид ба мероси адабӣ (Як воқеаи муҳимми таърихӣ дар бораи масъалаи ҳаётии адабиёти мо)», ки ба чор масъалаи баҳсталаби таърихи адабиёти тоҷик нуқтаи назари муаллифро бо ҷанбаҳои таърихӣ мавзӯ мунъакис намудааст, метавон зикр намуд. Мақолаҳои мазкур бо он ки ба қавли ҳуди муаллифон муносибати «маркситона»-и онҳоро дар нисбати таърихи адабиёт ва маданияти халқи тоҷик муайян менамояд, дарёфтҳои илмӣ низ доранд, ки аз ҳар ҷиҳат қобили диққати махсусанд.

Чунонки аз ин рӯчуи мухтасар фаҳмида шуд, акнун масъалаи тақсими мероси адабӣ ва илмӣ гузашта ба назарияҳои космополитизм ба миён омада, аз истилоҳи пешниҳодшудаи «адабиёти форс-тоҷик» ранги сиёсӣ мечӯянд ва «ин термин ҷӯна шуда, умраш ба поён» [159, 2] расидааст, гуфта андеша пеш меоранд. Набарду ҷорагариҳои устод Айнӣ бо ин гуна муносибатҳо дар номаҳо равшан буда, идомаи

муборизаҳои С. Айниро бозгӯ менамоянд. Ҳамин гуна муносибатҳост, ки С. Айнӣ ба М. Турсунзода мурочиат намуда, мегӯяд: «Модом ки партия термини «форс-тоҷик»-ро (ҳарчанд барои шоирони ғарбии Эрон бошад ҳам) рад кардааст, барои ман як установкаи партиявӣ даркор аст, то ки ба ҳамон тақя карда (албатта, бо далелҳои таърихӣ ва илмие, ки худ медонам) мақола нависам, то ки мо ба шоирони хубтарини ғарбии Эрон ҳам ҳақ пайдо кунем» [27, 89]. Вобаста ба тақдир ин термин ва муносибати М. Турсунзода ба он метавон тазаққур намуд, ки мувофиқи мулоҳизаи ӯ дар мақолаи Ҷавкуззикр, ҳуди ҳамон соли 1949 М. Турсунзода ин терминро сунъӣ ва нолозим донистааст [159, 2], вале аз факти дигаре, ки дар ҳамин нома омадааст, аён аст, ки дар ҳамон сол устод Айнӣ маҳз аз М. Турсунзода бо машварат як «установкаи партиявӣ» барои асоснок кардани масъалаи таъини ҳуқуқи халқи тоҷикро ба мероси классикон орзу мекунад. Дар идома С. Айнӣ аз мунозираҳои ба ин масъала шуда гузаштаи Ленинград, ки фарзандаш К. Айнӣ пайваста аз онҳо қиблагоҳашро ба воситаи мактуб огоҳ менамуд, ёд меорад ва ҳиссиёти ҳудро чунин ибраз менамояд: «Қисман мунозираҳои ба болои ин масъала дар Ленинград шударо шунидам. Аз он мунозираҳо ва мусоҳибаҳо ҳаминро ҳис кардам, ки ба баъзе шарқшиносони куҳна барҳам додани термини «форс-тоҷик» хеле дилчасп баромадааст ва дар мунозираҳо барои ба тоҷикон додани кадом яки классикҳо бисёр гап назада, унвони нутқи ҳудро бо рад кардани термини мазкур зинат медиҳанд ва то охир бештарин ба болои ҳамин термин гап мезананд» [27, 89]. Баъдан мазмуни мусоҳибаҳои хусусии онҳоро шарҳ дода, андешаи ҳудро тақвият медиҳад: «Мусоҳибаҳои хусусии онҳо (шарқшиносон – Л. Ш.) боз ҳам аҷибтар аст. Масалан, дар як суҳбати хусусӣ Болдирев ба Климович гуфтааст, ки осиеимиёғиҳо аз он тоҷикон шаванд, аз хуросониҳо монанди Фирдавсӣ ҳам аз он тоҷикон бошанд (ин ба хотири рафиқ Сталин – Айнӣ), аммо шоирони ғарбии Эрон тамоман аз он эронӣён бошанд ва Камоли Хучандӣ ҳам ё ба Озарбойҷон, ё ки ба Эрон дода шавад (мазмунан)» [27, 89]. Баъдан, С. Айнӣ дар миён андешаи шарқшинос Манаковро дар бораи Камоли Хучандӣ гузошта, ин мавзӯро бар асоси ҳуҷҷатҳои таърихӣ ва далелҳои ақлӣ ҳал кардани мешавад. Албатта, масъалаи муносибати Камоли Хучандӣ бо адабиёти тоҷик ва намояндаи

адабиёти Эрон дониستاني ӯ ва ба тоторҳои Қипчоқ нисбат додани ин шоири тоҷик мавриди баҳси зиёд қарор гирифтааст.

Муносибати С. Айниро, ки дар ду номаи муфассалаш ба К. Айни ва М. Турсунзода омадааст, метавон муайян намуд. М. Турсунзода низ дар ин масъала назари қобили диққати махсусе дорад, ки бинобар муҳим будани онҳо ва муборизаи ӯро дар масъалаи меросбарии тоҷикон ва соҳибони ин адабиёт будани халқи тоҷик, равшан менамояд, иҷмолан аз назар мегузаронем. Нахустин шахсоне, ки ин масъаларо рушанӣ андохтаанд, ин таҳиякунандагони номаҳои зикршуда – С. Табаров ва А. Абдуманнон мебошанд. Хидмати муҳаққиқони мухтарамро махсус бояд қайд намоем, зеро маҳз бо кӯшиши эшон номаҳои мазкур баргардон ва нашр гардидаанд.

Чунонки зикр намудем, муносибати С. Айни оид ба ин масъала дар ду нома муфассал омадааст ва ӯ аз ҳуҷҷатҳои таърихӣ ва далелҳои ақлӣ суд чуста, фикри шарқшинос Манаковро мазмунан оварда, мегӯяд: «Шарқшинос Манаков фикри дар болои Камоли Хучандӣ раҳравондаи худро ба «далели зерин» таъя кунондааст: «модом ки Камол дар хурдсолӣ ба Эрон рафта, дар он ҷо тарбия ёфтааст, вай бояд ҳаққи ҳалоли эронӣён шавад. Чунончи, Лоҳутӣ аз Эрон ба ин ҷо омада ва дар ин ҷо тарбияи коммунистӣ гирифта аз он тоҷикон шуданд, яъне бояд Камоли Хучандӣ бо Лоҳутӣ мубодила карда шавад» (мазмунан)» [27, 89].

Аз ин мазмуни даъвои шарқшинос Манаков хуб метавон фаҳмид, ки масъала ба таври илмӣ гузошта нашуда, балки муносибати ғайриилмии ин гуна шарқшиносро равшан менамояд. Ҳатто онҳо шоирони гениалие чун Камоли Хучандӣ ва А. Лоҳутиро ба мисли мол, ҳатто на чун табааи кишваре, мубодила карданӣ мешаванд. С. Айни аз чунин масъалагузориҳои шарқшиносон дар ғазаб шуда онҳоро, ки ба илм – ба ҳақиқат содиқ нестанд, саҳт танқид карда, мегӯяд: «Ман ин суҳбатҳоро шунида ҳам дар ғазаб шудам, ҳам хандаам гирифт. Бинед, ки ин бемантиқҳо, кӯтоҳфикрҳо, ки дар инҳо асосан ҳамон фикри кӯхнаи эронпарастӣ ҳукмфармо аст, чӣ қадар хандаоварона гап мезананд» [27, 89]. Баъдан, С. Айни оид ба рӯзгори Камоли Хучандӣ як миқдор маълумоти шарҳиҳолӣ дода, масъалаи хучандиасл будани ӯро ба

миён мегузорад ва дар ин ҷо тарбият ёфтаи ба Самарқанд рафтани сипас муқими Табрез гардидани шоирро таъкид менамояд. Чунончи, С. Айнӣ менависад: «Аввал ин ки, Камол дар хурдсолӣ ба Эрон рафта, дар он ҷо тарбия наёфтааст, балки ӯ тарбияи худро дар Хучанд ва Самарқанд гирифта, баъд аз ба камол расидан, чунончи тазкиранависон менависанд, ба ҳаҷ рафта, дар бозгашти сафари ҳаҷ обу ҳавои Табрезро писандида, дар он ҷо мондааст» [27, 89]. Албатта, раҳти сафар барбастанӣ Камол дар сарчашмаҳо, аз ҷумла дар тазкираи «Равзот-ул-ҷинон ва ҷаннот-ул-ҷанон»-и Ҳофиз Ҳусайни Карбалоӣ Табрезӣ мухталиф зикр ёфтааст. Муаллифи тазкираи ғавқуззикр сабаби аз Хучанд раҳти сафар барбастанӣ Камолро дар оиладорӣ ва дар шаби зуфӯф аз нозӣ завҷаи ҷавонаш ранҷидани шоир донистааст [37, 498], ки ҷандон боварибахш наменамояд. Ин навиштаҳои тазкираҳоро С. Айнӣ ишора намуда бошад ҳам, зимнан андешаи ҷиддиеро ба миён меорад, ки мутаассифона ин андеша аз назари камолшиносон дур мондааст. Ба андешаи С. Айнӣ сабаби аслии роҳи мусофиратро пеш гирифтани Камол нооромию нобасомониҳои саҳти Хучанд ва дар Мовароуннаҳр байни Темури Ланг ва амир Ҳусайн ҷанг рафтан аст. Чунончи, С. Айнӣ менависад: «Ба фикри шахсии ман дар ҳамоно вақтҳо (асри XIV – Л. Ш.) дар Мовароуннаҳр байни Темур ва Амир Ҳусайн ва боқимондагони муғулҳо ҷанги саҳт мерафт, мамлакат безобит буд, бинобар ин, Камол дар Табрез мондааст ва баъд аз он ки дар он ҷо – ба обу ҳавои он ҷо одат кардааст, дар он ҷо доимӣ мондааст» [27, 89-90]. Дар идомаи нома С. Айнӣ дар қалонсолӣ аз Мовароуннаҳр ба Эрон рафтани Камоли Хучандӣ ду далел меорад. Аз ҷумла «яке аз онҳо ҳуҷҷати таърихӣ аст: дар девони Камол дар баҳри «и» ғазале ҳаст, ки Камол он ғазалро дар Самарқанд гуфтааст ва он ғазал бо ин ду мисраъ тамом мешавад:

Гӯиям ҳар дам, ки берун шав зи шаҳри мо Камол.

Ин самарқандигариҳо бо хучандӣ то ба кай?

Дигар он ки дар Хучанд гузаре буд, ки номи вай «Хоҷа Камол» буд (холо чойи он гузари Гостинса мебошад). Агар Камол дар хурдсолӣ мерафт, ба номи вай гузареро наmemонданд.

Далели дигар ақлӣ аст: албатта, як бачаи хурдсол ҳеҷ гоҳ ба сафари ҳаҷ намерафт, бояд барои ҳавас кардани сафари ҳаҷ одам бояд камаш 30-сола бошад» [27, 90]. Баъди ин гуна далелҳо сухани устод Айнӣ оҳанги қаҳру ғазаб гирифта, андешаи фаръии шарқшиносонро дар масъалаи «мубодилаи Камол бо Лоҳутӣ» рад намуда, бо исроҳ ҳам ба К. Айнӣ ва ҳам ба М. Турсунзода, ки аввали муқими Санкт-Петербург (дар он солҳо Ленинград) ва дувумӣ раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон буд, менависад: «Ман дар мактуби худ\* дар бораи «мубодила кардани Камол бо Лоҳутӣ» гуфтам: «на Камол ва на Лоҳутӣ – на асири ҳарбӣ ҳастанд ва на ғуломи зархарид», ки он гуна шарқшиносон дар байни мо ва эронӣ ҳакам шуда, ин ду нафарро дар бадали якдигар ба тарафайн супоранд ва «сулҳ барпо намоянд». Ин кори буржуазҳои дипломатӣ аст. Камол бе ҳеҷ гуна гуфтугӯ аз онҳо аст. Лоҳутӣ бошанд, зиндаанд. Аз он кас пурсидан даркор аст, ки худро шоири Тоҷикистон мешуморад ё шоири Эронӣ феодалӣ. Ихтиёр ба худ он кас аст» [27, 89].

Аз ин муборизаи устод Айнӣ пайдост, ки баҳси шарқшиносон дар асоси омилҳои фаръӣ сураҳ гирифтааст ва устод Айнӣ низ бар муқобили он гуна андешаҳо далелҳои таърихӣ ва ақлиро силоҳ қарор дода ба рағми он гуна андешаҳо мубориза бурдааст. Ва барои ҳалли он гуна масъала ба М. Турсунзода муроҷиат намуда, аз суистифодаи шарқшиносон аз сиёсати замон ёд оварда, мегӯяд: «Ҳар масъалаеро, ки партия бо хирадмандии болшевикона ва бо дурандешии ленинона пеш мегузорад, даррав аз кучо «сӯқақошукҳо» ва «берунатозҳо» пайдо мешаванд ва аз фурсат фоида бурда, обро лой намуда моҳии матлаби худро сайд кардан меҷаҳанд» [27, 89]. Дар идома таъкидан мегӯяд: «Бинобар он, дар он гуна масъалаҳо бо бисёр эҳтиёт қадам мондан ва ҳушёрона ҳал кардан лозим аст» [27, 89].

Ба ин гуфтаҳои С. Айнӣ неқ нигарем, маълум мешавад, ки ӯ ба масъалаи хучандиасл будани Камоли Хучандӣ то андозае баҳои ҳаққонӣ дода, ба мардуми

---

\*. Мактуби 9 март соли 1949, ки ба унвони К. Айнӣ ирсол шудааст, дар назар аст.



точик мансуб будани эҷодиёти шоирро дар асоси чанд далел ба таври мушаххас муайян намудааст. С. Айнӣ дар қисмати аввали қавли худ ба масъалаи тақсими мероси адабӣ ва сахми тоҷикон дар офаридани осори адабӣ, аз меъёрҳои фармудаи сиёсати замон берун намеравад, вале бо исрор ва як шучоати адабӣ, ки хоси ӯст, масъаларо ҳал менамояд. Ба назари мо ин тарзи муносибат ҳамчун такаҷоҳ донишмандии сиёсати замон бошад ҳам, иҷрои рисолати адибро бо далелҳои илмию таърихӣ, ки устод Айнӣ бо онҳо мусаллаҳ буд, равшан менамояд.

Албатта, акс ёфтани меъёрҳои фармудаи сиёсати шуравӣ ва зиндагии шахсии С. Айнӣ, ки бисёр ба кӯнишҳои душманони миллати тоҷик рӯёриӣ мегашт дар нигоштаҳояш, аз ҷумла номаҳои ӯ истисно шуда наметавонанд. Аз ин рӯ, метавон ҳукм кард, ки номаҳои мазкур бозгӯи он ҳақиқатест, ки дар боло гуфта шуд. «Установкаи партиявӣ» ё васеътар ғӯем, «сиёсати марксизм-ленинизм» барои устод Айнӣ танҳо чун такаҷоҳи мафкуравӣ зарур омадааст. Аммо, чунонки гуфтем, устод Айнӣ рисолати худро барои миллати тоҷик дар заминаи далелҳои илмию таърихӣ ва ниёзҳои ҷомеаи шуравии тоҷик анҷом додааст. Аз мактубҳо маълум мегардад, ки С. Айнӣ аз ҷузъитарин тағйироти сиёсати замон ва суистифодаҳои шарқшиносон оғоҳ гардида, суҳанҳои ба манфаати миллати тоҷик гуфташудаи роҳбарони сиёсӣ ва шарқшиносони ҳақиқатгӯро истифода намуда, андешаи беасоси баъзе шарқшиносонро ба тозиёнаи танқид мегирифтааст. Ҳатто чунин шудааст, ки С. Айнӣ иродаи профессорон Якубовский, Петрушевский, Боровков, Бернштам, Болдирев, Будагов ва дигарон, ки дар маҷлисиҳои Ленинград баён мегардиданд ва ба манфаати миллати тоҷиканд ва ба воситаи К. Айнӣ ба устод Айнӣ маълум мешуданд, ба М. Миршакар ва М. Турсунзода маълум намудааст. Аз ҷумла, устод Айнӣ дар мактуби худ ба М. Миршакар, аз таърихи 29 апрели соли 1949, масъалаи мероси адабӣ ва маданияи тоҷиконро дар пеш гузошта, ҳал кардани онро ба М. Миршакар ва М. Турсунзода мегузорад [3, 15].

Ҳақиқатан, ин адеша дар замони муборизаҳои синфӣ ва тарғиби андешаи нестанғории миллӣ ва таърихӣ бурде буд. Аз ин ҷост, ки устод Айнӣ суҳанони профессор А. А. Фрейманро, ки дар ин гуна маҷлисҳо баён намудааст, зикр намуда,

ӯро ҳамчун «ягона олими тоҷикшинос донистааст, ки танҳо ба илм – ба ҳақиқат дода шудааст» [3, 16]. С. Айнӣ бо истифода аз мактуби фарзандаш – К. Айнӣ андешаи профессори мазкурро дар мавзуи таърихи адабиёти тоҷик ва санъати тоҷикон оварда, ба М. Миршакар менависад: « $\bar{U}$ \* сухани худро аз «Авесто» сар карда, намунаҳои назм ва насрро оварда, онҳоро бо асарҳои Фирдавси муқоиса кардааст ва ҳамаи онҳоро бо намунаҳои шеърҳои халқии тоҷик андоза карда нишон додааст ва исбот намудааст, ки ҳамаи онҳо аз он халқи тоҷик аст...» [3, 15].

Дар ин номаи муфассал ва миллатдӯстонаи устод Айнӣ масъалаи хеле муҳимми миллӣ, яъне ворисияти тоҷикон ба мероси ғании ниёғони худ ба миён гузошта шудааст. Дар асоси суханронии донишманди тоҷикшинос Фрейман устод Айнӣ аз ниҳодҳои дахлдор дархост намуданро лозим донистааст, ки ҳаққи маънавию таърихии халқи тоҷикро ба мероси гузаштагон ва фарзандони бузурги худро аз даъвогарони ҳақношиноси миллати тоҷик биситонанд. Ва нагузоранд, ки дигарон ба мероси маънавии тоҷикон дастдарозӣ намоянду ин қавми муаззамро аз ҳаққи ворисият ба мероси фарҳангиву маънавӣ ва адабии гузаштагони худ бенасиб гардонад.

Ҳамин тавр, «установкаи партиявӣ» ё далелҳои илмию таърихии шарқшиносони ба илм содиқ ва ҳақиқатчӯ барои устод Айнӣ чун такагоҳи мафкуравӣ ва далелҳои аз ҷониби дигарон низ собитшуда, қобили пазиroy аст. Барои устод Айнӣ «установкаи партиявӣ» ва андешаи шарқшиносони ҳақиқатчӯ танҳо ба хоҳири ҳимояи мафиати миллии тоҷикон, дар ин маврид таъини ҳуқуқи қонунии онҳо ба мероси арзишманди фарҳангию адабӣ буду халос. Ва ӯ тамоми умри ба истилоҳи маъруф баъдиинқилобии хешро барои он сарф кард, ки аз ин имконҳои замон ҳартарафа истифода карда, манфаатҳои халқи тоҷикро чӣ аз қунишҳои пантуркистон, чӣ аз дасти нигилистон ва чӣ аз вартаи баъзе шарқшиносони шуравӣ, ки ҳудудҳои мероси адабии тоҷиконро бо хосту хоҳиши худ ва омилҳои фаръӣ ҳал карданӣ мешуданд, бо далелҳои қатъӣ дифоъ бикунанд ва ба ин васила халқи ситамкашидаи тоҷик, хусусан ҷавонону наврасони замони шуравиро, ки М. Турсунзода, М. Миршакар аз ҷумлаи

---

\*. Александр Фрейман Арнольдович (1879-1968) – эроншинос, узви пайвастаи АИ ИҶШС.

онҳо буданд, дар руҳияи худшиносӣ ва ифтихори миллӣ ва ин тарбият, ки бар ҳақиқати таърихию миллӣ реша дошт, тарбият намояд.

Акнун, муносибати М. Турсунзодаро оид ба ин масъала дида мебароем.

Муносибати М. Турсунзода оид ба масъалаи омӯзиши мероси адабӣ ва таъини ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик ба мероси гузашта ҷолиби диққат буда, дар партави ду давраи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеа қобили таҳқиқ аст. Дар адабиётшиносии мо оид ба афкори адабӣ-интиқодии М. Турсунзода ҳамчун суҳанвари мумтози асри XX дар таҳқиқоти адабиётшиносон Ю. Бобоев [83], А. Сайфуллоев [147, 44-106], Х. Шарифов [180, 105-113], Н. Салимов [148, 21-26] ва дигарон таъкид ва таҳлилҳо шудааст. Хусусан, баъди солҳои 80-ум ва зуҳури падидаи бозсозии ошкорбаёнии Горбачёв афкори М. Турсунзода ҳамчун ситоянда ва тарғибгари ормонҳои шуравӣ мавриди гуфтугӯи шадид қарор гирифт. Ин баҳсҳои адибону аҳли таҳқиқ то ҳанӯз мавриди таҳлили ҷиддии илмӣ қарор нагирифта бошанд ҳам, заминаи арзёбии моҳияти рӯзгору ҷойгоҳи осори М. Турсунзодаро аз диди нав бозгӯ менамоянд. Дар ин замина муҳаққиқ С. Аъзамзод кӯшишҳоеро барои нақди афкори М. Турсунзода дар мақолае зери унвони «Нақди афкори Мирзо Турсунзода ва ду марҳалаи муносибат ба мероси адабӣ» [73, 85-102] сомон додааст, ки дар муайян намудани афкори адабиётшиносии М. Турсунзода кӯшиши хубест. Аз он ки доираи баҳси диссертатсияи мо дар ҳудуди номаҳои С. Айнӣ ва М. Турсунзода маҳдуд мегардад, мо муносибати М. Турсунзодаро оид ба масъалаи пешгузашта дар асоси як нома ва аз рӯйи зарурат баъзе мақолаҳои ӯ, таҳлил менамоем.

Чунонки гуфтем, охири солҳои 30-юм то охириҳои соли 40-ум садаи XX давраи сарнавиштсозии омӯзиши мероси адабӣ ва исботи таъини ҳуқуқи қонунии халқи тоҷикон ба мероси классикон аст. М. Турсунзода маҳз дар ҳамин давра ҳамчун пайрав ва идомадиҳандаи ормонҳои миллӣ ва муборизаҳои С. Айнӣ барои ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик ба мероси адабии классикони адабиёти худ, намоён мегардад. Чунон ки таъкид рафт, яке аз натиҷаҳои миҳими тадқиқи олимону донишмандони мо дар ин давра исботи шариконаи тоҷикону эронӣ дар офаридани адабиёти форсӣ ва баробарии ҳаққу ҳуқуқи онҳо ба ин мерос ва дар ин ҷода истифодаи истилоҳи

форс-точик мебошад. Муносибати М. Турсунзода ба ин истилоҳ мухталиф буда, аз пазирай то ба танқид ва дар охир боз тасдиқи ҳақиқати ин истилоҳ мерасад. Мувофиқи мулоҳизаҳо дар мақолаи «Барои ватандӯсти советӣ бар зидди панэронизм!» [159, 1-4], М. Турсунзода бо он ки ба муносибати сохтакоронаи таърихнигорон иқрор мешавад ва зарурати таърихӣ ин истилоҳро таъкид менамояд, дар партави фармудаҳои роҳбари адабони шуравӣ – А. А. Фадеев, ки дар масъалаи комополитизм ва тақсими мероси гузашта, инкори истилоҳи адабиёти «форс-точик», «буридани эътирофи ягонагии таърихӣ фарҳангии халқҳои шуравӣ (дар мисоли тоҷикон) бо эронӣ» андеша баён намуда буд, ҳамовоз гардида, термини адабиёти «форс-точик»-ро сунӣ дониста, ба қор бурдани онро ҳеҷ лозим наметонист [159, 2]. Вале баъдан, хусусан баъд аз ғош шудани шахспарастии И. В. Сталин дар анҷумани XX Ҳизби Коммунистии Иттифоқи Шуравӣ (1956) муносибати М. Турсунзода ба таърихи гузаштаи халқи худ, хосса ба мероси адабӣ тағйир кард. Аз ҷумла, дар нигоштаҳои М. Турсунзода баъди ин анҷуман мо мебинем, ки ӯ ин истилоҳро истифода менамояд [45, 322]. Аммо, чунон ки таъкид намудем, домани ин баҳсҳо тулонист. Бо вучуди ҳамаи ин муҳолифатҳо М. Турсунзода идомадиҳандаи ормонҳои миллӣ ва муборизаҳои С. Айни дар ин ва дигар парҳешҳои замон боқӣ мемонад. Мо дар ин ҷо як мактуби М. Турсунзодаро, ки ба унвони А. Н. Болдирев, дар таърихи 31 декабри соли 1940, фиристода шудааст ва М. Турсунзодаро ҳамчун ҳамсаф ва идомагари воқунишҳои устод Айни дар масъалаи ҳаққу ҳуқуқи тоҷикон ба мероси адабии классикон равшан менамояд, дида мебароем.

Аз ин ҷиҳат, номаи мазкур қобили диққати махсус буда, муҳтавои он дар идомадиҳии руҳияи воқунишҳои С. Айни, посдории нуфузи ӯ дар давраи қунишҳои шарқшиносон ва дар масъалаи дастёбии халқи тоҷик ба мероси адабӣ арзиши муҳимми таърихӣ ва адабӣ дорад.

Аз ин нома, мисли номаҳои С. Айни назари мухталифи ҷараёни илмӣ адабии замон дар масъалаи меросбарии тоҷикон ба адабиёти гузашта исбот мешавад. Номаи мазкур ҷавобӣ буда, эътирози М. Турсунзодаро ба иддаҳои А. Н. Болдирев нишон медиҳад. Яъне ҷавоби эътирозии М. Турсунзода ба мураттиби «Мунтахабот»-и

Ҳофизӣ Шерозӣ маъҳази муҳим ва шоёни диққати махсус аст, ки аз таърихи воқунишҳои адабии аҳли адаби тоҷик ва таъини ҳуқуқ ва саҳми тоҷикон ба мероси адабии классикон аст. Ин маъҳаз нақши М. Турсунзодаро дар масъалаи шинохти таърихи адабиёти тоҷик дар муқобили назарияпардозии расмӣ шарқшиносони рус ҳамчун як рӯйдоди муҳимми таърихӣ ва адабӣ собит менамояд.

Назар ба таҳқиқи ҷолиби таваҷҷуҳи мунаққид ва адабиётшинос С. Табаров соли 1940 шӯъбаи адабиёти бадеии бахши ленинградии Нашриёти давлатии Тоҷикистон «Мунтахабот»-и Ҳофизӣ Шерозиро (ба қавли С. Табаров «яке аз бузургтарин ғазалсароёни ҳамаи замонҳову халқҳо») дар таҳия ва сарсухани Александр Николаевич Болдирев ба таъ меарсонд. Дар ин маҷмуа 105 ғазал, 3 китъа, 48 рубоии Ҳофизӣ Шерозиро ҳозирӣ чоп намуда, дар муқаддимаи он маълумоти муфиде доир ба осори шоир овардааст. Аммо дар ин сарсухан муҳаққиқ оид ба баъзе лаҳзаҳои шарҳиҳои Ҳофизӣ Шерозӣ ва робитаи ӯ бо шоири номвари муосирӣ ӯ – Камоли Хучандӣ ба ягон-ягон нусаҳаҳӣ ва иштибоҳот роҳ додааст. Ин боиси он мегардад, ки сарвари ҳамонвақтаи Нашриёти давлатии Тоҷикистон Ҳабибулло Неъматуллоев (1900-1975) «баъд аз гирифтани нусаҳои сигналии маҷмуаи шеърҳои Ҳофиз» як нусаашро барои тақриз ба Союзи нависандагон мефиристад ва роҳбарони он «маҷмуаро ба яке аз нависандагон супорида» аз ӯ тақризи хаттӣ мигирад. Назар ба таҳмини С. Табаров кӣ будани он нависанда маълум нашудааст, вале аз охири ин нома ба Сотим Улуғзода мансуб будани он тақриро таҳмин мекунад [52, 31]. Ба назари мо, гумони матни ин тақриро бо чунин далелҳое, ки М. Турсунзода дар мактуби худ истифода намудааст, аз тарафи С. Айни навиштан равшантар аст, зеро дар охири нома гуфта нашудааст, ки тақризнавис С. Улуғзода мебошад, балки меҳонем: «Агар ба Шумо, рафиқ Болдирев, лозим бошад, ба адрес (суроға – Л. Ш.)-и рафиқ Улуғзода ба Москва хат кунед, шояд вай аз ретсензия (тақриз – Л. Ш.)-и фистодашуда шуморо огоҳ намояд» [52, 31].

Дар асоси ин тақриз на раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон, чунонки С. Табаров мегӯяд, балки аниқтараш раиси Кумитаи нави ташкилии Иттифоқи нависандагон М. Турсунзода, ки солҳои 1940-1944 роҳбарии онро ба уҳда дошт, бо

имзои директори нашриёт Ҳ. Неъматуллоев ба суроғи А. Н. Болдирев ва нусхаи онро ба директори шуъбаи Нашриёти давлатии Тоҷикистон дар шаҳри Ленинград Зингер номаи ҷавобӣ ирсол намудааст. Яке аз натиҷаҳои муҳимми номаи М. Турсунзода дар он зоҳир мегардад, ки мураттиб А. Н. Болдирев ба маҷмаа ва сарсухани он то андозае эродҳои М. Турсунзодаро ислоҳ кардааст. Таҳрири ин маҷмаа ба устод Айни воғузур шудааст. Танҳо баъди ин тағйироти ҷузъӣ ва таҳрири ҷиддӣ соли 1941 «Мунтахабот»-и Ҳофизӣ Шерозӣ ба таърифи расид ва хонандаи тоҷик дар замони шуравӣ бори нахуст ба таври васеъ бо намунаҳои аз ашъори шоири бузурги асри XIV шинос гардид.

Аввалин эроди М. Турсунзода ба А. Н. Болдирев оид ба забони муқаддимаи маҷмаа аст. М. Турсунзода муайян менамояд, ки «сарсухани маҷмаа бо забони вайрони тоҷикӣ навишта шуда, дар он ягон ҷумлаи дурустро пайдо кардан мумкин нест» [52, 8]. Ба андешаи М. Турсунзода он «аввал ба забони русӣ навишта шуда, баъд ба таври механикӣ тарҷума карда шудааст» [207, 8]. Вақеан, ин эроди М. Турсунзода асоснок буда, вазъи забони тоҷикӣ, ки тарҷумаи тахтулафзии маводи русиро фаровон дар худ дошт, равшан шаҳодат медиҳад. Ҳатто устод Айниро ин ҳолат бисёр нигарон кардааст. Аз ин ҷост, ки оид ба ин масъала дар мактуби худ ба У. Раҳматзода, аз таърихи 2 апрели соли 1941, мегӯяд: «Ба ин гуна тарҷума ва таҳрирҳо на танҳо забони тарҷумаҳо, балки нависандагони ҷавон ва хонандагон ҳам вайрон хоҳад шуд» [3, 16]. М. Турсунзода низ ин ҳолатро хуб дарк намуда, дар мисоли сарсухани ин маҷмаа масъаларо пеш гузошта, бо диди хоси мунаққидӣ, бо камоли ҷасоҳату нуктасанҷӣ матлабро ҳал карданӣ мешавад ва ба сохти ҷумлаҳои сарсухан баҳо медиҳад: «Тарҷумон дар ин муқаддима кори механикиашро ҳам бисёр ноустуворона кор фармудааст. Дар ҷое, ки ҳишт бояд, ҷӯб ва дар ҷое, ки санг бояд, хоки хушк гузошта шудааст, яъне луғатҳоро дар ҷойи худ – дар баробари луғатҳои русӣ кор нафармудааст» [52, 8].

Муаллифи нома ба масоили таърихи адабиёти тоҷик, хусусан баҳсҳои номуваҷҷаҳи шарқшиносон дар бораи Камоли Хучандӣ назари боририксанҷе дошта, андешаи А. Н. Болдиревро дар бораи «асосгузори адабиёти тоторҳои урдуи Қипчоқ»

шинохтани Камоли Хучандӣ бо далелҳои илмӣ ва воқеӣ инкор мекунад. Чунонки дар таҳлили номаҳои С. Айнӣ оид ба масъалаи тақсими мероси гузашта дида шуд, дунболаи ин масъалаҳо то солҳои 50-уми асри XX кашол меёбад. М. Турсунзода андешаи баъзе шарқшиносон, ки Камоли Хучандиро шоири Эрон меҳисобиданд ёд оварда, дар ин муқаддима «асосгузори адабиёти тоторҳои урдуи Қипчоқ» донишани Камоли Хучандӣ ва ба тоторҳои Қипчоқ мансуб донишани Камолро, бо истехзо «кашфиёти нав» унвон медиҳад [52, 8]. Аз ҷумла ӯ менависад: «Дар ин муқаддима Камол якбора ба тоторҳои Қипчоқ дода шудааст, ки на онҳо забони Камолро мефаҳманд ва на Камол забони онҳоро (Ин ҳам, албатта, кашфиёти нав аст?!))» [52, 8].

С. Табаров дар тавзеҳи мухтасари худ ба ин нома иттилоъ медиҳад, ки андешаи номуваҷҷаҳи А. Н. Болдирев оид ба «асосгузори адабиёти тоторҳои урдуи Қипчоқ» будани Камоли Хучандӣ дар нусхаи таҳриршудаи маҷмуа ислоҳ нашудааст [52, 31].

М. Турсунзода ба сифати маълумот ду байти Камоли Хучандиро, ки дар сифати Сарой ва дилбарони он ҷо гуфта шудааст, зикр намуда, асир афтидани шоирро ба Сарой – Дашти Қипчоқ аз тарафи Тухтамишхон мисол оварда, собит менамояд, ки Камол ба шоири Олтин Ёрда – Сарой нисбате надорад. Ё меғӯяд: «Ғуноҳи» Камоли Хучандӣ дар ин аст ки ёро Тухтамишхон дар вақти хучумаш ба Табрёз (787 х. / 1385 м. – Л. Ш.) асир карда, ба Олтин Ёрда бурдааст. Ё ҳам дар он ҷо чанд шеър (албатта дар забони тоҷикӣ) дар сифати Сарой ва хубони он ҷо гуфтааст» [52, 8].

Нуктаи дигаре, ки аз назари М. Турсунзода пӯшида намондааст, ин аст ки Шайх Камол маҳз дар Хучанд ба камол расида баъдан ба Эрон рафтааст. Чунончи, М. Турсунзода менависад: «Мо нағз медонем, ки эҷодиёти Камол дар ҳуди Хучанд (пеш аз сафар карданааш) ба камол расида буд» [52, 8]. Баъдан М. Турсунзода бо далели он ки то замонҳои наздик дар Ленинобод (ҳоло шаҳри Хучанд) маҳаллае бо номи Шайх Камол мавҷуд аст ва ҳар як сокини ин маҳалла нағз медонад, ки он дар кучо ҷойгир аст, Камолро шоири тоҷик медонад. М. Турсунзода дар танқиду танбеҳи баъзе шарқшиносон навиштааст: «Фақат мо ҳайронем, ки халқи тоҷик бе ҳеч гуна далел ба

хукуки классик доштан дар назди ду-се нафар одамон барои чӣ маҳрум шуда мондааст?» [52, 31].

Ин таъкиди М. Турсунзода аз муборизаҳои ӯ ба рағми иддаҳои баъзе мубаллиғони мафкуравӣ равшан шаҳодат медиҳад. М. Турсунзода далелҳои худро оид ба хучандиасл будани Шайх Камол дар асоси ашъори худӣ шоир идома дода, менависад: «Худӣ Камол ҳам дар вақти аз Хучанд ҳичрат карданаш бедарак нагуфтааст, ки:

Баъди сад қарн бичӯянд, наёбанд Камол,  
Булбуле чун ту хушилхон ба чаманҳои Хучанд» [52, 31].

Чунонки дар боло таъкид намудем, ҳамаи сарчашмаҳои таърихӣ ва адабӣ аз Хучанд ба Самарқанд ва аз Самарқанд ба Табрез ва ҳудуди 10 сол дар Сарой дар асорат будани Камол ва баъдан боз ба Табрез баргаштану то охири умр дар он ҷо зистани шоир иттифоқи назар доранд.

Нуктаи дигаре, ки ба муносибат ва мушоираҳои хаттии Шайх Камол бо Ҳофизи Шерозӣ иртибот мегирад ва дар муқаддимаи маҷмуаи Ҳавуззикр наомадааст ва М. Турсунзода онро қайд менамояд, мебошад. М. Турсунзода сифатҳои нодурусте, ки А. Н. Болдирев ба Камоли Хучандӣ нисбат додааст, интиқод карда, муносибати Камолро бо Ҳофиз ба мураттиби маҷмуа маълум менамояд. «Шумо, – менависад М. Турсунзода, – дар муқаддима Камоли Хучандиро ҳамзамони Ҳофиз мешумореду ба ӯ як сифати нодурустero ҳам, ки ба мавзӯ дахл надорад, медиҳад. Аммо муносибати Камолро бо Ҳофиз мушоираҳоero, ки дар байни ду устод ба воситаи мактуб шудааст, ҳеҷ қайд намекунед...» [52, 31].

Воқеан, ҳунари шоирии Шайх Камолро ҳамасри ӯ – Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ сутудааст. Ба шаҳодати тазкиранависон шоири бузурги муосири ӯ – Хоча Ҳофизи Шерозӣ санъати ғазалсароии ӯро сутуда, «машраби ин бузургвор олист» гуфтааст [36, 366]. Ин нуктаи нозук ва маълумоти шарҳиҳолӣ аз назари М. Турсунзода, ки аз айёми ҷавонӣ зехни худро асири шеърҳои ӯ гардонид ва донандаи хуби ашъори Хоча Ҳофиз ҳам буд, дур намондааст.



С. Табаров дар тавзеҳи мухтасари худ ба номаи М. Турсунзода иттилоъ медиҳад, ки А. Н. Болдирев аз он «сифати нодурусте», ки ба Камоли Хучандӣ додааст, дар нусхаи таҳриршудаи маҷмуа даст кашидааст [52, 31]. Аммо дунболаи ин андешаро А. Н. Болдирев ба охир намерасонад. Чунонки дар боло гуфтем, устод Айни дар охири соли 40-ум дар ду номаи муфассал – яке ба унвони фарзандаш К. Айни ва дигаре ба М. Турсунзода ба ин масъала таъкид намудааст. Аз ҷумла устод Айни дар мактуби худ ба фарзандаш К. Айни, аз таърихи 9 марти соли 1949, менависад: «Як вақт (соли 1940 – Л. Ш.) рафиқ Болдируф Камоли Хучандиро «шоири Олтин Ёрда» гуфта навишта баромада буд. Таклифи ҳозирааш\* ҳам аз ҳамон таклиф кам фарқ мекунад» [101, 195]. Баъдан масъалаи дар ҷавонӣ аз Мовароуннаҳр рафтани Камолро ба миён гузошта, бо далелҳои таърихӣ иддаои навбатии А. Н. Болдиревро рад мекунад ва бо ҳашмигӣ мегӯяд: «Акнун кучои ин одамро ба Озарбойҷон ё Эрон ва ё ин ки ба Олтин Ёрда мебандем?!» [101, 195].

Ҳамин тавр, М. Турсунзода низ бо вучуди дар замони ба истилоҳ ҳукумати сталинӣ ба иштибоҳ ва танқидҳои сиёсии аҳли адаб роҳ додан ва дар оянда як навъ бо таҳаввули тафаккури худ ба мероси адабии гузашта ва воқеияти замон пайрав ва идомадиҳандаи ормонҳои миллии тоҷикон ва муборизаҳои устодаш Садриддин Айни боқӣ мемонад, ки ин тарафи масъала дар адабиётшиносии мо таҳлили ҷиддӣ меҳаҳад.

Дар номаҳо ҳам С. Айни ва ҳам М. Турсунзода ҳарчи бештар ва ошкору ниҳон нуқсу заъфи фикрӣ, омилҳои фаръӣ ва номуваҷҷаҳию баҳсангезии шарқшиносро муайян намуда, бо далелҳои таърихӣ ва илмӣ нодурустии онҳоро ошкор намудаанд. Чунонки аз дунболаи андешаҳои С. Айни ва М. Турсунзода мушоҳида шуд, онҳо ба фармудаҳои сиёсатмадорони давр ошкор ва ё пардапӯшона мегараванд, вале ҳамоно рисолати худро бо далелҳои илмӣ таърихӣ анҷом медиҳанд. Ин шеваи устодон С. Айни ва М. Турсунзода, ки дар замони фармонфармоии шуравӣ рӯи кор омадаанд, усулан аз дидгоҳи завқу салиқа, меъёру талаботи суҳансанҷии шуравӣ лоиқи нақду

---

\*. Аз ин маълумоти С. Айни бар меояд, ки мавзуи «мубодилаи Камолро бо Лохутӣ» А. Н. Болдирев ба миён гузоштааст, ки аз ҷониби С. Айни саҳт танқид шудааст.

таҳлиланд. Мо низ кӯшидем, то бузургии ин ду устои суханро барои омӯзиши мероси адабӣ ва таъини ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик ба осори классикон равшан намоем. Аз ин шева равшан мегардад, ки С. Айнӣ дар мушкилтарин вазъият дурбину нозукрафтору чорагар буда, дар замони ошӯбҳо умр ба сар бурда, ба кунишҳои душманони миллати тоҷик воқуниш кардааст ва насли ҷавон, аз ҷумла М. Турсунзодаро бо ин тарз тарбият намудааст.

Ҳамин тавр, номаҳои С. Айнӣ ва М. Турсунзода дарбаргирандаи робитаи қарини дӯстӣ ва эҷодии ин ду устои сухан буда, масъалаҳои сиёсӣ иҷтимоии замон, мунозираҳои тезу тунди шарқшиносон, робитаи мусаннифони нома бо муосиронро бо таҳлилҳои илмӣ фаро мегиранд ва афкори муҳаққиқонаи муаллифони нисбат ба вазни шеъри тоҷикӣ, унсурҳои бадеӣ: образ, тип, персонаж, рози эҷодӣ ва ғайра равшан менамоянд. Яъне метавон ба чунин натиҷа расид, ки нома барои Садриддин Айнӣ ҳамчун воситаи ифодаи афкор хизмат расонидааст ва афкори адабиётшиносии устод Айнӣ дар номаҳо бисёр хуб ифода шудааст. Агарчи муаллиф дар номаҳо дар муносибат бо манобеи баҳсу гуфтугӯ бегумон, беғараз аст, аммо мавқеи ӯ, ки аз талаби замон бармеояд куллан нест. Ин маҳдудияти эҷодӣ дар муносибати синфи коргар (фаълаву деҳқон) бо амирию қозигӣ дар мавриди таъини арзишҳои образ, умумият ва фардияти он зоҳир мегардад. Бо ин сабаб андешаи устод Айнӣ роҷеъ ба адибони мунавварфикру тараккиҳо ва қозии одилу раиятпарвар – Абдулвоҳиди Садрӣ Сарир ҳадди эътидол аст. Устод Айнӣ дар мавриди ифода намудани симоҳои ин марҳалаи норавшани адабиёт роҳи навро пеш гирифтааст, ки ба воқеият наздиктар буда, имрӯз низ аҳаммияти худро аз даст надодаанд.

### БОБИ III

#### МУЛОҲИЗАҲОИ ИЛМИЮ АДАБИИ С. АЙНӢ ОИД БА АРЗИШИ ТАЪРИХӢ ВА АДАБИЮ ФАРҲАНГИИ «ӢДДОШТҲО» ДАР МАКТУБҲО БА М. ТУРСУНЗОДА

Арзӑбии арзиши таърихӢ ва адабию фарҳангии «ӢддоштҲо» дар адабиёти нави тоҷикӢ ва адабиёти кулли форсизабонону адабиёти ҷаҳон, ки мо ҳоло дар пайи таҳқиқи онҳо мебошем, дар замони таълифи «ӢддоштҲо» (1948-1954) ва замони зиндагии С. АйнӢ фазои имрӯзаро надоштанд, лекин мукотибаи С. АйнӢ бо адибони тоҷик, алалхусус бо М. Турсунзода равшан менамояд, ки устод АйнӢ адибон ва мунаққидони замони шуравиро водор мекардааст, ки барои хубтар огоҳ гаштан аз ҳақиқати ин арзишҳои асар бикӯшанд ва моҳияти онро ҷустуҷӯ намоянд. Модоме адибе чизе мегӯяд, ки он аз либоси сухани одӣ берун аст ва илова бар он воқеияти иҷтимоӣ ва фарҳангии ин ӑ он давраи халқро бар самъи шунавандагон ва руҳи хонандагон бо таъсире аҷиб баён менамояд, вай бояд сабаб ва арзишҳое дошта бошад. Инчунин ҷӣ гуна марому мақсад адибро водор мекунад, ки асаре офарад? Шахсияти адиб дар асар, хусусан дар асари тарҷумаиҳолӣ, ки шахсияти эҷодкор дар радифи аввал меистад, ҷӣ гуна бояд бошад, то барои ифодаи суханони таъсирбахш тавоно бошад? Агар тарҷумаи ҳол навиштан барои мардум аҳаммияте дорад, оё ҳадди он то кучост ва вазифаи зиндагиноманавис аз ҷиҳати иборат аст ва ғайра. Ҳамаи инҳо масъалаҳоест, ки зимни арзӑбии арзишҳои ин ӑ он асар пешорӯи муҳаққиқ меоянд. Аз ин ҷост, ки ҳам эҷодкорон ва ҳам муҳаққиқон барои онҳо ҷавобе ҷустаанд. Баҳси назариявии донишмандон низ дар атрофи ҳамин масъалаҳо мебошад. Бинобар ин, муҳимтарин масъалаҳои назарияи асари ӑддоштӣ дар баробари шахсияти адиб, мақсади эҷоди асар, асар ва ҷамъият, муносибати адиб ба воқеиятҳои зиндагӣ, инъикоси реалистии воқеияти иҷтимоӣ, ин арзиши адабӣ, таърихӣ ва фарҳангии асар мебошад, ки масъала аз ин нигоҳ аҳаммияти илмӣ мегирад. Муҳимтарини ин масъалаҳо инъикоси вақеияти зиндагии як халқ дар

давраи муайяни таърихи гузаштаи худ ва эҳёи хусусиятҳои миллии халқ, аз қабилӣ урфу одат, расму ойин, ҳунару дониш, гуфтору рафтор, ҳусну малоҳати зиндагию рӯзгордории миллий барои ҳамон миллат дар замони нав ва боқӣ гузоштани онҳо барои насли оянда мебошанд. Аз ин нуқтаи назар, «Ёддоштҳо» дорои арзиши бузурги таърихӣ, адабӣ, фарҳангӣ ва миллий мебошад. Ҷолиби диққат он чиз аст, ки устод Айни дар мукотибаи худ бо адибон ва аҳли адаб, хусусан бо М. Турсунзода ба ин масъалаҳо ишора намуда, моро ба моҳияти ин масъалаҳо раҳнамо ва ба ҷустуҷӯ водор менамояд.

Аз ин нуқтаи назар, мо мақсад гузоштем, ки дар ин боби қорамон арзиши таърихӣ, адабӣ ва фарҳангию миллии «Ёддоштҳо»-ро бо муқоиса ба андешаҳои ҳуди муаллиф ва ҳақиқатҷӯию ҳақиқатталабии ӯ, ки дар номаҳо бо адибони тоҷик ва махсусан раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон дар замони шуравӣ шудааст, санҷида бароем ва моҳияти ин мукотибаҳои мувоҳисавиро равшан намоем.

Ҳалли ин масъала, табиист, ки дар доираи адабиёти мавҷуда, яъне дар баробари санҷида баромадани номаҳои ҷопшуда имконпазир нест. Маълум аст, ки мукотибаи С. Айни бо М. Турсунзода то ҳол ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст. Вале мо мавзӯи ҳудро дар доираи мактубҳои ҷопшуда ва он маводе, ки то имрӯз аз бойгонии осорхонаи С. Айни ва М. Турсунзода ба даст омад, маҳдуд менамоем.

Охириин шоҳкорию устод Айни «Ёддоштҳо» (1948-1954) аз вақти ба майдон омадани мавриди тавачҷуҳи аҳли илму адаб қарор гирифт ва шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо кард. Ин асари оригиналии адабӣ то кунун ҳам аз тарафи донишмандони ватанӣ ва ҳам аз ҷониби олимони хориҷӣ сазовори баҳои баланд гардида меояд. Дар баробари ин, мулоҳизаҳои устод Айни оид ба «Ёддоштҳо», ки дар номаҳои фиристодааш ба М. Турсунзода омадааст, аз ҳар ҷиҳат ҷолиби диққати махсус аст.

Аз ҳамин ҷиҳат, мулоҳизаҳои илмию адабии устод Айни, ки дар ду номаи ӯ (14 декабри соли 1948 ва 27 декабри соли 1948) ба М. Турсунзода оид ба арзиши таърихӣ, адабӣ, фарҳангӣ ва адабиётшиносии «Ёддоштҳо» баён гардидаанд, аз ҳар ҷиҳат ҷолиби диққати махсус мебошанд. Аз мазмун ва муҳтавои ин номаҳо, ки ба

унвони «Ба Мирзо Турсунзода» ёд мегарданд, маълум мегардад, ки устод Айни нисбат ба ин шоҳкориҳои худ, ҳар як персонаж ва образи он муносибати ҷиддӣ ва назари амиқ дорад.

Маълум аст, ки Ҷоида ва арзиши «Ёддоштҳо» дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс аз он ҷи гуфта шудааст зиёд аст ва мо иҷмолан ҷанде аз онро, ки устод Айни худаи низ дар мактубҳои ғиристодаи ба М. Турсунзода қоиш шудааст, ҳамчун андешаи мусанниф мешуморем:

1. Ҷоидаи аввали «Ёддоштҳо», пеш аз ҳама, ҳамчун осори адабӣ – бадеӣ дар ҳазинаи адабиёт ҷой доштан аст;
2. Қомуси ҳаёти халқи тоҷик ва адабу фарҳанги он;
3. Он ҳамчун пуле миёни адабиёти классикӣ ва муосир меистад. Бо ифодаи устод Айни «камбудии таърихи адабиёти моро пур мекунад» [1, 108];
4. Инъикоскунандаи як давраи ҳаёти пурмашаққати мардуми Шарқ;
5. Дарбаргирандаи маълумоти нав ва нодири ҳаёти адибони як марҳалаи ҳассоси таърихи адабиёт;
6. Ҳамчун таҷриба ва сабақомӯзӣ барои «ҷавонони ҳавасгори нависандагӣ» [1, 106] хизмат кардан;
7. Ҳамчун сарчашмаи асосӣ барои муҳаққиқони асарҳо ва зиндагии устод Айни.

Арзиши адабиётшиносии «Ёддоштҳо» боз дар он зоҳир мегардад, ки дар он тамоми ҷараёнҳои адабии нимаи дувуми асри XIX, шаклҳои гуногуни ин ҷараёнҳо, ҳаракати дохилии адабиёти пешқадам, ҷаҳонбинӣ, мутамоилият ва мавқеи иҷтимоии ҷеҳраҳои хурду бузурги адабӣ ва тадриҷан инкишоф ёфтани шуури мардум бо қамоли маҳорат ва нуқтасанҷӣ инъикос гардидаанд. Ин, аз як тараф, ба истеъдоди нависандагии устод Айни бастагӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, дар ҷараёни тағйирёбии адабиёт иштироқи худӣ нависанда нақши асосӣ бозидааст. Ба қавли адабиётшиноси маъруфи тоҷик М. Шакурӣ «Маълумоте, ки дар бораи ҳаёти адабии ин давра ва намоёндагони алоҳидаи он дар ин асар («Ёддоштҳо» – Л. Ш.) омадааст, аксаран дар ягон тазкира дида намешавад» [184, 244]. Аз ин андеша ва дигар

дарёфтҳои М. Шакурӣ метавон қазоват намуд, ки «Ёддоштҳо» дар баробари асари бадеӣ будан боз аҳаммияти бузурги адабиётшиносӣ низ дорад. Ин асар чи гунае ки ба як хонандаи одӣ завқи бадеӣ мебахшад, ба ҳар як муҳаққиқи адабиёт ҳам ҳамон қадар маълумоти пурқимат ва ҷаҳонбинии пурвусъат медиҳад ва ўро дар таҳқиқи масоили гуногуни таърихи адабиёт бо дарку биниши тоза ҳидоят мекунад.

Ба ҳамин тариқ, ҳудуди баҳси мо дар фаслҳои минбаъдаи ин боб аз баёни арзиши бузурги адабӣ, бадеӣ, илмию фарҳангӣ ва таърихию миллии «Ёддоштҳо» ва эътирози муқарризони замони шуравӣ ба баъзе образҳои он, ки бархе дар матбуоти ҶШСТ дарҷ шудаасту бархеи дигар шифоҳӣ ба воситаи нависанда А. Деҳотӣ ба С. Айнӣ, ки дар Самарқанд маскан дошт ва аз маркази нави адабии тоҷикон – Душанбе (дар он солҳо Сталинобод) дур буд, расонида шудааст, мебошад. Ҳангоми муносибат ба ин мавзӯҳо, ки аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимми таърихи адабиёти мо мебошанд, кӯшидем бо меъёрҳои илмӣ ва беғаразона назар намоем ва аз шахсиятҳо камтар ном гирем ва бештар ҳодисаҳоро бо диди нав, ки зодаи даврони Истиқлоли тоҷикон аст, баҳо диҳем. Албатта, маълум аст, ки баъди солҳои бозсӯй (1985) диди мунаққидон ва адабиётшиносони мо дар муносибат ба падихҳои ҷомеаи шуравии тоҷик, аксаран танқидист ва масъалаҳо мухталиф баҳо дода мешаванд. Бинобар ин, вазифаи муҳаққиқи имрӯза аз дирӯза дида мушқилтар мегардад. Мо аксаран, андешаҳои С. Айниро, ки дар пояи хуби инсондӯстӣ ва орий аз ҳама гуна ғаразхост, маводи асосӣ қарор додем, то тавонем ба ҳақиқати масъалаҳо то ҷое равшанӣ андозем.

### 3.1. «ЁДДОШТҲО» ВА ТАДҚИҚИ МАСЪАЛАҲОИ ТАЪРИХИ АДАБИЁТИ ТОҶИК

Масъалае, ки ҳалли он барои тадқиқи масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик лозим аст ва он дар таъкидҳои С. Айнӣ низ пураҳаммӣ зикр шудаанд, «Ёддоштҳо» ва тадқиқи масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик, аз қабилӣ иртиботи адабиёт бо фольклор, будубоши халқӣ тоҷик, ҳикмати зиндагӣ, таҷрибаи рӯзгорон, назокати сухани халқ, омӯзиши рӯзгору осори симоҳои хурду бузург, вобаста ба омилҳои

айнию зеҳнӣ ба вучуд омадани дигаргунии сифатӣ дар адабиёти ин давра ва махсусан чараёнҳои адабии нимаи дувуми асри XIX ва нақши намояндагони онҳо дар ба вучудоии адабиёти нави тоҷикӣ мебошанд. Дар фаслҳои боло ин масъаларо то андозае баён намудем. Дар ин боб қорҳои муфассале бо диди нав метавон анҷом дод, вале мо ин ҷо таъкид карданим, ки таҳлил ва арзёбии ин масъала дар асоси «Ёддоштҳо» ва гирд овардани мулоҳизаҳои олимону донишмандон ва мунаққидони замони шуравии собиқ аз ҳадафи асосии мо хориҷ аст. Мо танҳо ба он масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик муроҷиат менамоем, ки дар мактубҳои С. Айнӣ ба М. Турсунзода таъкид шудаанд. Вале ин андешаҳо, аз як тараф, бо сабаби маълуми замони ва сиёсати сарди давр ба адабиёт аз назарҳо дур монда ба ғушаи фаромӯшӣ афтода бошанд, аз дигар тараф, меъёри арзишҳои миллии ҷомеаи соҳибхитиёри тоҷикон, ки баъд аз касби Истиқлол ба даст даромадаанд, эҳёгари ин арзишҳо гардид.

Пеш аз ҳама, бояд як чизро таъкид бикунем. Муносибати навро ба таърихи адабиёти тоҷик, хосса ба таърихи адабиёти шуравии тоҷик, ки аз мавқеи мафкураи ҳоким дур шуда наметавонист, ба ҳеҷ ваҷҳ як навъ инқори ин адабиёт доништан лозим нест, балки таҷдиди назарро аз мавқеҳои гуманистӣ, вобаста ба қонунҳои зебоишиносӣ ва адабӣ бояд ҷуст.

Дар адабиётшиносии тоҷик оид ба инъикоси масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик дар «Ёддоштҳо» дар нигоштаҳои Ю. Бобоев [80; 81; 82], С. Табаров [154, 3], М. Шукуров [182; 183; 1844, 58-152], С. Амиркулов [64; 65; 66], Х. Шарифов [180, 95-105], Ш. Раҳмонов [143, 3-9], Н. Нурзода [121] ва дигарон зимни баррасии мавзӯҳои дигар ишора ва қайдҳои характернок шудааст. Махсусан хизмати адабиётшинос С. Амиркулов дар ин масъала сазовори таъкиди махсус аст. С. Амиркулов чараёнҳои адабии охири асри XIX-ро дар асоси «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ тадқиқ намуда, ба ин восита яке аз масъалаҳои муҳими таърихи адабиёти тоҷикро равшан намудааст. Вале бояд таъкид намуд, ки «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ на танҳо инъикоскунандаи ин масъала, балки донишномаи ҳаёти халқи тоҷик ва адабу

фарҳанги он мебошад. Аз ин рӯ, аз нуқтаи назари илмӣ ин таҳқиқот ҳоло давраи аввали тадқиқи илмӣ «Ёддоштҳо»-и С. Айни буда, омӯзиш ва таҳлили ҷиддӣ мебошад. Аз зиндагӣ ва ғайрияти мардуми одӣ то ба зиеиёни он, ки дар «Ёддоштҳо» тасвир шудаанд, аз як тараф, симоҳои миллии тоҷикони он давр бошанд, аз тарафи дигар, типҳои миллие мебошанд, ки дар симои ҳар кадоми онҳо хусусиятҳои миллии халқи тоҷик зухур меkunанд. Аз ин нуқтаи назар «Ёддоштҳо»-и С. Айни ба омӯзиш ва таҷдиди назар ниёз дорад.

Дар адабиёти муосири тоҷик аз ҷиҳати принципи эҷодӣ ва мазмуну ғояҳои миллии гуфта метавонем, ки «Ёддоштҳо»-и С. Айни асари комилест, ки образҳои барҷастаи халқи тоҷик ва муборизаи онҳо баҳри озодӣ ва устувор мондани урфу одат, ҷаҳонбинӣ, дониш ва маънавиёти халқи тоҷикро ба воситаи образҳои шучоъ ва содиқи халқи тоҷик фаро гирифтааст. Пурғунҷоишии он дар давраи мазкур ба андозаест, ки равнақи минбаъдаи адабиёти нави тоҷикро бе ин сарчашмаи файёз тасаввур кардан мумкин нест. Ба иборати дигар, «Ёддоштҳо»-и С. Айни инъикоскунандаи худшиносии маънавии «қавми муаззами тоҷик» аст, ки зинаи аввали худшиносии миллиро ба маънои томи мафҳум асос гузоштааст. Ба таъбири донишманди маъруф М. Шакурӣ, агар дар повести «Одина» ва романҳои «Дохунда»-ву «Ғуломон» худшиносии иҷтимоии заҳматкаши одиро бо ҷамъбаст ва умумиятдиҳии бадеӣ ба риштаи таҳқиқи бадеӣ кашида бошад, дар «Ёддоштҳо» «худшиносии иҷтимоӣ аз ҷорҷӯбаи танги маҳдудияти табақотӣ берун рафта, ба марзи худогоҳии маънавӣ» [179, 114] расидааст. Аз ин ҷост, ки дар ин асар бунёди ормонҳои миллии халқи тоҷик гузошта шуд, ғояҳои асосии он такмил ёфтанд ва барои сайри минбаъдаи адабиёти нави тоҷикӣ сабаб шуданд. Нависандагони ҷавони ин аҳд М. Раҳимӣ, С. Улуғзода, М. Турсунзода, Ҷ. Икромӣ, Р. Ҷалил, А. Деҳотӣ, П. Деҳотӣ, Алӣ Хуш, Ҳ. Карим, Ф. Ниёзӣ ва амсоли онон ин анъанаро бо шеваҳои махсуси эҷодӣ идома доданд. Умуман, инъикоси масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик дар «Ёддоштҳо» ба андозае будааст, ки таъсир ва баҳрабардорӣ аз онро мо дар марҳалаҳои баъдии адабиёти нави тоҷик низ ҳис мекунем. Вале чунин сабабиши



адабиёти нави тоҷик, дар баробари талаби замон ва ҷавоб ба ниёзҳои маънавии ҳамон аҳд ва шароити сиёсӣ иҷтимоӣ, сарчашмаҳои таърихию фарҳангӣ низ доштааст, ки аз камбуди таърихи адабиёти тоҷик сарчашма мегирад. Яъне барои С.Айнӣ, пеш аз он ки асари бузурги худ – «Ёддоштҳо»-ро офарад, як давраи муайяни таърихӣ лозим будааст, то ки инкишофи тадриҷии адабиётро мунтазир шавад. Аз ин ваҷҳ, «Ёддоштҳо» масъалаҳои таърихи адабиёт ва мушкилоти онро фаро гирифта, аз ҷиҳати инкишофи адабиёт онро пурра кардааст. Масъала аз он иборат аст, ки «Ёддоштҳо» дар баробари асари бадеӣ будан, ба андешаи С. Айнӣ, инчунин «камбудии таърихи адабиёти тоҷик» [1, 108]-ро рафъ менамояд. Баҳси ин фасли қор низ асосан пайгири ҳамин таъкиди устод Айнӣ аст.

Аз мутолааи номаҳои С. Айнӣ ба М. Турсунзода ва «Ёддоштҳо» чунин андеша ба зеҳн мерасад, ки устод Айнӣ дер боз меҳостааст, давраи амирӣ ва дар асл саргузашт ва зиндагии халқи тоҷикро, ки норавшан мондасту ба камбудии таърихи адабиёти тоҷик сабаб шудааст, ба насли нав шиносонад. Ба ин васила он қорро, ки Аҳмади Дониш оғоз карда буд, идома бидиҳад ва ба ин восита як давраи норавшани таърихи халқи тоҷикро, ки мардуми Осиёи Миёна, хосса сокинони аслии он – тоҷикон дар зерини истибдоди қабилҳои Манғит монда буданд ва аз одитарин ҳуқуқи худ дифоъ карда наметавонистанд, равшан кунад. Ва инчунин матлаби дигари С. Айнӣ, ки аз муҳтавои таҳтӣ асар бармеояд, дар асл огоҳ намудани насли нави адибону фардони пайрави сиёсати шуравӣ ба гузаштаи миллати худ, ки ин насл бар асари даргириҳои саҳту маъюскунандаи солҳои бистуму сиюми садаи XX андаке аз гузаштаи худ дур гашта буданд ва то ҷое вучуди худро аз ҳамаи онҳо берун медонистанд ва дидаю зеҳни худро ба масъалаҳои иҷтимоӣ ҷомеаи шуравӣ, ки барои ҳар фард шакли нави ҳаёт доништа мешуд, ошно намуда буданд ва онро бо ҳар гуна васила месутуданд, низ будааст, ки имрӯз яке аз масъалаҳои таърихи адабиёти мо ба ҳисоб меравад. Аз ин ҷост, ки устод Айнӣ дар номаи фиристодааш ба М. Турсунзода, аз 27-уми декабри соли 1948 тамом кардани «Ёддоштҳо»-ро яке аз қорҳои зарурии худ доништа, дар баробари дигар ғоидаи асар доир ба ин масъала

менависад, ки «Яке аз ин корҳои зарур тамои кардани «Ёддоштҳо» аст. «Ёддоштҳо» ғайр аз он ғоидаҳое, ки ман дар мактуби пештараам\* навиштаам, боз як ғоида дорад, ки **камбудии таърихи адабии моро пур мекунад**» [1, 108]. Устод Айни ин андешаи худро дар қиёс бо адабии рус асоснок намуда, чунин далел пеш меорад, ки дар асри XIX дар адабии тоҷик танҳо асарҳои Аҳмади Дониш аст, ки дар масъалаи пурра намудани таърихи адабиёт арзишманданд. Устод Айни дар бораи асарҳои ин «доҳии модарзод» дар масъалаи таърихи адабии тоҷик чунин тавзеҳ медиҳанд, «ки онҳо, аз як тараф, ба танқиди дарбор маҳдуд буда, аз тарафи дигар, то ҳол ҷоп нашудаанд ва ба сабаби усули таҳрирашон дар замони мо айнан ҷоп кардани онҳо ҳам мумкин нест» [1, 108]. Дар идома устод Айни менависад: «Бинобар ин, ман дер боз орзу доштам, ки ҳаёти замони амирро то метавонам ғош кунам, ки ҷавонони мо чӣ будани он ҳаётро донанд. Ҳарчанд дар «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон» як қисми он аҳвол акс карда бошад ҳам, басанда нест.

«Ёддоштҳо» ана ҳамин камбудии таърихи адабии моро қисман пур хоҳад кард» [1, 108].

Ин мулоҳизаҳои С. Айни арзёбии нозукест, ки дар сурати дарки нодурусти он мо ба ғушаи иштибоҳ меафтем. Бинобар ин, ин мулоҳиза, ки бар мабноси камбудии таърих, фарҳанг ва адабии мо дар замони Шуравӣ асос ёфтаасту таҳаввули тафаккури нависандаро нишон медиҳад, тааммул ва андешаи таҷаддудӣ меҳаҳад. Албатта, барои С. Айни, ки огоҳ аз тамаддуни гузаштаи тоҷик буд ва барои аз байн нарафтани унсурҳои он амалкардҳои ҷорагару муассир мекард ва насли нав, ки аз он тили шудан дошт, зарурат пеш омад то гузаштаро ба замони нав бипайвандад. Вале гузаштаро ба замони нав айнан кӯчондан барои ӯ имкон надошт. Бисёре аз суннатҳои пазируфтаи ҷомеаи тоҷикии гузашта на фақат қобили зиндашавӣ набуданд, балки барои зеҳн ва таомули насли нав, ки худро дар мақоми воли фарҳангӣ медиданду пайрави маданияти русию аврупоӣ буданд, номумкин буд. Бо вучуди ин гуна камбудии ғазои фарҳангӣ устод Айни дар «Ёддоштҳо» маънавият,

---

\*. Мактуби 14-уми декабри соли 1948, ки ба суроғи М. Турсунзода омадааст, дар назар аст.

ахлоқ, фазилату фаросат, ҳунармандию косибӣ, маърифати ботинӣ ва зоҳирӣ ва аҳёнан руҳонияти миллати тоҷикро равшанӣ бахшидааст. Аз ин вачҳ, «Ёддоштҳо» дарбаргирандаи як давраи мураккаби таърихи тоҷикон аст, ки масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷикро дар худ ниҳон дорад. Албатта, инъикоси фарҳанги миллии бо заминаҳои моддӣ ва маънавӣ дар «Ёддоштҳо» лоиқӣ назари дигар аст.

Аз тарафи дигар, маълум аст, ки баъд аз Аҳмади Дониш пайравон ва ҳамсухбатони ӯ, гарчанде тарафдори усули Аҳмади Дониш буданд, чизе ба миён оварда натавонистанд. Дар робита ба ин масъала донишманди маъруф Х. Мирзозода таъкид менамояд, ки «як қатор бедилчиёни тенденсияи халқӣ, монанди Абдулвоҳиди Садри Сарир, Сирати Балхӣ, Исо-махдум бо тарғиби Аҳмади Дониш аз услуби бедилӣ даст кашида ба тарафи услуби танқидӣ-реалистӣ меомаданд, ҳарчанд ки онҳо дар ин равию осори ҷиддие дода натавонистанд» [118, 22]. Ана устод Айнӣ ин камбудиро пурра қардан хостааст.

Аз як тараф, ба миён наомадани осоре, ки битавонад ин ҳолигиро пур қунад, пурзӯр шудани истисмор ва истибдоди феодалӣ, таназзули завоқи адабию эстетикӣ табақаи ҳукмрон, ҳаёти қашшоқона ва пурфочиа ба сар бурдани аҳли адаб боиси паст ва беқадр гаштани касби шоирӣ сабаб шуда бошад, аз тарафи дигар, вобаста ба қувват гирифтани эътирозу норозигии зиддифеодалӣ, ки ин вазъият дар ҳаёти иҷтимоӣ пайваستا воқеаҳои мудҳиш, бархӯрди қувваҳои мухталифи ҷамъиятро ба амал меовард (чунончи, ин ҳолатҳоро дар «Ёддоштҳо» ба тафсил мебинем), боис гардид. Акнун дар адабиёти бадеӣ, ки сурати зиндаи ҳаёти инсон аст, талаботи нави ғоявӣ ба миён омада буд ва шаклҳои нави эҷодро талаб мекард. Вале ин талабот, табиист, ки яку якбора ба амал омада наметавонад ва дар он муҳити истибдодӣ бунёди шакли тозаи эҷоди бадеъ қори осоне набуд, балки он тааммул ва омӯзиш, фурсат ва шароит меҳост. Яъне, пеш аз он ки «Ёддоштҳо» офарида шавад, як замони мусоид лозим буд, то ки хоҳаҳои давраи аввали ҳаёти С. Айнӣ, ки ба замони феодалии амирсолорӣ марбут буд, бе мушкилӣ ба вучуд оварада шаванд. Ин буд, ки устод Айнӣ дер боз орзуи ин амалро дар дил мебарваридааст.

Аз тарафи дигар, ин мулоҳизаи устод Айнӣ моро ба хулосае биорад, ки дар замони имрӯз «Ёддоштҳо» бузургтарин ва пурғунҷоиштарин асарест, ки мураккабтарин масъалаҳои таърихи адабиёти моро бо ҷамъбасти бадеӣ инъикос намуда, пуле миёни адабиёти классик ва адабиёти муосири тоҷик бунёд карда, миёнҷӣ шудааст. Аз сӯйи дигар, он «ба эътибори бадеият ва санъату маҳорат ҷамъбасти тамоми сайри инкишофи эҷодии устод Айнӣ» [184, 190] буда, як давраи муҳимми таърихи халқи тоҷик ва тараққиӣ адабиёти бадеии тоҷикиро ҳамчун маърифати ҳастии миллат бо тараққиӣ таърихии ҳаёти моддӣ ва маънавии он инъикос намудааст. Аз ин вачҳ, «Ёддоштҳо» ҳамчун маърифати бадеӣ тараққӣ ва сайри таърихии моддӣ ва маънавии миллати тоҷик дарбаргирандаи масъалаҳои таърихии миллати тоҷик низ ҳаст. Аз он ҷо ки адабиёт аз тақдири миллат ҷудо нест, «Ёддоштҳо» масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷикро низ бо ҷамъбаст ва умумиятдиҳии бадеӣ ва тасвири вусъатноки воқеаҳои ҳаёт фаро гирифтааст, ки ҳалли бисёре аз масъала ва муаммоҳои таърихи адабиёти тоҷикро дар худ ниҳон медорад. Дар «Ёддоштҳо» С. Айнӣ бо ин равиш муҳимтарин масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷикро ба миён гузошта, аввалин бор ба тадқиқи бадеии онҳо пардохтааст. Хусусан тасвири пурвусъату мураккаби ҷараёнҳои адабии адабиёти нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX, нақши равшанфикрону тараққиҳонони ин аҳд, симои шоиртабъону ҳазлпешагоне, ки ба амалҳои ҳайратовари худ «шакли як шеърӣ мучассамаи пурмаъно» [18, 235]-ро ба вучуд меоварданд, гуногунтарин ҷилваҳои ин равиш, ҳаракати дохилии адабиёти пешқадам ва тадриҷан инкишоф ёфтани шуури халқ ва ба вучуд омадани қувваҳои нави адабӣ, аз байн рафтани анъанаҳои кӯҳнашуда ва дигар масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷикро дар ин аҳд бо камоли вусъати бадеӣ инъикос намудааст. Ва ин аст ки диққати асосии нависанда ба ошкор кардан, инъикос намудани хусусиятҳои муҳимми воқеияти охири асри XIX ва муҳимтарин масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик бештар равона шудааст. С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» масъалаҳои муҳимми таърихи адабиётро, аз ҷумла ҷузъиёту тафсилот ва фактҳои алоҳида, ҳодисаҳо ва иштироккунандагони онҳоро... дар

муносибат ба зиндагии воқеии мардуми одӣ ва зиёиёни он ба миён гузоштааст, ки чихатҳои асосии воқеият, қонуниятҳои асосӣ, ҳолатҳои типиро дар шароити типӣ ба вучуд овардааст.

Мо дар фаслҳои оянда баъзе масъалаҳои «Ёддоштҳо» ва хусусиятҳои типии образҳо ва таҷдиди назар ба образҳои онро дар асоси мактубҳо аз назар хоҳем гузаронд, ки ба масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик дар давраи аввали адабиёти шуравии тоҷик мувоҷеҳ аст, вале он ҷӣ ки ин ҷо гуфта шуд, низ нишон медиҳад, ки «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ комилкунандаи таърихи адабиёти тоҷик дар давраи муосир мебошад. Ин қазия дар асоси гуфтаҳои нависанда, чунонки дар боло дидем, гуфта шавад ҳам, аз таҷрибаи ёддоштнависи классикии тоҷик ва синтези он бо анъанаҳои адабиёти русу Аврупо\* «намуди нави асари ёддошти»[184, 56]-ро ба вучуд овард. Вале устод Айнӣ бо ин асари нави ёддоштии худ на танҳо зиндагии шахсии худ, балки муҳимтарин масъала ва муаммоҳои таърихи адабиёти тоҷикро ба риштаи таҳқиқи бадеӣ гирифта, роҳҳои минбаъдаи инкишофи адабиёти тоҷикро муқарар кард. Бинобар ин, «Ёддоштҳо»-ро ба фаҳмиши илмӣ асари сирф бадеӣ шуморидан дуруст нест. Суханони зерини В. Г. Белинский дар бораи таъсирпазирии як эҷодкор аз эҷодкори дигар гуфта шудаанд, ба вазъияти таъсиррасонии «Ёддоштҳо» ба наслҳои дигари адабиёт ва муайян намудани роҳҳои инкишофи ояндаи адабиёти тоҷик дуруст меафтад, зикр кардан ба маврид аст: «Таъсири шоири бузург ба дигар шоирон на аз он ҷиҳат намудор мешавад, ки назми ӯ дар эҷодиёти онҳо инъикос меёбад, балки аз он ҷиҳат намоён мегардад, ки назми ӯ қувваҳои ҳуди онҳоро ба ҳаракат меорад: чунонки нури офтоб заминро равшан карда ба вай қувваи ҳудро намегузаронад, балки қувваи мавҷудаи ҳуди онро ба ҷунбиш меорад» [77, 436]. Бо ин мулоҳиза ва ҳам дар асоси ин мулоҳиза, «Ёддоштҳо» ҳам, чун нури офтоб қувваи эҷодии ҷавонони навқаламро дар кашфи масъалаҳои дигари адабиёти тоҷик ба таҳрик овардааст, ки аз ҷумлаи корҳои мондагору судманди устод Айнӣ аст.

---

\*. Ин ақида дар таҳқиқоти адабиётшиносон, аз ҷумла дар монографияи М. Шукуров «Хусусиятҳои ғоявӣ бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ» баён шудааст [184, 56-57].

### 3.2. ТАЧДИДИ НАЗАР БА ОБРАЗҲОИ «ЁДДОШТҲО»

Тачдиди назар ба ин ё он образ ва персонажҳои «Ёддоштҳо», чигунагии муносибати онҳо ба воқеияти зиндагӣ, ба ҷаҳонбинӣ ва сатҳи маърифати онҳо, хостаҳои зиндагӣ, озодандешӣ ва характеру хислатҳои шахсии ҳар як образи асосӣ ва эпизодӣ, ки онҳо бар сари худ як типӣ мукаммалӣ инсониро зоҳир мекунанд, аз вазифаҳои муҳимми адабиётшиносии замони муосир аст. Зеро образҳои асосӣ ва эпизодии «Ёддоштҳо» дар адабиёти шуравии тоҷик аз нуқтаи назари синфӣ ва ҷаҳонбинии танги музофотӣ тавзеҳ шудаанд, ки ин навъ арзёбии мавзӯ яктарафа буда, маърифати асарро коста, боиси шакку тардид дар бузургии мутафаккире чун С. Айнӣ мегардад. Вале дар ин миён бархе аз натиҷаҳои муҳаққиқон, аз ҷумла М. Шакурӣ истисно ва имтиёзҳо дорад. М. Шакурӣ дар мақолаҳо [182; 183] ва хосса монографияи худ, ки ба таҳлили хусусиятҳои ғоявӣ бадеии «Ёддоштҳо» бахшида шудааст [184], ба натиҷаҳои ҷолиби илмӣ расидааст, бо вучуди ин ҳама эҳсос мешавад, ки муҳаққиқ ба асар мувофиқи талаботи идеологияи давр ва тақозои замон баҳо медиҳад.\* Бинобар ин, санҷидани андешаҳои муҳаққиқони замони шуравӣ зарурати адабиётшиносии замони имрӯзист. Вале мо дар ин бахши қорамон ҳамаи образҳои «Ёддоштҳо»-ро таҳлил накарда, балки чанд нуқтаи муҳимми хислату характер, ҷаҳони маънавӣ ва муносибати қаҳрамонҳоро ба воқеияти зиндагӣ аз дидгоҳи нав таъкид менамоем.

Маълум аст, ки дар асари ёддоштӣ имконияти образофарӣ ва типсозӣ назар ба дигар жанрҳои бадеӣ маҳдудтар аст. Вале нависадаи бомаҳорат дар асоси муносибати қаҳрамони асар бо ҳодисаҳои ҷудогонаи замонӣ ва ҷаҳони маънавӣ ва ҷиҳатҳои муҳимми характери ибратбахш ва омӯзанда метавонад образҳои барҷастаи

---

\*.Ин андешаро нигоштаҳои ҳуди муҳаққиқ дар солҳои бозсозӣ ва даврони Истиқлолияти тоҷикон низ равшан мекунанд. Чунончи, донишманди муҳтарам дар сарсухани китоби худ – «Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист» (Душанбе: Пайванд, 2006), мегӯяд: «Бештар аз панҷоҳ сол аст, ки камина дар бораи адабиёти шуравии тоҷик чизе мегӯям ва қоғаз сиёҳ мекунам. Имрӯз бисёре аз андешаҳои пештараи ҳудро ботил мешуморам, бо қатъият аз онҳо даст мекашам. Баъзеи ин андешаҳо аз пиндорҳои расмӣ замони шуравӣ ва бархе аз норасоии фаҳмиши худам сар зада буданд» [179, 5].

бадеи офарад. Аз ҳамин нуқтаи назар, дар «Ёддоштҳо» чандин образи барҷастаи бадеист, ки онҳо чунин хислатҳои ибратбахшу омӯзандаи характерҳои типиро чун маҳсули вазъиятҳои типии аз тарафи С. Айнӣ ҳаққонӣ тасвир кардашуда, фаро мегиранд.

Образҳои асосии мусбати ду қисми аввали «Ёддоштҳо» – Сайид Муродхоча (падари нависанда), Зеварой (модари нависанда), Тўтапошшо, Хайбар, Усто амак, Лутфулло – Гўппон, Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир, Ҳабиба, Чуфтронон, Бекбобо, Махдуми Гав, Пирак, Мулло Туроб, Қурбонниёз, Аҳмади Дониш (Одами аҷиб) ва ҳамфикрони ӯ, Мулло Бурҳон, Духтари ноком ва худи нависанда – Садриддин мебошанд. Вале муносибати нависанда ба ҳамаи ин образҳои худ яхела нест. Масалан, нависанда барои офаридани образи падар аз бисёр имкониятҳои образофаринӣ истифода бурда, хислату характер, ҳаҳонбинӣ, маънавияту забони ҳикматомези ӯ ва муносибати ӯро ба воқеаҳои замон ба тафсил тасвир менамояд, вале барои офаридани образи Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир ҳамагӣ чанд лаҳзаи муҳимми рӯзгори ӯро мегирад. Образи Сайид Муродхоча марди комилест, ки бо хостаҳо, ҳаҳони маънавӣ ва қувваю бозуи худ намунаи як шахсияти комили инсонро ба вучуд овардааст. Ӯ кулли халқро намояндагӣ мекунад, на як табақаи деҳқононро, ки дар ин сурат доираи маърифати образ яктарафа шуда, ҷанбаи синфӣ мегирад, ки ин навъи бардошт мақсади нависандаро дар офаридаи образ ба манзили мақсуд намерасонад. Ё образи дигар, ки бештар ҷанбаи анъанавӣ ва маънавии ҳикмат ва ақлу хиради халқ, қувваи эҷодкории халқро ҳамчун миллати офаранда дар офаридани неъматҳои маънавӣ инъикос намудааст, ин образи афсонагӯи 80-сола Тўтапошшо аст. Ин образ низ ҷанбаи қавии маънавии миллиро тақвият мебахшад ва халқи тоҷикро дар муҳити маънавӣ кайфияти зиндагӣ илқо менамояд. Хактери муҳимми Тўтапошшо ин афсонагӯӣ ва афсонахонӣ мебошад, ки ҷузъи асосии маънавиёти фарҳанги халқи тоҷик аст. Вай на танҳо бисёр афсона медонист, балки, бе шакку тардид, дар айни замон афсонаи маҳсули зеҳни худро низ эҷод менамуд. Аз ҷониби дигар, анъанаи афсонахониро бо як ҳунармандӣ идома медиҳад. Нависанда

дар «Ёддоштҳо» афсонаи «Яtimi доно ва бойи фиребгари нодон»-ро аз забони вай оварда, «дар ҳикоянақлқунӣ умуман бисёр ҳунарманд буд»-ани ўро таъкид менамояд ва «дар ҳикоябандии воқеаҳо ўро устоди аввалини худ медонад» ва ба некӣ ёд мекунад [18, 34]. Давомдиҳандаи анъанҳои миллии дар ин образ боз дар он зоҳир мегардад, ки Тӯтапошо на танҳо афсонаҳои деу ачинаро медонист, балки қиссаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абумуслимо низ аз ёд медонист ва ҳар вақт ба шунавандагон қисса мекард. Яъне ин образ дар шароити таълифи асар ва шояд имрӯз низ намунаи он образи ғўяндагони моҳир ва донишманди халқист, ки барои зинда нигоҳ доштани ин анъанаи миллии мо, ки реша дар маънавиёт дорад, мусоидат менамояд. Бинобар ин, ин образҳои зикршуда ва дигар образҳои «Ёддоштҳо»-ро низ намунаи «нави муборизаи синфӣи меҳнаткашон» ва ё «одамони нав» номидан, яктарафа назар намудан ба асар мебошад, ки барои замони мо номумкин аст. Ва чунонки таъкид рафт, боиси шакку тардид дар маърифати офаридаҳои ҳунарии мутафаккир мегарданд.

Ҳамин тавр, метавон қазоват намуд, ки С. Айнӣ барои замони нав – «замони зиндагии советии сотсиалистӣ» ва шояд имрӯз низ арзишҳоеро, хосса арзишҳои маънавии халқи тоҷикро эҳё намуда, вазъияти нугувори бар асари замон пешомадаро, бо ормону хостаҳои миллии замони гузашта пур намудан хостааст. Далели равшани ин андеша мукотибаи С. Айнӣ бо адибон, аз ҷумла М. Турсунзода, хусусан номаҳои 14 ва 27 декабри соли 1948 мебошад. Ин ҷиҳат имрӯз низ метавонад чун муттақои ормон ва хостаҳои мо барои имрӯзу фардо гардад. Яъне нигоштаҳои устод Айнӣ, хосса «Ёддоштҳо» барои замони худ набуда, балки барои ояндаҳост. Баъзе дигар аз образҳоро дар зерфасли баъдӣ аз назар мегузаронем, ки онҳо низ аз ягон ҷиҳат бунёди ғоявию бадеии ин асари чоргонаи бадеӣ-миллиро равшан мекунанд, ки ба эътирози номуваҷҷаҳи муқарризони шуравӣ дучор омадаанд ва муаллиф тавассути нома ба онҳо ҷавобҳои ҷолибу ҳидояткунанда додааст, ки ин тарафи мавзӯро дар зерфасли поён таҳлил менамоем.



### 3.3. ЭЪТИРОЗИ МУҚАРРИЗОНИ «ЁДДОШТҲО» ВА ҶАВОБИ С. АЙНӢ БА ОНҲО

Баҳс дар бораи эътирози муқарризони «Ёддоштҳо» ва ҷавоби муаллиф ба онҳо, ки мо дар ин фасли қор ба онҳо таваққуф менамоем, то имрӯз ҳалли ду масъаларо ба миён гузоштааст: яке ин ки оё муқарризони «Ёддоштҳо» дар замони таълифи асар, ки дар партави сиёсати ҳоким сурат гирифтааст ва ҳоси фармонфармоии идеологияи вақт аст, имрӯз чӣ гуна баҳо мегиранд? Масъалаи дувум аз ҷавоби мусбат ё манфии саволи яқум сар мезанад, яъне бавучудоии дарки нави моҳияти эҷодиёти намоёндагони адабиёти шуравии тоҷик, нахуст пас аз Анҷумани таърихӣ ва сиёсии ХХ-и ҲКИШ (1956) ва баъдан давраи бозсозӣ (1985-1990) ва ҳосса замони Истиқлол чӣ омилҳои мусбат ва манфиро ба бор овард? Сабаби гузориши суоли аввал бадеҳист. Маълум аст, ки баъди тасарруфи Осиёи Миёна аз ҷониби Руссия вазъи муносибатҳои маданияту адабии халқҳои таҳти тасарруфи идеологияи коммунистӣ ва муносибат ба адабиёти бадеӣ аз он иборат будааст, ки адибон ва мунаққидон дар баробари он ки аз илму маданияти русҳо истифода карда, ба дараҷаи баландтаре расидаанд дар осори худ аз зобитаҳои синфӣ бар қанор намондаанд. Ин мубодила ва синфийатгароиро дар солҳои таълифи «Ёддоштҳо» (1948-1954) равшан мушоҳида метавон кард. Вале С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» бо ин мубодила пурра ҳамраъӣ нест, ки мо инро дар зерфасли гузаштаи ҳамин боб, ки таҷдиди назар ба образҳои «Ёддоштҳо» унвон гирифтааст, то ҷое равшан намудем. Агарчи дар «Ёддоштҳо» амалан мебинем, ки муаллиф кӯшиши баромадан аз зобитаҳои синфийатгаро кардааст, ин муҳолифат дар номаҳои С. Айнӣ равшантар ва ошкоро ба дида меҳӯрад.

Аз ин рӯ, метавон қазоват кард, ки нома ва номанигорӣ дар фаъолияти эҷодии устод Айнӣ аз ҷанд ҷиҳат муҳим ва арзишманд аст. Аз як тараф, пазируфтани суннати қадимаи адабии ниёкон ва ба ин восита робитаи ӯ бо гузаштагон муайян карда шавад, аз тарафи дигар, саҳми устод Айнӣ дар тарбияи насли нави адабиёт ва иртиботи ӯ бо замона маълум мегардад. Инчунин барои донишмандони фаъолияти пояи

нависандагӣ ва хунари нигорандагии адиб низ номаҳо дорои аҳаммияти бағоят муҳим мебошанд. Вале мо дар ин фасли кор номаҳои С. Айниро ҳамчун воситаи ифодаи афкори танқидӣ-адабӣ мавриди истифода қарор додем. Зеро онҳо муҳимтарин ҷиҳатҳои афкори С. Айниро дар нисбати таърихи адабиёти тоҷик ва воқеиятҳои он бозгӯ менамоянд. Бо назар ба ин нукта адабиётшинос Х. Отахонова хотирнишон мекунад, ки «Мукотиба бо таърих зич алоқаманд буда, муҳимтарин ҳодисаҳои ҳаёти маданӣ ва ҷамъиятиро инъикос менамояд» [137, 143]. Бинобар ин, метавон гуфт, ки сабаби бавучудоии номаҳо дар фаъолияти номанигории С. Айнӣ ду замина дорад: нахуст, муҳити иҷтимоӣ, яъне дур будани С. Айнӣ аз маркази нави адабии тоҷикон – Душанбе (дар он солҳо Сталинобод); дувум, вазифа ва ҳадафи устод Айнӣ, ки иборат буд аз тарбияи насли нави адибон то онҳо дар рушди минбаъдаи адабиёт саҳмгузор бошанд. Вале мо бар замми ин паҳлуҳои мукотибаи С. Айнӣ бо адибон ва зиёиёни шуравӣ дар ин бахши кор, бештар аз эрод ва эътирозҳои мунаққидони замони шуравӣ ва ҷавоби С. Айнӣ ба онҳо, ки асосан тариқи нома сурат гирифтааст, кор гирифтем, то сарчашмаи пайдоиши эътирозҳои муқарризони «Ёддоштҳо» муайян гардад ва дурустию нодурустии онҳо санҷида шаванд.

Аз ҳамин ҷиҳат, мувоҳидаҳои илмию адабии устод Айнӣ, ки дар номаи худ (аз таърихи 14 декабри 1948) ба М. Турсунзода оид ба эроди муқарризон ва адибони шуравии тоҷик сурат гирифтааст, аз ҳар ҷиҳат ҷолиби таваҷҷуҳи махсус аст. Ин нома ба мавзӯҳои қисми якуми «Ёддоштҳо» бахшида шудааст. Аз мазмун ва муҳтавои номаи мазкур маълум мегардад, ки устод Айнӣ нисбат ба ҳар як персонаж ва образи «Ёддоштҳо» муносибати амиқ дорад. Чунонки дар аввали боб таъкид намудем, номаи мазкурро ба ҳукми як номаи комилу муфассал метавон шинохт, зеро нома аз ҷиҳати ҳалли мавзӯ бисёр пурра ва муфассал аст. Ин ҷиҳатҳоро ба назар гирифта, мо онро ҳамчун мақолаи илмӣ-эпистолярӣ номидем.

Матни нома, ки қисмати асосии нома аст, чунонки дар боби аввал ва боби мазкур гуфтем, фарогири чанд масъалаи асосӣ ва якчанд мулоҳизаҳои нависанда дар бораи омӯзиш аз ҳаёти одии воқеист:

- Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир ҳамчун қозии раиятпарвар;
- Образи саги устод Айнӣ – Хайбар дар «Ёддоштҳо»;
- Худро фош кардани Қорӣ Маҳмуди ширинкор;

Бояд хотирнишон сохт, ки ин се масъалаи номаро эътирози баъзе адибон ва адабиётшиносони он замон, ки ислоҳашро аз нависанда хостаанд ва мо онҳоро ба сифати муқарризони «Ёддоштҳо» ёд менамоем, ба миён овардааст. Устод Айнӣ барои он ки бисёре аз роҳбарон, адибон ва ҷавононро, ки дар мактаби идеологияи Шуравӣ тарбият дида буданд ба таърих назари ғайривоқеӣ ва ноадолатона доштанд ва ба бисёр падидаҳои пеш аз инқилобӣ назари манфӣ доштанд, меҳост бо роҳи дурусти дарки воқеияти таърихи гузашта раҳнамоӣ намояд. Аз ин рӯ, устод Айнӣ барои дарки дурусти моҳияти шахсияту эҷодиёти адибоне, ки ба ин ё он сабаб ба дарбори амирони манғит бастагӣ доштанд ё маъмури ин ё он вазифае буданд ва дар назари бисёре аз адибони замони шуравӣ манфӣ чилва меёфтанд, мекӯшида аст, ки воқеияти онро кушояд ва моҳияти онҳоро равшан намояд. Вале кушодани ин воқеият барои С. Айнӣ осон ҳам набудааст. Устод Айнӣ дар ҳамаи асарҳои худ барои он ки шахсони одилу ҳақиқатпеша, ки онҳоро ӯ дидааст ё фаҳмидааст, гумном намонанд ва «душмани замони нав» доништа наshawанду моҳияти фаъолияту шахсият ва эҷодиёти онҳоро насли замони шуравӣ дуруст фаҳманд, бисёр хидмат кардааст. Хусусан, ин хидмати устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо» ба таври объективӣ одилона сурат гирифтааст. Вале баъзан шудааст, ки устод Айнӣ персонажи худро бо номи ғайривоқеӣ ёдовар шавад. Чунончи, дар соли 1950 дар ҷилдҳои сеуму чоруми «Ёддоштҳо» яке аз образҳои дӯстоштаи адиб – Шарифҷон-махдум бо фишор ба Латифҷон-махдум иваз карда шудааст. М. Шакурӣ, ки фарзанди қозӣ Шарифҷон-махдуми Садри Зиё буд ва дар ин солҳо аз ин фишорҳо дар канор намонда будааст, оид ба муносибати адибон ба ин кӯшишҳои С. Айнӣ, менависад: «Бисёр касоне, ки дар ҳақи «тозагии ғоявӣ»-и адабиёти шуравӣ аз ҳад зиёд ғамхорӣ мекарданд ё аз замона метарсиданд, ба ин кӯшиши Айнӣ монеъ мешуданд. Аз ҷумла, М. Турсунзода, А. Деҳотӣ ва С. Бородини тарҷумон саҳт истода Айниро маҷбур

карданд, ки соли 1950 дар чилди севуму чоруми «Ёддоштҳо»-яш номи Садри Зиё «Шарифчон-махдум»-ро ба «Латифчон-махдум» иваз кунад. Дар сурате, ки дар «Ёддоштҳо»-и Айнӣ ҳама персонажҳо ба номи аслии худ зикр шудаанд ва устод номи нафареро дигар накардааст, ба ӯ лозим омад, ки ба тағйир додани номи Шарифчон-махдум розӣ шавад» [177, 162]. М. Шакурӣ дар идомаи сухани худ аз дастхати «Ёддоштҳо» далел меорад, ки дар дастнависи устод Айнӣ ва дар чопи якуми чилди дувуми «Ёддоштҳо» ҳама ҷо «Шарифчон-махдум» навишта шудааст [177, 162].

Акнун ба баррасии масъалаҳои ин нома мепардозем, ки баъзе ба таври шифоҳӣ дар миёни аҳли адаби он замон гуфта шудаасту баъзе дар хилоли мақолаҳои адабиётшиносон ва адибони замони Шуравӣ омадааст, ки баъзе аз онҳо дар натиҷаи ҷустуҷӯҳо ба мо маълум гардиданд.

Дар натиҷаи мурочиат ба матбуоти солҳои 1949-1950 маълум гардид, ки дар матбуоти бо забони русӣ ва тоҷикӣ нашр шудаи ҷумҳурӣ чунин фикре баён шудааст, ки гӯё С. Айнӣ дар тасвири образи Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир аз ҷиҳати ғоявӣ ба хатой роҳ додааст. Чунончи, дар маҷаллаи «Шарқи сурх» [67, 12-15], маҷмуаи «Таджикская советская литература» [206, 62-69] ин иддао омадааст. Инчунин адабиётшинос Ю. Бобоев низ тасвири Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарирро аз ҷумлаи камбудии асар қайд кардааст [80, 115-123]. Чунончи, дар сармақолаи идораи маҷаллаи «Шарқи сурх» чунин омадааст: «Муаллиф (С. Айнӣ – Л. Ш.) дар тавсифи қозӣ Абдулвоҳид ба объективизми нодаркор роҳ додааст... Ҳоҷати баҳс нест, ки дар байни амалдорони амири Бухоро одамони софдил ва боадолат вомехӯрданд, вале дар таърих ҳанӯз мисоле дида нашудааст, ки ин гуна одамон дар вазифаи худ дер вақт монанд ва ба манфиати оммаи меҳнаткаш кор бурда ба муқобилияти амири Бухоро ва наздикони вай дучор нашаванд. Мумкин аст, муаллиф дар ҷилдҳои навбатии ёддоштҳои худ ин фикрро пурра кунад, ки ҳеҷ як софдили аморати Бухоро кори худро муддати дароз давом дода наметавонист, вале дар ҷилди як, мааттаассуф,

Айнӣ хикояи худро дар бораи тақдири Абдулвоҳид то ба нуқтаи мантиқӣ нарасонидааст» [67, 15].

Пеш аз он ки ба радди ин гуна даъвои муаллифи мақола, ки аз гуфтани номаш худдорӣ кардааст, гузарем, сарчашмаи ин даъворо муйян намудан ба ҳадаф наздиктар аст. Аз рӯйи мушоҳидаҳо ба мо маълум гардид, ки маншаи ин даъво тарҷумаи русии «Ёддоштҳо» аз ҷониби С. Бородин мебошад. Умуман, тарҷумаи русии «Ёддоштҳо», ки бо номи «Бухара» чоп шуда буд, бисёр камбудӣ доштааст [54]. Худи устод Айнӣ низ ҳам дар мактубҳои ба М. Турсунзода фиристодааш ва ҳам дар мактубҳои ба Ҷ. Иқромӣ ирсолдоштааш аз баъзе худсарихои ин тарҷумон норозигӣ баён кардааст [6, 46], ки дар боби якум зикр намудем.

Чунонки аз сатрҳои аввали нома маълум мегардад, пеш аз чоп шудани ҷилди аввали «Ёддоштҳо», дар он вақтҳо, ки устод Айнӣ дастнависи асарро ба воситаи А. Деҳотӣ ба муҳокимаи Союзи нависандагон аз Самарқанд ба Сталинобод мефиристад, баъзе адибон ба образи қозӣ Абдулвоҳид эрод мегиранд. Устод Айнӣ дар номаи фиристодааш ба М. Турсунзода мегӯяд: «...Дар ин рӯзҳо (14-уми декабри 1948 – Л. Ш.) рафиқ Деҳотӣ дастнависи «Ёддоштҳо»-ро пеши ман оварда, фикрҳои баъзе рафиқонро ба ман нақл карда, ислоҳашро талаб намуд. Лекин аз нақли рафиқ Деҳотӣ маълум шуд, ки рафиқон ба тарзи читка, коллективона нахондаанд ва ҳар кадом ҷудогона - ҷудогона хонда бошанд ҳам, ғайр аз Ҷалол Иқромӣ ҳеҷ касе пурра нахондааст. Ва ҳол он ки дар ҳар асар баъд аз тамоман хондан, фикр баён намудан мумкин аст, вагарна монанди мунозараи мулло бо Машраб мешавад, ки «Худо»-ро шунида «бердӣ»-яшро ҳанӯз нашунида Машраби бечораро кофир карда буд.

Эътирозҳои асосии рафиқон дар бораи қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир ва рӯди нави Шофиркомро баровардани ӯ, баъд аз зулму толону торочи қозӣ ва амлоқдори дигар будааст...

Бо ҳамаи ин ҳуҷҷатҳо ман барои ба ҳеҷ шубҳа роҳ нагузоштан, дар паси боби «Рӯди Шофирком» як боб илова карда, оқибати он раёнро баъд аз ҷорӣ шудани рӯди

нав ва оқибати қозӣ Абдулвоҳидро дар он боб даровардам.\* Вагарна аз рӯи планам мазмуни ин боби иловагӣ дар қисми дувум, дар мавриде ки ба Чӯли Қизил саёҳат кардаам, медаромад. Дар ин сурат ҳеҷ эътирози мафкуравӣ намонд...» [1, 105-106].

Чунонки мушоҳида шуд, устод Айнӣ танқид ва маслиҳату пешниҳоди рафиқонро ба назар гирифтааст. Вай кӯшиш намудааст, ки нисбат ба асараш «ҳеҷ эътирози мафкуравӣ намонад» ва ғояи он равшану возеҳ бошад. Боби нав, ки устод Айнӣ бо пешниҳоди муқарризон илова намудааст, хеле ҷолиби диққат аст. Дар ин боб ба ҳамаи эродҳои муаллифи мақолаи мазкур, хосса ба эроди «Айнӣ ҳикояи худро дар бораи тақдири Абдулвоҳид то ба нуқтаи мантиқӣ нарасонидааст» ҷавоб ҳаст. Вале ин боби нав дар тарҷумаи русии «Ёддоштҳо» намодааст [54], пас ин мақола дар асоси матни тарҷумаи русии асар навишта шудааст. Агар муаллифи ин мақола бе муқоиса ба матни аслии асар чунин эрод гирифта бошад, пас ин эродро бояд аз тарҷумон гирифт на ин ки аз муаллифи асар. Вагарна амали онҳо ба ифодаи устод Айнӣ «монанди мунозараи мулло бо Машраб мешавад, ки «Худо»-ро шунида «бердӣ»-яшро ҳанӯз нашунида, Машраби бечораро кофир» [1, 106] эълон мекунанд.

Ба андешаи мо, устод Айнӣ образи Қозӣ Абдулвоҳидро комилан ба нуқтаи мантиқӣ расонидааст. Вале роҳи ба ин нуқта расонидани адаб ин образро дар сурате дарк мешавад, ки хонанда «Ёддоштҳо»-ро пурра хонад ва аз мақсади асосии адиб огоҳ гардад ва аз ҳама муҳим ба назари амиқи таҳлилӣ молик бошад. Дар ин сурат ҷойи баҳс наместонад.

Дар алоқа ба ин масъала андаке дар бораи образи қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир ва эътирози муқарризон тафаккуф менамоем. Яке аз намояндагони зиёиён, ки дар «Ёддоштҳо» тасвир шудааст, образи қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир мебошад. Чунонки дар боби дувум қайд гардид, усод Айнӣ ўро ба некӣ ёд менамояд ва зинда мондани номи ўро ба М. Турсунзода таъкид менамояд. Нависанда дар образ ва рафтору гуфтори ў як навъи муборизаи зидди зулми феодалий ва ноадолатиро нишон

---

\*. Манзури нависанда боби «Аҳволи тумани Шофирком баъд аз ҷорӣ шудани рӯди нав» аз қисми якуми «Ёддоштҳо» аст [18, 57-59].

додааст. Аз ин чихат, образи қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир, ки дар қисми якуми «Ёддоштҳо» [18, 54-57] тасвир шудааст, қобили диққати махсус аст.

Дар симои Абдулвоҳиди Садри Сарир, нависанда намунаи қозиро тасвир кардааст, ки ӯ бар зидди ноадолатиҳои зимомдорон амал карда, фаъолияти худро ба манфиати халқи меҳнаткаш равона кардааст. Кӯшиши ӯ доимо барои сабуктар кардани аҳволи вазнини мардуми заҳматкаш нигаронида шудааст.

Нависанда барои нишон додани хислатҳои қозӣ Абдулвоҳид асосан чанд лаҳзаи хурди ҳаёти қозиро мегирад, вале танҳо лаҳзаи роҳбари ҳашарчиёни рӯди Шофирком будан ва лаҳзаи кофтани рӯди навро дар маркази тасвир қарор медиҳад. Дар ин лаҳзаи масъулиятнок мо қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарирро ҳамчун роҳбари халқдӯст, поквичдон ва ташкилотчӣ мебинем. Ӯ бар хилофи чор ҳокими Шофирком, ки маъракаи кандани рӯдро ба манфиати худ ва истисмори халқ табдил дода буданд, рафтор карда, тамоми корро аз рӯйи баробарии манфиат ба роҳ мемонад. Ин роҳбарии ӯ дар муқобили чор ҳокими кухнаи туман тасвир карда шудааст. Яъне муқобилгузори ду роҳбарият (дурусттараш ду қувва) низ ҳамчун яке аз воситаҳои муҳимми маърифати образи асосӣ истифода шудааст. Ин як махсусияти услуби ҳунари нависандагии устод Айнист.

Агар дар вақти рӯдковии он ҳокимон кори рӯдковӣ барои деҳқонон меҳнати бефоида ва маҷбурӣ бошад, акнун ҳашарчиён бо роҳбарии қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир бо мамнуният ва хоҳиши тамом кор мекардагӣ шуданд. Агар чор ҳокими собиқ ҳашарро ба манфиати худ кашол медоданд ва натиҷа ба чашм наменамуд, қозӣ Абдулвоҳид корро чунон ба роҳ монд, ки натиҷа дар пеши чашм ва ҳашар дар кӯтоҳтарин муддат ба охир мерасад.

Рафти кори қозӣ Абдулвоҳид бар хилофи дигар қозӣён, ки ҳамагӣ ҳаромхӯр ва торочгар буданд, ҳамчун инсони ҳалолкор ва бовичдонест, ки аз торочи халқ ҳазар мекунад, на танҳо хӯрок, балки чойи нӯшиданиашро ҳамроҳи худ меорад. Вай хоксорест, ки бо суҳанони нек ва мулоиматӣ дили ҳашарчиёнро ба кор ҷалб кардааст. Кӯдаки деҳқони одиеро баробари сараш бардошта дӯстдорӣ кардан,

ҳамроҳи худ дар як халтаи чармин пиёла ва чойнӯш бардошта гаштан ва монанди ин фурутанҳои ӯ низ аз хислатҳое буданд, ки аз дигар амалдорони феодалӣ сар заданашон аз имкон берун буд. Инро нависанда низ таъкид мекунад. Вале ин хислатҳои ҳамидаи инсонӣ дар назари мунаққидони замони шуравӣ, ки дар матбуоти русӣ ва тоҷикӣ чопшудаасту ба «Ёддоштҳо» бахшида шудаанд, барои офаридани образи қозии замони амирӣ ғариб менамудааст. Ба пиндори мунаққидоне, ки мулоҳизаҳои эътирозии онҳо асоси бавучудоии мактубе муфасссал гаштааст, мансуб донишмандони хислатҳои инсонӣ, аз қабилӣ раҳму шафқат, ҳамдардӣ ба мардуми одӣ, ба назар гирифтани хостаҳои қалбии инсон, кадр намудани меҳнати дигарон, ба назар гирифтани манфиати меҳнаткашон, ба инобат гирифтани назари дигарон дар кор ва ҳалолкорию поквичдонӣ ба қозии замони амир ин аз будаи ва ё моҳияти ҳақиқаташ зиёдтару волотар офаритани симои қозии будааст, ки тасвири воқеият дар ин сурат бо обу ранги аз ҳад зиёд соҳиб гашта, гӯё ба «идеализатсияи образ» рафта мерасад. Аз ҷумлаи дигар аз норозии ин масъала Ю. Бобоев мебошад, ки ин фаҳмишро пайгирӣ намудааст [80, 115-123; 82, 102-109].

Агар дар сармақолаи идораӣ ба дараҷаи мантиқӣ нарасидани образи қозӣ Абдулвоҳидро камбудии асар гуфта бошанд, Ю. Бобоев онро «ба идеализатсия кардани образ» нисбат медиҳад. Ӯ дар баробари он ки чанд ҷиҳати хуби «Ёддоштҳо»-ро муайян кардааст, ба образи Қозӣ Абдулвоҳид хурдагирӣ намуда, Қозӣ Абдулвоҳидро на чун қозии ҳалолкор, поквичдону раиятпарвар, чунонки дар «Ёддоштҳо» омадааст, балки ӯро ба мисли қозии давраи амир «хунхор, фиребгар ва қаллоб» бояд бошад, мегӯяд ва инро аз ҷумлаи камбудии асар доништааст. Гӯё устод Айнӣ дар симои қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир типӣ қозии давраи амириро (феодалӣ) офаридааст, ки ҳамагӣ мисли қозӣ Абдулвоҳид ба манфиати халқи заҳматкаш фаъолият мекардаанд. Аз ҷумла Ю. Бобоев чунин менависад: «Ба фикри мо, саҳифаҳои (101-108) бахшида ба қозӣ Абдулвоҳид, хонандаро ба як фикри ғалат меандозад. Маълум, ки қозӣ – қозӣ аст... Вале, қозӣ Абдулвоҳидро назар ба дигар қозии фарқ кунондан, «боадолат», «донишманд»-и қозии шумурдан ба



идеализатсия кардани ин қозӣ бурда мерасонад» [80, 122]. Кор ва ғайрифаъолияти қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир дар замони зиндагяш низ барои баъзеҳо, чунончи С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» баён намудааст, барои занони бесаводи деҳа, писанд набуд ва ӯро мисли дигар қозиён «кундаи дӯзах» меномиданд [18, 93]. Занони дигар низ ин фикрро аз ягон ҷиҳат образ дода пайгирӣ мекардаанд. Занон дар ин ҷо ғайриихтиёр аз «корҳои хуб бисёр» кардаи қозӣ Садри Сарир «дар вақти қозигиаш»-ро низ иқрор мекунад. Вале С. Айнӣ баҳои ҳаққониро аз забони падар ба ин шахсият медиҳад, ки дар поёнтар мебинем.

Чунонки дар боло гуфтем, устод Айнӣ ҳанӯз пеш аз наشري «Ёддоштҳо» (14-уми декабри 1948) ба ин «камбудӣ» ҷавоб додааст.\* Устод Айнӣ ба эроди онҳо розӣ нашуда фардӣ будани образи қозӣ Абдулвоҳидро собит мекунад. Дар номае, ки зикраш дар боло рафт, С. Айнӣ менависад: «Охир, модом, ки ман зулму торочи қозӣ ва амлоқдорони дигарро, ки пеш аз вай дар кандани ҳамон рӯд (Шофирком – Л. Ш.) карда буданд, нақл кардаам, кори Садри Сарир ягона шуда мемонад, на типи қозиҳои замони амир» [1, 105].

С. Айнӣ барои аз ғалатфаҳмӣ берун кардани Ю. Бобоев ва ҳамбояварони ӯ, қозӣ Абдулвоҳидро аз пайравони Аҳмади Дониш дониста таъкид мекунад, ки «қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир аз ҳамфикрони Аҳмади Калла буд... Фақат фарқ дар ин ҷо буд, ки Аҳмади Дониш фаъол буда, Сарир *пассив*\* буд». «Аммо, – мегӯяд устод Айнӣ, – қозӣ будан ба Сарир айб намешавад, зеро Аҳмади Калла ҳам аввал дар Хузор, дувум дар Наҳрпай (Зиёуддин), савум дар Вобканд қозӣ шудааст» [1, 105].

Илова бар ин, С. Айнӣ барои бовар кунонидани муҳотаби нома – М. Турсунзода ва муқарризон, ки муҳотаби аслии ин номаанд, аз ҳуҷҷат ва далелҳои раднашаванда кор мегирад. Аз се муллои замони амир: Шариф-махдуми Муътасим, Исо-махдуми Исо (шоир), Абулфазли Сират, ки онҳо низ ҳамагӣ фуқаропарвар буданд, мисол

---

\*. Яъне устод Айнӣ ҳанӯз 19 моҳ пеш дар мактуби худ ба М. Турсунзода ба ин ғалатфаҳмии муқарризон ҷавоб додааст, вале Ю. Бобоев аз он хабар надидааст.

\*. **Пассив** – ғайри фаъол. Маълум аст, ки ин таъбир дар нисбати фаъолияти Қозӣ Абдулвоҳид дар нисбати Аҳмади Дониш гирифта шудааст, вагарна Абдулвоҳиди Садри Сарир аз ҷумлаи зиёиёни мубориз ва ҳақталоши замони худ аст.

меорад. С. Айнӣ ба ин мазмун номаро дар мавриди мулло – қозиёни замони амир, ки адолатпеша буданд, бахшида ба шахсияти онҳо баҳои эътидолӣ дода, ба ин восита, агарчи давраи амиро мазаммат мекунад, аз ҳақиқати таърих дур намеравад ва на ба қавли Ю. Бобоев «қозӣ Абдулвоҳидро назар ба дигар қозиён фарқ кунонда, «боадолат», «донишманд»-и қозиён шумурда» ва «ба идеализатсия кардани ин қозӣ рафта мерасонад», балки симои Абдулвоҳидро чун қозии ҳақталошу ҳақҷӯи гӯё танҳо ҷилва медиҳад. Вале мебинем, ки устод Айнӣ мисли Абдулвоҳиди Садрӣ Сарир шахсони дигарро, ки ҳамагӣ дар мансаби қозигӣ фаъолият кардаанду масъалаҳои баҳсноку ҷиноятҳои содиршударо аз рӯи нишондоди шариат ҳал мекардаанд, мисол меорад. Ба ин восита ҳақталошии баъзе шахсонро, ки қозигӣ кардаанд, нишон медиҳад. Вале ин тарзи ифода низ, ҳанӯз моро ба ҳукм кардани умумиятдиҳии нависанда дар нисбати ин образи нисбатан мубориз намегузорад.

Чизи дигаре, ки метавон онро як навъ умимияти образи зиёиёни замони амир донист, ин дар охири умр ба хорию зорӣ вафот кардани онҳо, аз ҷумла Садрӣ Сарир мебошад. Дар охири умр ба бечорагӣ тангдастӣ реҳлат кардани Садрӣ Сарир тақдирӣ ғоҷаноки бисёр шахсони фарҳангии замони амиро ифода мекунад. Агар қозӣ Абдулвоҳид озодфикр ва раиятпарвар намешуд, бе ариза кардан ба амир аз қозигӣ намерафт. Одамони пешқадами халқӣ тоҷик дар Бухоро дар ҳамин гуна шароитҳо мубориза мебардаанд, ки С. Айнӣ мушоҳидакори бевоситаи онҳо буд. Ин боз як бори дигар исбот мекунад, ки фаъолияти онҳо, мисли роҳбару пешсафшон – Аҳмади Дониш барин инсонҳо дар чунин шакли истибдодӣ, як ҷасорати беназире аст.

Вале мутаассифона, Ю. Бобоев ин ҷиҳатҳоро ба назар нагирифта, образи қозӣ Абдулвоҳидро образи «идеализатсияшуда» медонад. Вале ин чандон баҳои воқеъбинона нест, чунки ин роҳ дар шароити истибдоди Манғитиён, ки аксар зиммдорон золим буданд, роҳи нисбатан фаъоли мубориза бар зидди зулм ба шумор мерафт. Рафтору гуфтор, сурати зоҳирӣ, суҳбату ҳикояти қозӣ Абдулвоҳид

дар чунин шароит ҳар кадом мисли дигар муборизон, ба ифодаи устод Айнӣ «шакли як шеърӣ мучассамаи пурмаъно»-ро пайдо кардааст.

Як ҷузъиёти дигар, ки далели қозии одил будани қозӣ Абдулвоҳид гардидааст, ин як мурофиа – никоҳи қозихонагии Ҳабиба ва писари косагар аст. Лекин ҳуди ҳамин як ҳолат ҳам шоҳиди одилона ва аз рӯйи инсоф мурофиа гузаронидани қозӣ Абдулвоҳид шуда метавонад [18, 93]. Ин, аз як ҷониб, адолатдӯстии қозиро нишон диҳад, аз ҷониби дигар, ягонагии симои ўро бозгӯ менамояд. Чунин аст хислатҳои инсонӣ ва образи қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир дар «Ёддоштҳо». Агарчи ў «ғайри ғаёл буда, ғазаби иҷтимоии худро изҳор карда натавонист ва монанди қаҳдуд дарун – дарун сӯхта мурд», ғаёлияти иҷтимоии вай дар асоси муҳаббат ба мардум, ғамхорӣ ба бечорагон, ҳақшиносӣ, адолатпарварӣ ва то ҳадди имкон мубориза бар зидди зулму ноадолатӣ маҳсуб меёбад.

Бояд хотирнишон сохт, ки дар солҳои баъд, донишманди тоҷик М. Шакурӣ низ ба ин масоил таваҷҷуҳ кардааст. Образи қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарирро, ки дар «Ёддоштҳо» омадааст, донишманди муҳтарам «типи шоири пешқадами давраи феодалӣ» меҳисобад, ки ҳаёти худро ба хизмати халқ бахшидааст [184, 104]. Баҳси то кучо ҳақиқат доштани ин суҳанонро як сӯ гузошта, ин нуқтаро ёдрас мешавем, ки образи қозӣ Абдулвоҳид дар ҷанд лаҳзае, ки дар «Ёддоштҳо» омадааст, ҳамчун қозии адолатпарвар тасвир шудааст, на «типи шоири пешқадами давраи феодалӣ».

Чи тавре гуфта шуд, устод Айнӣ образи қозиро типӣ қозии давраи амир намедонад, вале далелҳои қотей аз шахсиятҳои таърихӣ оварда собит месозад, ки монанди ў инсонҳо буданд, ки бар зидди зулму истибдоди сулолаи Манғит муқобилият мекарданд. Ин амали С. Айнӣ барои мо дари суолро боз гузошта, ки чаро ў чунин кард? Ба андешаи мо, ин тарз муносибат аз сиёсати давр сарчашма мегирад. Ба таъбири Н. Аслонова, «руҳияи қозибадбинию муллобадбинӣ аксари фарҳангии тоҷики даврони шуроиро фаро гирифта буд» [69, 275].

Ба гуфтаи М. Шакурӣ ҳастанд касоне, ки қорашон аз тағи ноҳуни дигарон ҷирк кофта аст. Ба хусус танқидгарони ҳизбӣ ҳоҳонанд аз домани шахсиятҳои намоён,

накукорону неқномон, ки аз синфи поин нестанд, доғе биёбанд ва ба ҳама нишон бидиҳанд. Онҳо фақат ҳаминро ҳаққӯиву ҳақгӯӣ медонанд. Дар ҷомеаи Шуравӣ аз аввали инқилоб пиндоре пайдо шудааст, ки гӯё пеш аз инқилоб ҳама қозиён золим ва беадолат буданд. Касе дар ҷомеаи истибдодӣ вазифаи қозигӣ карда бошад, бе ҷуну чаро зидди оммаи заҳматкаш ва ҷафодидагон ба шумор меомад. С. Айнӣ низ маҷбур буд, ки мувофиқи диди сиёсии расмӣ персонажҳои асарашро тасвир намояд. Вале дурандешӣ ва бузургии устод Айнӣ, ки дар доираи андешаи ҳизбие (зобитаҳои синфиятгарой) маҳдуд нагардид ва ба нуктаҳои умумиахлоқии инсонҳо таъя мекунад. Ин ишораҳо ба мо имкон медиҳанд, ки ҳақиқати ҳолро дарёбем.

Як чиз мусаллам аст, ки эҷодкор образҳои бадеиро аз ҳаёти воқеӣ чи аз таърих ва чи аз замони худ бардошта онро ё фардият мекунонад ва ё умумият медиҳад. Аз рӯйи ин тезис метавон гуфт, ки устод Айнӣ образи қозӣ Абдулвоҳидро, огоҳона, ба **зинаи умумият** набурдааст.

Хулоса, нависанда образи қозӣ Абдулвоҳидро ҳамчун қозии одилу адолатпарвар, нехӯву нехӯ, поквичдону ҳақшинос офаридааст. Ин кор, аз як сӯ, ҳақиқатнигории нависандаро нишон диҳад, аз сӯйи дигар, воситаи амалӣ гаштани орзуҳои яке аз қаҳрамонони асар – Сайид Муродхоҷа гардидааст.

Дар робита ба он чи гуфта шуд, метавон тасдиқ кард, ки С. Айнӣ баъзе аз эродҳои муқарризонро ба назар гирифта, дар охири боби «Рӯди нави Шофирком» як боб илова карда оқибати раён ва аҳволи дамимаргии Қозӣ Абдулвоҳидро дар он баён кардааст. Дар ин бора С. Айнӣ мегӯяд: «Вагарна аз рӯйи планам мазмунӣ ин боби иловагӣ дар қисми дувум, дар мавриде, ки ба Ҷӯли Қизил саёҳат кардаам, медаромад...» [1, 106]. С. Айнӣ ин бобро ғайри принципи таърихӣ, барои ба вучуд наомадани «шубҳаи мафкуравӣ» дохил карда будааст, ки лоиқи назари дигар аст.

Ба ҳамин тариқ, мо яке аз образҳои нисбатан фаёли «Ёддоштҳо»-ро, ки боиси норозигӣ ва эътирози баъзе нависандагон ва мунаққидони Шуравӣ гардидааст, дида баромадем. Акнун доир ба образи сағи давраи бачагии С. Айнӣ – Хайбар ва эътирози муқарризон монд, ки ҳоло ба муҳокимаи он мегузарем.

Ин образ, ки ба эътироз дучор шудааст, аз боби «Хайбар»-и «Ёддоштҳо» аст [18, 39-42]. Тасвири амалу одати ин саг дар «Ёддоштҳо» ҳам дар боби алоҳида ва ҳам дар чанд лаҳзаи хурд тасвир шудааст.

Муқарризон ин гуна тасвирхоро, ки корҳои майда ва хусусии муаллифанд ва дар «Ёддоштҳо» омадааст, номуносиб ва бефоида шуморидаанд ва ба образи Хайбар эрод гирифта зикри онро дар хотироти нависанда зиёдатӣ медонанд.\* Нисбат ба ин навъи муносибати онҳо С. Айнӣ мегӯяд: «Агар ман дар хурдӣ сагбозӣ намекардам ва характери «Хайбар»-и худро намеомӯхтам ё ин ки ба характери ӯ диққати махсус намедодам, ҳеҷ гоҳ ман он «Хайбар»-и румониамро\*\* бо он тарзи реалӣ тасвир карда наметавонистам» [1, 106].

Маълум аст, ки С. Айнӣ бо он табиати кунҷковонае, ки дошт, ба хурдтарин хислат, характер, рафтори ҳар чиз мароқ зоҳир карда, онро таҳлил менамуд. Чанд сифате, ки Хайбар дорад, мо дар ҳар саги маҳаллӣ дида метавонем. Аз ҷумла вафодорӣ, рӯзхобию шаббедорӣ, посбони хона будан дар ҳар саги маҳаллӣ дида мешавад. Ҳатто мардуми деҳа дар бораи саги хона мегӯянд: «Саг дарвозаи хона аст». Ин баҳои баланди халқ нисбати ҳайвони хонагӣ аст. Образи саг ва вафодории ӯ дар адабиёти халқии мо реша дар таърих дорад. Ҳанӯз дар китоби халқии «Чор дарвеш» дар боби Хоҷа-сагпараст образи саг тасвир шудааст, ки дар лаҳзаҳои душвори зиндагӣ ёрирасони қаҳрамони асар аст.

Ҳамин тавр, мувоҳишаҳои илмию адабӣ ва андешаҳои устод Айнӣ дар номаҳо, хусусан мукотибаи эшон бо М. Турсунзода, ки асосан ҷавоб ба эътирози муқарризони асари худ – «Ёддоштҳо»-ст, дорои аҳаммияти бузурги илмӣ, эҷодӣ, фарҳангӣ ва адабӣ буда, дарбаргирандаи муносибатҳои эҷодӣ ва дӯстии ин ду устоди сухан низ ҳаст. Ин мукотибот баёнгари он аст, ки устод Айнӣ дар ҳама гуна ҳолат мекушидааст, ки ба насли ҷавони ҳаваскори адабиёт маслиҳатҳо диҳад ва ба ин

---

\*. Устод Айнӣ шояд ҷиҳати эҳтиром бошад, ки эътирозгаронро «рафиқон» мегӯяд. Ин фикр, ки баъзе корҳои майда ва хусусии адибро нолозим шумурдаанд, дар матбуот гуфта нашудааст. Вале аз суханони устод Айнӣ метавон фаҳмид, ки ин фикр дар миёни аҳли адаби он солҳо ба миён омада будааст. Мутаассифона, ин навъи бардошт ҳоло низ садо медиҳад.

\*\* Боби «Хайбар» романи «Ғуломон» дар назар аст.

восита онҳо ва муқарризони «Ёддоштҳо»-ро аз роҳи ғалати системаи мафкуравии Шуравӣ, инчунин инкори таърихи гузаштаи худ берун орад, то онҳо таърихи дирӯз ва имрӯзи худро бо дидаи ҳақиқати таърих ба риштаи тасвир кашанд. Мактаби номанигории устод Айнӣ омӯзанда буда, инсон, хусусан аҳли эҷодро ба роҳи ҳақиқатнигорӣ ва тарғиби адолати таърихӣ раҳнамун месозад.

### 3.4. «ЁДДОШТҲО» ДАР АРЗЁБИИ М. ТУРСУНЗОДА

М. Турсунзода на танҳо бо осори манзуми содаю дилнишини худ дар адабиёти муосири тоҷик мақоми барҷаста дорад, балки осори танқидию адабиётшиносии ӯ низ ҳамчун маҷмуи мулоҳизаҳои илмию танқидӣ ва таҷрибаи эҷодии адиб баёнгари афкори адабию эстетикӣ шоиранд, ки таҳқиқи онҳо барои равшан гардидани масъала ва муаммоҳои гуногуни адабиётшиносӣ аз ҳар ҷиҳат арзишманд ва қобили диққати махсус мебошанд.

Ҳарчанд М. Турсунзода доир ба «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ мақолаи алоҳида нанавишта бошад ҳам, дар зимни дигар мақолаҳояш дар хусуси ин асари нависанда мулоҳизаҳои қобили таваҷҷуҳ баён кардааст. Аз осори мансури С. Айнӣ аз ҳама беш диққати М. Турсунзодаро «Ёддоштҳо» бештар ба худ ҷалб намудааст. Хусусан, М. Турсунзода ба «Ёддоштҳо», ҳамчун «ганҷинаи ҳазорон образҳои одамон ва тақдири онҳо» [45, 195] ва ҳуҷҷати илмию таърихӣ, инчунин инъикоскунандаи ҳақиқати ҳаёт эътибори махсус додааст. Хусусан, мулоҳизаҳои М. Турсунзода оид ба шахсияти устод Айнӣ ва осори ӯ, аз ҷумла «Ёддоштҳо» ва арзёбии рӯзгору ҷойгоҳи ин нависандаи заковатманд дар замони шуравии собиқ, ки аз тарафи М. Турсунзода қиматсанҷӣ шудааст, омӯзанда буда, таҳлили ҳаматарафа меҷаҳад. Аз он ки дар ин фасли қорамон маҷоли гуфтори тулонӣ нест ва ҳавфи дур гаштан аз мавзӯ дар миён меояд, аз таҳлили пурраи андешаҳои адабию эстетикӣ М. Турсунзода даст кашида, танҳо ба таҳлили мулоҳизаҳои характерноки ӯ дар бораи охирин шоҳкориҳои С. Айнӣ – «Ёддоштҳо» қаноат менамояд.

Сухани дигари сазовори гуфтан дар ин маврид ин аст ки афкори адабию танқидии М. Турсунзода ҳанӯз дар замони зиндагии шоир аз ҷониби адабиётшиносон мавриди омӯзиш ва баҳрабардорӣ қарор гирифта, андешаҳои адабию эстетикӣ ва танқидии ӯ сазовори баҳои баланд гаштаанд. Аз ҷумла дар ин ҷода хизмати адабиётшиносон Ю. Бобоев [83] ва А. Сайфуллоев [147, 44-106] арзишманд аст. Адабиётшинос Х. Шарифов низ дар соли 1981 мақолаеро таҳти унвони «Суруди ватан» ба ҷоп расондааст, ки афкори адабию танқидии М. Турсунзодаро дар бар мегирад. Вале бояд гуфт, ки Х. Шарифов ин масъаларо, асосан, дар осори назмӣ ба таҳқиқ гирифтааст, ки зодаи таъби шоирии М. Турсунзода аст [180, 105-113]. Ҳамчунин муҳаққиқ С. Аъзамзод низ дар ин ҷода кӯшишҳои барои ошкор сохтани ҳақиқати мубоҳисаҳои замони шуравӣ ва муайян намудани ҷойгоҳи устодони адабиёти тоҷик иқдом намудааст, ки намунаи хуби тозаандешӣ ва муносибати нави адабиро дар нисбати осори замони шуравӣ бозгӯ менамояд [73, 85-102].

Нахуст зикри ин нукта ноҷо нахоҳад буд, ки агар гӯем мулоҳизаҳои М. Турсунзода оид ба осори С. Айнӣ ва хосса «Ёддоштҳо» аз таъкидҳои худ устод Айнӣ, ки дар номаҳои гуногуни худ ба М. Турсунзода ироа намудааст, об меҳӯрад. Ба ин далел, ки устод Айнӣ таъсир ва манфаати «Ёддоштҳо»-ро барои ҷавонон ва махсусан ба «ҷавонони ҳавасгори нависандагӣ» ҳанӯз дар номаҳои 14-уми декабр ва 27-уми декабри соли 1948, ки ба суроғи М. Турсунзода омадааст, баён намудааст [1, 105-107]. Устод Айнӣ дар ин номаҳо ба эътирози муқарризон ва адибон бо далелҳои муътамад ҷавоб дода, М. Турсунзодаро ҳамчун ҷавони қобилиятнок шинохта, ба ӯ маслиҳатҳо додааст ва кӯшидааст то ӯро аз ғалатфаҳмии замон берун кашад. Аз ҷумла устод Айнӣ дар охири мактуби фиристодааш ба М. Турсунзода (аз таърихи 14-уми декабри соли 1948) мегӯяд: «Ин мактуби муфассалро ба ду мақсад ба шумо навиштам: мақсади аввалам ин аст, ки шумо ҷавонед ва қобилияти калон доред, ҳанӯз ҳамаи қобилияти шумо инкишоф наёфтааст. Аз ман, ки пир шудаам ва дароз дар дунё монданам маълум нест, як ёдгории монад: дуюм – ин мактубро ба ҷавонон

хонда диҳед, то ки роҳи ғоида бурданашон аз «Ёддоштҳо» ба татбиқ кардани инҳо ба асарҳои дигарам – ба онҳо осон шавад» [1, 107].

Аз ин суҳанони устод Айни пайдост, ки мақсади ӯ тамоюл ба омӯзиш аз рӯзгор дорад ва муҳотабро ба дарки объективонаи асари бадеӣ самтгир месозад. Ба ин восита устод Айни дар симои М. Турсунзода ҳамаи адибонро ба омӯхтани объективонаи ҳаёт ва истифодаи ҷузъиёти воқеаҳои ҳаёт, ки ҳақиқати воқеӣ мебошанд, раҳнамо месозад. Аз ин ҷост, ки М. Турсунзода кӯшидааст то ба осори устод Айни объективона ва ҳаққонӣ баҳо диҳад.

Чунонки таъкид рафт, масъалаи омӯзиши афкори адабию танқидии М. Турсунзода характернок аст. Афкори ин устоди суҳан, ки замоне сарвари ишғол адаби тоҷикро бар дӯш дошт ва ҳамин рисолат ӯро ба майдони нақд бурдааст, аз ҳар ҷиҳат муҳим ва арзишманд мебошад. М. Турсунзода рӯзгори саҳту дардноки устод Айниро, ки дар замони феодалию амирсолории Манғитиён гузаштааст аз ҷониби ҳуди адиб дар «Ёддоштҳо» тасвир шудааст, аз нуқтаи назари замон ва воқеаҳои асоситарине, ки дар асар низ омадааст, баҳо медиҳад. Бинобар ин, М. Турсунзода дар навбати аввал роҳи ҳаёти устод Айниро дар «Ёддоштҳо» ба мушоҳида гирифтааст. Бо ҳамин сабаб, дар гуфтаҳои ӯ зиндагии устод Айни бо таърихи гузаштаи миллати тоҷик ба қиёс гирифта шудааст, ки дарёфти ҷолиб маҳсуб меёбад. Аз ҳамин ҷост, ки М. Турсунзода дар андешаҳои худ ҳаёти халқи тоҷикро аз охири асри XIX ва оғози садаи XX ба зиндагии С. Айни шабеҳ дониста, андешаи қобили таваҷҷуҳро ба миён меорад ва мегӯяд: «Дар зиндагӣ хеле кам воқеъ мегардад, ки тарҷумаи ҳоли як одам ба тарҷумаи ҳоли халқи ӯ мувофиқ ояд. Саргузашти Садриддин Айни, хушбахтона, айнан ҳамин тавр аст. Роҳи ҳаёти Айни аз солҳои тираи гузаштаи торик то қуллаҳои дурахшони имрӯза бо ҳаёти халқи мо зич вобастааст» [45, 186]. Илова бар он, таҳлилу мулоҳизаҳои шоир оид ба се қисмати «Ёддоштҳо» ва аз ҷумла сарнавишти С. Айни дар он, аз тарафи М. Турсунзода бештар дар муносибати он ба сарнавишти нонавиштаи халқи тоҷик ва ғоҳҳои умумии зиндагии тоҷик ва маданияту урфу одат омӯхта шуда, ин тарафи масъала дар мулоҳизаҳои ӯ мавқеи асосиро ишғол кардааст. Ба назари мо, ҳамаи ин



мулоҳизаҳо барои адабиётшиносии имрӯзаи тоҷик низ ғариб нестанд ва бидуни шубҳа ин навъ омӯзиши осори устод Айни ҳоло аз гузашта дида муҳимтар аст. Аммо ба ҷуз масоили боло, ба назари М. Турсунзода «Ёддоштҳо»-и устод Айни вазифаи дигаре ҳам доштааст, ки он аз талаботи замон сар задааст. М. Турсунзода барои исботи ҳақиқати ин масъала, мегӯяд: «Ва агар мо сели хурӯшони давраҳо, воқеаҳои ҳафтоду панҷсоларо, ки ҳаёти Айни аз онҳо иборат аст, сол ба сол, қадам ба қадам тафтиш карда бароем, як ҳикояе мешавад аз тақдири як халқи тамом, аз он ки халқ чӣ сон аз гадоӣ ва беҳуқуқӣ ба сӯйи бахту саодат ва нур сар бардошта, яке аз шонздаҳ республикаҳои нозанини озод ва баробарҳуқуқи иттифоқи сермиллатро ташкил кард. Барои ҳамин ҳам ҳаёти Айни рамзи роҳи тайкардаи халқи мо шудааст» [45, 186].

Ин аст ки М. Турсунзода «Ёддоштҳо»-и устод Айниро ба сифати қомуси ҳаёти халқи тоҷик дар охири асри XIX ва ибтидои садаи XX мешиносад ва роҳи тайкардаи миллати худро аз он меомӯзад, ки аз ҷумлаи муҳимтарин андешаҳои М. Турсунзода аст. Ин рамз як навъ эҳёи хусусиятҳои миллии халқи тоҷик, аз ҷумла урфу одат, расму оин, ҳунару дониш, гуфтору рафтор, ҳусну малоҳати зиндагию рӯзгордорӣ тоҷикӣ барои миллати тоҷик дар замони шуравӣ буд. Агарчи ин рамз барои насли нав, ки бо таъсири фарҳанги русу Аврупо аз фарҳанги миллии хеш тӣҳӣ шудан доштанд, ғариб менамуд. М. Турсунзода баръакси дигарон, ҷунонки аз мақолоти ӯ пай мебарем, ба осори устод Айни, аз ҷумла ба «Ёддоштҳо» бо манзари тоҷикона, идеалҳои ба руҳияи халқи тоҷик созгор ва руҳи озодиҳоҳонаи ин миллат назар дода, зиндагии устод Айниро «қатрае аз баҳри ашқи халқи тоҷик» [45, 187] доништааст. М. Турсунзода дар бораи зиндагии С. Айни, ки тақдири ҳазорон инсонҳоро дар худ ҷой дода метавонад, ба тақдири халқи тоҷик алоқаманд медонад ва нависандаро «сарояндаи тақдири халқ» медонад [45, 187]. Бо ин мулоҳиза ва ҳам дар асоси он М. Турсунзода афкори адабию эстетикӣ худро дар муносибат бо саргузашти устод Айни ва сарнавишти аз сар гузаронидаи миллати тоҷик идома дода, ҷойи дигар мегӯяд: «Оре, саргузашти пурмашаққати пешазинқилобии устод Айни – саргузашти тираву тори халқи тоҷик мебошад. Тақдири нависанда ва халқ дар он давр мисли ду

қатраи об ба ҳам монанд буда, аз ашки одамӣ ҳам шӯртар, аз захри қотил ҳам талхтар ва аз шом ҳам ториктар буд» [45, 220]. Ин мулоҳизаҳо дар замони таълифи худ дарёфтҳои муваффақе буданд, ки «Ёддоштҳо»-ро ҳамчун асари замонавӣ ва дар аини замон бузургии устод Айниро муайян намудаанд. Метавон таъкид намуд, ки ин андешаҳо аз тарбияи дурусти С. Айнӣ ҳаваскоре чун М. Турсунзодаро гувоҳӣ медиҳад ва муайян менамояд, ки М. Турсунзода чи қадар аз «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ ва мактубҳои ӯ файз бардоштааст.

Хотирнишон кардани ин нуктаи муҳим, ки ба масъалаи муносибати М. Турсунзода ба осори адабӣ алоқаманд аст, аз ғоида ҳолӣ нест. Гап дар сари ин аст ки вақте сухан дар боби муносибат бо осори адабӣ меравад, ба чунин андешаи пӯшидае рӯ ба рӯӣ мезанем, ки дар сурати дарки нодурусти он моро гумони иштибоҳангез фаро мегирад, ки мо таҳлилҳои ба ғаҳми замони имрӯза наздикро ҷустуҷӯ мекарда бошем, роҳ додан лозим нест. Яъне мо наметавонем осори адибони шурави тоҷик, аз ҷумла «Ёддоштҳо»-ро танҳо ба меъёрҳои имрӯзаи адабиёт таҳлил намоем. Ин роҳи ҷустуҷӯӣ ҳақиқати масъаларо ҳуди адабиёти бадеӣ низ муайян менамояд. М. Турсунзода низ ҳамчун фарзанди замони худ «Ёддоштҳо»-ро таҳлил намуда ба натиҷаҳои ҷолиби илмӣ мерасад, ки хеле характерноканд.

Ҳамаи ин дарёфтҳо М. Турсунзодаро ба он водор намудаанд, ки дар баробари омӯзиши осори устод Айнӣ мушкилоту бурду боҳти тоҷикон ва роҳҳои таҳаввули зиндагии онҳоро аз мавқеи илмӣ ва диди шоирона тадқиқ намояд ва раванди тағйирёбии ҷомеаи инсониро дар мисоли тақдири як ҷавонбухороии ҷабрдидаи ба мақсад расидаю миллатсоз – устод Айнӣ ба таҳқиқ бигирад [45, 187]. Ҳарчанд М. Турсунзода воқеияти дар «Ёддоштҳо» аксёфтаро як чизи «абадан аз миёнафта» мешиносад, ки усулан бар ҳилофи принципи эҷодии устод Айнӣ нест. Вале боз аз он арзишҳое, аз қабилӣ муборизаи оммаи халқи заҳматкаш барои озодию хушбахтӣ, шаъну шуҳрати инсонӣ, қаҳрамонҳои аҷдодон, таҷовузнопазирии номуси инсонӣ, муҳаббат ба гузаштаи худ, гӯш додан ба васиятҳои падарону бобоён барои ӯ қабилӣ пазириш аст. Дар ҳамин асос мулоҳизаҳои М. Турсунзода, ки ба хусусиятҳои хоси миллат вобастаанд, равшан ба мушоҳида мерасанд. Ба эътирофи М. Турсунзода ва

дигар адибони давраи шуравӣ, инчунин ахбори сарчашмаҳо таърихи чандинҳазорсолаи инсоният бар ин гувоҳ аст, ки халқи тоҷик дар замони истибдоду истисмор ва даври оташу хун ҳам забон ва адабиёти худро нигоҳ дошт, тараққӣ дод ва нобиғагонро ба тамаддуни ҷаҳонӣ эҳдо намуд. Аз ин ҷост, ки вучуди халқи тоҷик дар шароити низоъҳои феодалӣ, ҷангҳои ғоратгаронаи дохилӣ ва дар дами шамшеру зерӣ тозиёна ва ниҳоят дар зерӣ ситами манғит қарор гирифтани халқи тоҷик шоҳиди ҳоланд, ки тоҷикон бо он фишору тазйиқ ва маҷбуриятҳои дар ҷисму ҷонашон буда мезистанд, кишт мекарданд, шаҳрҳо барпо мекарданд, ёдгориҳои аҷибӣ меъмории месохтанд, рӯдҳои обёрикунанда меканданд, сурудҳои дилчаспи зиндагиофар эҷод мекарданду бо мусиқӣ мехонданд. Ҳамаи ин рамзи мубодилаи афкор ва барқарорӣ ва то ҳадде устувории муносибатҳои иҷтимоии халқи тоҷик аст. Аз тарафи дигар, ин хусусиятҳо, ки меҳвари осори устод Айниро низ ташкил медиҳанд, таваҷҷуҳи М. Турсунзодаро ба худ ҷалб намудаанд. М. Турсунзода дар мақолаҳои ҷашнии худ оид ба осори устод Айнӣ бисёр суханҳо гуфтааст. Чунончи дар боло дидем, пеш аз ҳама, дар гуфтори шоир воқеаҳои замони С. Айнӣ ва муборизаи озодихоҳонаи халқи ҷабрдидаи тоҷик бар истисмору ноадолатиҳои замони мавқеи асосӣ доранд. Роҷеъ ба ин масъала ба назар мерасад, ки муносибати ӯ на танҳо ба «Ёддоштҳо», балки ба ҳамаи осори устод Айнӣ, чунонки дар боби аввал ва ин фасл гуфта омад, объективона сурат гирифтааст. Барои М. Турсунзодаро осори С. Айнӣ, махсусан дар «Ёддоштҳо» тасвири руҳи шикастнопазири халқ ва муборизаи он баҳри озодии худ мавзӯи асосӣ ба ҳисоб меравад. Ба назари шоир, воқеаҳо ва фактҳои таърихӣ зиндагии як халқ дар симои як шахс аз доираи қудрати суханофарӣ ва имконоти тасвир берун буда, эҷодкор арзиши бадеии сухани худро аз вусъати фаро гирифтани ҳаводиси образноки ҳаёти худ, ки типро дар шароити типӣ ба вучуд меорад, гирифта метавонад. Ба иборати дигар, арзиши як воқеияти типӣ ба андозаи умумияти он ба тақдири дигарон ва умуман тақдири инсон вобаста аст. Дар ин ҷо вазифаи ҳақиқатбаёнӣ, ё тасвири реалистӣ аз назари воқеияти замони умумӣ, дар айнӣ он типӣ, тавҳам зухур мекунад. Аз ин ҷост, ки М. Турсунзода мегӯяд: «Чунонки занбӯр аз гулҳои бешумору гуногун ба лонаи худ зарраҳои қиматбаҳои

ангубинро бо чидду ҷаҳд ҷамъ мекунад, Айни ҳам аз саҳро ва киштзорҳои таърихи бойи тоҷикон воқеаҳо ва фактҳои интиҳоб карда, ба ганҷинаи солномаи халқи мо чун шӯҳиди чидду ҷаҳд ва анъанаҳои озодихонаи доимии худ дохил мекунад» [45, 190]. Ин андеша барои хизмати бедареғи устод Айни ташбеҳи равшанест. Дар боби образҳо ва шароити типӣ дар «Ёддоштҳо» М. Турсунзода ҷойи дигар таъкидан мегӯяд: «Ёддоштҳо»-ро хонда истода, кас на танҳо ба мушоҳидакории нозуки Айни ҳайрон мешавад, балки ба ҳофизаи беандозаи ӯ, ки ганҷинаи ҳазорон образҳои одамон ва тақдирҳои онҳо, ганҷинаи китобҳои хонда ва сурудҳои бишнида гардидааст, ҳайрон ва мафтун мешавад» [45, 209].

Ин мулоҳизаҳои адабию эстетикӣ М. Турсунзода дар нисбати «Ёддоштҳо»-и устод Айни, сарфи назар аз номувофиқатии шаклу мазмунӣ шиори замон – адабиёти шаклан миллию мазмунан сотсиалистӣ, ки зодаи талаботи замони нав буд ва муаллиф бо он ҳамовозӣ кардааст, дар заминаи беҳтарин арзишҳои инсонӣ ва миллии гузашта бунёд ёфтааст. Аз ин ҷост, ки М. Турсунзода осори устод Айниро ҳамчун осори миллии мешиносад ва маҳорати ӯро дар офаридани асаре, ки дар ҳазинаи адабиёти ҷаҳонӣ ҷой мегирад, муаррифӣ менамояд [45, 206]. Аз он ки адабиёти бадеӣ як навъи санъат аст, боз навъи махсуси мафкураи ҷамъият низ ҳаст ва дар давраи аввали адабиёти шӯравӣ тоҷик он ҳамчун ифодакунандаи мафкураи ҳоким бештар баҳо дода мешуд, М. Турсунзода низ аз ин селоби фаҳмиши замон барканор намондааст. Вале ба назари М. Турсунзода нависандаи замони нав бояд аз ҳаёт ҷиззи асосиро ёфта гирад, моҳияти типҳои инсонӣ, зебӣ ва бузургии одами замонро нишон диҳад, он вақт метавонад пурвусъат ва мураккабии ҳаётро дарк намояд ва дар офаридани асари бадеӣ қалам занад. Ё бо ин роҳ кӯшидааст, ки маҳорати баланди асарофаринии устод Айниро собит созад ва таҷрибаи онро барои худ ва дигарон омӯзонад. «Бояд одилона иқрор шавем, ки на ҳамаи насрнависони мо мисли Садриддин Саидмуродович Айнии муҳтарами мо ҳаққонӣ тасвир кардани ҳаётро омӯхтаанд» [45, 212], – мегӯяд М. Турсунзода.

М. Турсунзода дар охири мақолаи гузоришии худ қувваи эҷодии устод Айниро ба дарёҳои кӯҳии диёрамон шабех доништа, беинтиҳой ва хушкнашавандагии онро ба воситаи ин ташбеҳ таъкид намудааст [45, 216].

Ҳамин тавр, мулоҳизаҳои адабию эстетикӣ М. Турсунзода дар бораи «Ёддоштҳо», чунонки дидем, дар замони таълифи худ дарёфтҳои муваффақе буданд, ки «Ёддоштҳо»-ро ҳамчун асари замонавӣ, миллий ва ҷаҳонӣ муайян намудаанд. М. Турсунзода ҳанӯз дар замони таълифи ҷилдҳои сеуму чоруми «Ёддоштҳо» баҳои сазоворро ба ин асар дода, арзиш, нақш ва мақоми онро дар таърихи адабиёти нави тоҷик дурусту ҳаққонӣ муайян намудааст.

Хулоса, «Ёддоштҳо» ҳамчун асари барҷастаи ҷоргонаи бадеист, ки бар ҷаҳонбинии илмӣ ва тафаккури таҳлилии нависанда бунёд ёфтаасту хусусиятҳои ғоявӣ бадеии он барои ҳар як хонанда завқи бадеӣ бахшида, ба ӯ маълумоти пурқимату ҷаҳонбинии пурвусъат медиҳад. Чунонки дидем, нуқтаи назарҳо дар бораи «Ёддоштҳо» ва арзиши таърихӣ ва адабию фарҳангии он дар замони шуравӣ як хел набудааст. Яъне он дар замони таълиф мухталиф арзёбӣ шудааст. Ин андешаҳо ба шахсият, ҷаҳонбинӣ ва мавқеи иҷтимоии муҳаққиқон ва динишмандони ҳар як давра вобаста мебошад. Ихтилофи нуқтаи назарҳо дар ин масъала дар миёни муқарризони шуравӣ ба зиддияти ҷаҳонбинии онҳо вобаста аст, ки аз антагонизми сохти иҷтимоии замон дар муносибат ба дин ва воқеаҳои пешазтабаддулот сар задааст. Муҳаққиқони ин замон «мавқеи иҷтимоии адибро нисбат ба тарафҳои мутақобили қисман аз табиати иҷтимоӣ ва баъзан аз саргумиҳои ҳадафҳои дар зиндагӣ содиршуда баҳо дода, арзиши асарро ҳам аз ҳамин мавқеъ муайян мекардаанд». Табиист, ки ин навъ арзёбии асар яктарафа буда, маърифати асарро коста, боиси шакку тардид дар бузургии мутафаккире чун С. Айни мегардад. Вале мулоҳизаҳои С. Айни оид ба «Ёддоштҳо», ки дар мукотибаи ӯ бо М. Турсунзода омадааст, чизи дигар аст. Чунонки дар боло дидем, назари одилона ва олимонаву вақеъбинонаи С. Айни ба образ ва воқеаҳои «Ёддоштҳо» чунон баҳои ҳаққонӣ мебошад, ки имрӯз низ аксари он чун амри қотеъ қабулшаванда буда, касе аз муҳаққиқон наметавонад ба дурустии он шубҳа кунанд.

## БОБИ IV

### АНДЕШАҲОИ САДРИДДИН АЙНӢ ДОИР БА АРУЗИ ТОЧИКӢ ДАР МУКОТИБОТАШ

Аз тафсилоти бобҳои гузашта маълум шуд, ки номанигорӣ дар баробари офаридани назму насри дилангезу мондагор ҷузъе аз фаъолияти доимӣ ва рӯзмарраи устод Айнӣ будааст. Аҳаммияти номаҳои устод Айнӣ камтар аз аҳаммияти осори адабиву илмӣ ӯ намебошад, балки баробар ба мероси арзишманди бадеӣ ва илмӣ-таҳқиқотӣ ӯ арзиш касб мекунанд. Аз ҷумла, номаи 27-уми декабри соли 1948, ки ба унвони М. Турсунзода ирсол шудааст, дорои арзиши баланди илмӣ мебошад. Ин мактуб дар ҳаҷми 6 саҳифаи дастнавис дар бойғонии Осорхони адабии Садриддин Айнӣ зери № 155/39 нигоҳдорӣ мешавад [12]. Устод Айнӣ дар бораи вазн, оҳангнокӣ ва омӯхтани авзони шеърӣ халқӣ вобаста ба хусусиятҳо ва табиати забони тоҷикӣ андешаҳои судманд ва тозаии илмӣ баён доштаанд.

Ин нома, ки дар бораи пайдоиш ва масъалаҳои асосии арузи тоҷикӣ дар шароити солҳои 40 – 50-уми асри XX маълумоти судманд ва андешаҳои устод Айниро дар бораи арузи тоҷикӣ ва умумияту тафовути зиёди он аз арузи арабӣ равшан менамояд. Баҳси боби мазкур низ дар хусуси пайдоиш ва масъалаҳои асосии арузи тоҷикӣ дар яке аз марҳалаҳои адабиёти муосири тоҷик – марҳалаи аввали адабиёти шуравии тоҷик (1920-1950) ва андешаҳои С. Айнӣ оид ба ин масъала бахшида хоҳад шуд, ки дар мукотибаи ӯ бо М. Турсунзода ва дигар адибон таъкид шудааст.

Фаъолияти илмӣ устод Айнӣ дар номанигорӣ аз дигар нигорандагон, ба қавле котибону муншиён ба чанд ҷиҳати хусусияти хоси худ фарқ мекунад. Фарқи асосӣ он аст, ки С. Айнӣ номаро ҳам ба василаи ниёзи иҷтимоӣ ва ҳам воситаи баёни афкори адабӣ танқидӣ медонад ва ба кор бурдааст. Гузашта аз ин, устод Айнӣ дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти эҷодӣ осори фаромӯшнашаванда ба вучуд овардааст. Аз ин рӯ, номаҳои С. Айнӣ фарогири афкори назарии фаъолияти илмӣ ӯ ба ҳисоб

рафта, як соҳаи муҳимми илми адабиётшиносист. Чуноне ки маълум аст, имрӯз яке аз масъалаҳои асосӣ дар адабиётшиносии муосир (хосса дар ҷодаи айнишиносӣ) ин нақд ва баррасии номаҳои адибон аст. Устод Айнӣ ҳамчун бунёдгузори адабиёти нави тоҷик ба номанигорӣ аҳаммияти зиёд додааст. Дидгоҳҳои назарии С. Айнӣ оид ба вазни шеърӣ тоҷикӣ, яъне аруз ва шеърӣ наф, ки дар номаи фиристодааш ба М. Турсунзода (аз 27-уми декабри соли 1948) омадааст, дорои аҳаммияти калони илмию амалӣ буда, ҳамчун кашфиёти С. Айнӣ дар соҳаи арузи тоҷикӣ бояд шинохта шавад.

Бояд қайд кард, ки ин нома дар таърихи адабиёти нави тоҷик як руҳдоди адабию илмӣ мебошад, ки ҷӣ будани арузи тоҷикӣ ва заминаи нахустини шеърӣ навро муайян кардааст. Метавон ин мактубро аз муҳимтарин номаҳо дар байни мактубҳо ва мероси арзишманди илмӣ-таҳқиқотии С. Айнӣ дар фаъолияти номанигории ӯ шинохт. Ва албатта, дар ин роҳ хидмати фарзанди устод Айнӣ – К. Айниро махсус бояд қайд кард, зеро бо ҷоп гардидани номаи устод Айнӣ ба М. Турсунзода [1, 107-110], бо кӯшиши эшон дар арузшиносии тоҷик роҳи наф, ки устод Айнӣ дар арузшиносӣ кушода буд, боз гардид. Баъдан, мактуби мазкурро адабиётшиносон Б. Сирус [152, 9-11], Р. Ҳошим [172, 9-15], М. Шукуров [177, 101-132], А. Кӯчаров [102, 33-41], Ш. Раҳмонов [142; 143, 10-23], У. Тоиров [157, 4-5], Р. Ваҳҳобзода [89; 90] ва дигарон мавриди омӯзиш қарор додаанд. Лозим ба ёдоварист, ки донишмандони муҳтарам номаро зимнан таҳқиқ кардаанд. Вале таҳқиқи мо аз онҳо бо он фарқ хоҳад кард, ки мо бевосита ба андешаҳои дар ин мактуб баёнгардида, аз ҷумла оид ба пайдоиш, чигунагии созмону қонуният, хусусият ва моҳияту асолати арузи тоҷикӣ таваҷҷуҳ намудем.

Аруз аз қисматҳои муҳим ва асосии шеърӣ умуман халқҳои форсизабон буда, шухрати ҷаҳонӣ ёфтани адабиёти тоҷикзабонон низ ба туфайли ҳамин падидаи нодирӣ вазни шеърӣ тоҷикӣ ва имкониятҳои бемахдуди вай вобастагӣ мегирад. Аз ин рӯ, бисёр масъалаҳое, ки ба табиату моҳияти аруз, пайдоиш ва сабабҳои инкишофи пешрафт ва имкониятҳои бемахдуди вай вобаста аст, ҳам дар гузашта ва

ҳам дар замони ҳозир мавзуи баҳси олимону донишмандон ва муҳаққиқоне, ки бевосита ба масъалаҳои арузшиносӣ даст задаанд, қарор гирифтааст.

Яке аз ҳамин гуна муаммоҳо ба масъалаи чигунагии вазн ва моҳияту табиат ва вазни арузро аз онӣ арабҳо доништан ва эҷоди онро ба олими забоншиноси араб Абуабдурраҳмон Ал-Ҳалил ибни Аҳмад ибни Тамим Ал-Басрӣ Ал-Фароҳидӣ (100-170/175 х.) иснод намудани бисёре аз адабиётшиносон буда, баҳс дар атрофи вазни шеърӣ тоҷикӣ – арузи тоҷикиро ба вучуд овардааст, ки то имрӯз диққати бисёре аз муҳаққиқонро ба худ ҷалб карда меояд. Натиҷаи ҳамин буда, ки устод Айнӣ ба масъалаҳои пайдоиши аруз ва моҳияти он дар шароити солҳои 40 – 50-уми асри ХХ масъалаи омӯзиши вазни шеърӣ тоҷикӣ – арузи тоҷикиро ба миён гузошта, дар ин маврид андешаи худро дар номаи нодири худ, аз таърихи 27 декабри соли 1948 ба М. Турсунзода баён намуда, бо мадраку далелҳои муътамад арузро маҳсули заковат ва тафаккури эҷодии тоҷикон донистааст. Аз ҳамин ҷиҳат, масъалаи арузи тоҷикӣ ва моҳияти тоҷикии он, агар дар алоқамандии андешаҳо ва тавзеҳоти устод Айнӣ, ки дар номаи ғавқуззикри худ ба М. Турсунзода додааст ва таҷрибаҳои амалии ӯ дар ин роҳ баррасӣ гардад, масъалаи пешгузошта хубтар шарҳ хоҳад ёфт. Ин иқдоми шоистаи устод Айнӣ ва таҷрибаҳои амалии ӯ дар оянда заминаи офаридани як силсила асарҳои хурду бузурги тадқиқотӣ ва кашфу навҷӯиҳо гардид. Ҳамин буд, ки соли 1963 донишманд ва аруздони маъруф Баҳром Сирус нахустин бор дар бораи алоқаи зичи музика бо вазни аруз ва махсусан ба ашъори халқӣ, ки ҳодисаи тамоман тозае буданд, баҳс ба миён оварда, бо мисолҳои бисёр ин масъалаҳоро равшан намуд. Мавсуф дар муқаддимаи рисолаи бунёдии «Арузи тоҷикӣ», вазифаи худро аз таълифи ин рисола мушаххас намуда, мегӯяд: «...Вазни аруз низ, ки зиёдтар аз ҳазор сол ҳамчун вазни ягонаи ашъори мо хидмат мекунад, ба таври танқидӣ аз назар гузаронида шавад, бинобар он мо дар ин асари худ ба назар гирифтаем, ки мухтасаре аз пайдоиши вазни арузро дар ашъори халқҳои форсу тоҷик ва инкишофи онро дар ашъори мо нишон дода, тарафҳои мусбат ва манфӣ, душворииҳо ва инчунин ихтилофи назари олимони ғанни арузро... ба таври танқидӣ баён намоем» [152, 5].



Чунон ки аз андешаҳои ин донишманд пайдост, падидаи арузи тоҷикӣ ба таври танқидӣ-илмӣ ба миён гузошта шуда, робитаи узви он бо ашъори халқӣ таҳқиқ мегардад. Ин гуна муносибатро ҳанӯз устод Айнӣ дар ашъори худ ва дар солҳое, ки роҳи аз нав кор карда баромадани аруз ва сохтани метрикаи нав, ки баҳсҳои тунду тезро ба миён оварда буд, дар мактуби зикршуда ба М. Турсунзода баён намудааст [1, 108-110]. Б. Сирус низ андешаҳои мазкури устод Айниро баҳсталаб ва муайянкунандаи нуқтаҳои борики арузи тоҷикӣ таъкид намудааст. Вай дар боби «Фикрҳо оид ба пайдоиши вазни аруз ва истеъмоли он дар ашъори форсу тоҷик» дар баробари андешаҳои Муҳаммад Ғиёсуддин, Вочид Алӣ, Насриддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ, Е. Э. Бертелс ва олими соҳаи адабиёт дар Эрон – Парвиз Хонларӣ андешаҳои устод Айниро иқтибос намуда, мегӯяд: «Мумкин аст, ки баъзе қисматҳои фикри марҳум Садриддин Айнӣ, ки оид ба вазни аруз дар ин мактуб (номаи 27 декабри соли 1948 – Л. Ш.) қайд кардааст, барои мо баҳснок бошанд, вале аҳаммияти онҳо дар ин аст ки дар ҳуди ин мактуб нуқтаҳои борикие гуфта шудаанд, ки онҳо як қатор масъалаҳои асосиро дар соҳаи поэзияи мо дар бар гирифтаанд ва барои ҳалли худ ҷавоби қатъӣ талаб мекунанд» [152, 11].

Б. Сирус масъалаҳои асосиро, ки дар мактуби С. Айнӣ ба М. Турсунзода низ ба миён гузошта шудааст, ба миён мегузорад ва барои равшан намудани онҳо амалан кӯшидааст. Мувофиқи тадқиқи интиқодии Б. Сирус масъалаҳо, аз қабيلي «вазни арузи ҳозираи мо айнан ҳамон вазн аст, ки Халил ибни Аҳмад онро эҷод карда буд», агар тоҷикон ин вазнро аз арабҳо нагирифта бошанд, «пас дар он сурат вай бо кадом хусусият аз арузе, ки Халил ибни Аҳмад сохтааст, фарқ мекунад ва бо кадом қонун идора мешавад?», оё дар адабиёти шифоҳии тоҷик чунин шеърҳоеро суроғ дорем, ки «вазни онҳо дар ҷаҳорҷӯбаи одии арузи классикии мо ғунҷида наметавонанд? Агар дучор шаванд, пас вазнҳои онҳо ба кадом қонуни шеършиносӣ тобеъ ҳастанд» барои худ ҷавоб талаб мекунанд. Б. Сирус дар асари худ ба ин масъалаҳо назарӣ ва амалан мулоҳизаҳо ва натиҷаҳои ҷолиб овардааст, ки қобили диққати махсус мебошанд. Хусусан, андешаи донишманд дар хусуси муаллифоне,

ки кавоиди арузи тоҷикӣ-форсиро бе ҳеҷ гуна кайде ба арабҳо истинод медиҳанд, қобили мулоҳиза аст. Б. Сирус ба хулосаи «Арузи форсу тоҷик, агарчи дар асоси принципи арузи арабӣ бино ёфта бошад ҳам, бо вучуди он, аз арузи арабӣ бисёр фарқ дорад» [152, 16] расида бошад ҳам, бо вучуди ин, диққати ўро оҳанг ва вазнҳои сурудҳои форсу тоҷик, ки то омадани арабҳо ба Эрон ва Осиёи Миёна суруда шудаанд, ба худ ҷалб кардааст. Б. Сирус аз китоби «Ал-Ағанӣ», ки яке аз қадимтарин манбаъҳост, мисол оварда, таъсири сурудхонии меъморони эрониро ба арабҳо ба миён гузошта ва дар ҳамаи оҳанг шеърҳо сохтан ва ривоҷи онҳо дар байни қабिलाҳои арабро таъкид менамояд. Масъалаи манбаи тоҷикӣ доштани аруз (ба маънои мизони шеър) ва таъсири сурудҳои форсӣ ба арабҳо ва аз ҷумла системаи арузи арабӣ ҳанӯз таҳқиқталаб аст ва пешравии он ба тадқиқи муқоисавии поэтикаи арабу тоҷик вояста аст. Ин тарафи масъала низ дар номаи С. Айний ба М. Турсунзода ва таъкиди С. Айний дар номае ба фарзандаш К. Айний ба миён гузошта шудааст. Хотирнишон менамоем, ки баҳс дар хусуси манбаи тоҷикӣ доштан ё надоштани поэтикаи араб, аз ҷумла арузи арабӣ аз вазифаҳои ҳозираи мо ва умуман кори мо дур аст. Вале таъсири арузи тоҷикӣ ба арузи арабӣ ва дигаргуниҳои аруз аз тарафи халқҳои тоҷику форс як ҳақиқати собитшуда аст. Чунончи, дар бораи он ки шаклҳои гуногуни вазни рубоӣ аз адабиёти тоҷик ба арабҳо гузаштааст, муҳаққиқе шубҳае надорад.

Ба ин тариқ, арузи тоҷикӣ падидаи мураккабу серимкон буда, бори аввал ин тарафи масъалаҳои он дар номаҳои С. Айний ва таҷрибаҳои ӯ дар ин роҳ ба миён омада дари навҷӯию навназариро ба шоирон ва олимони тоҷик кушодааст.

#### 4.1. АРУЗ – МАҲСУЛИ ЗАКОВАТ ВА ТАФАККУРИ ЭҶОДИИ ТОҶИКОН

Маълум аст, ки вазни шеър навъе аз донишҳои адабиёт ва он шеърро аз ҷиҳати дурустии сохторӣ, зебоии оҳанг ва таъсири мусиқӣ меомӯзад, ки он шомили илми аруз аст. Вазни аруз бошад аз машхуртарин ва асоситарин вазни шеъри халқӣ ва китобӣ (дурусттараш адабӣ)-и тоҷикии форсӣ. Гузашта аз ин, вазн ҳамчун ченаки

шеър чи дар даврони куҳан ва чи дар фазои имрӯз хоси шеъри ин ё он миллат набуда, балки дар шеъри ҷаҳон мавқеъ дорад. Бешубҳа, инро аз таҳқиқоти тозаи арузшиносон метавон хулоса кард. Пӯшида нест, ки ханӯз Абурайҳони Берунӣ дар боби дувоздаҳуми «Ал-Ҳинд», ки ба поэтика ва хитобаи Ҳинд бахшида шудааст, мулоҳизаҳоеро перомуни Халил Ибни Аҳмад ва ихтирои арузи арабӣ ва шиносоии ӯ бо усули авзони ҳиндуён баён намуда, заминаи беруна доштани арузи арабиرو таъкид намудааст. Арузшиносони асрҳои миёна, аз ҷумла, Шамс Қайси Розӣ низ арузро ихтирои арабҳо доништа бошанд ҳам, вале ба фарқияти арузи Аҷам аз арузи араб ишора карда буданд. Пеш аз ҳама, бояд қайд намуд, ки дар бораи аруз ва ҷиғунагии муносибати он бо шеъри тоҷикӣ (форсӣ) ҳамеша баҳсҳою мунозираҳо идома доштанд. Ин аст ки донишмандони гузашта ва муосир дар масъалаи пайдоиши вазни шеъри тоҷикӣ, яъне арузи тоҷикӣ андешаҳои мухталиф гуфтаанд, ки ду навъи бинишро ба вучуд овардааст:

1. Донишмандони тоҷику форс, ки дар соҳаи поэтика мутахассис буданд, вазни арузро аз арабҳо доништа ва эҷоди онро ба забоншинос ва донишманди араб Халил ибни Аҳмад нисбат додаанд. Аксарияти олимони мутафаккирони гузаштаи тоҷику форс ба ин ақидаанд. Масалан, Насируддини Тӯсӣ дар асараш «Меъёр-ул-ашъор» менависад: «Дар аркони шеър, муаллаф бувад аз ин аҷзо Халил ибни Аҳмад, ки арузи тозӣ ихтироъ кардааст, иборат аз аркони шеър ба алфозе кардааст, ки аз лафзи «*фъл*» муштақ (ҳосилшуда – Л. Ш.) бошад, чунонки аҳли мусиқӣ ба алфозе кунанд, ки аз «то» ва «нун» мураккаб бошад (масалан, рукни солими баҳри Ҳазач «мафӯъйлун» дар шакли «татантантан», ки ҳарду бо  $v - - -$  баробар аст) ва ба ин сабаб аркони шеърро афӯъилу тафӯил хондааст» [46, 27].

Шарқшиноси рус Е. Э. Бертелс низ дар асари худ дар бораи аз арабҳо ба форсҳо гузаштани аруз мухтасаран менависад: «...Дар ин шакл (схема – Л. Ш.) аз арабҳо ба мо расидааст. Барои арабҳо ин кофӣ буд, ки дар забони арабӣ калом фақат ба ҳарфи садоноки кӯтоҳ ва «туманина» хотима ёфта метавонад...» [иктибос аз 46, 8-9].

Андешаи дигаре, ки ба назари мо ҳеҷ наметавон аз он сарфи назар кард, андешаи адабиётшиноси Эрон – Парвиз Нотили Хонларӣ мебошад, ки чунин навиштааст: «...Ва тариқи Халил шуюъ ёфт ва мабной қавоиди авзони шеърӣ арабӣ ва форсӣ бар он қарор гирифт. Чун илми аруз ба Эрон расид, донишмандони Эрон нахуст онро айнан иқтибос карданд, аммо ба тадриҷ дарёфтанд, ки забони форсӣ ихтисосот ва заруриёти дигаре дорад. Пас, қавоиде бар он афзуданд ва нукоте костанд...» [165, 9].

Баъдан ин донишманд ба ахбороти сарчашмаҳо, аз ҷумла мулоҳизаҳои Абурайҳони Берунӣ диққати махсус дода, нисбат ба заминаи беруна доштани арузи арабӣ дар заминаи ишороти ин донишманд ва мавҷиби мушобихате, ки миёни қавоиди авзони ҳинд ва арузи араб ҳаст, изҳори ақида намудааст. Ӯ дар наشري охири асари машҳураш «Вазни шеърӣ форсӣ» фасли махсусе ба ин масъала бахшидааст [165, 58-66]. Фикри ин донишманд нисбат ба заминаи беруна доштани арузи арабӣ ошкоро аст ва аз тарафи як шахс ва бе ҳеҷ заминае эҷод шудани арузро бар хилофи дигар анвои адаби араб, ки заминае доранд, ғайри табиӣ мепиндорад [165, 560].

Ҷолиби диққат аст, ки ханӯз дар замони Абурайҳони Берунӣ таъкид шудааст, ки Халил ибни Аҳмад аз қоидаҳои вазнҳои ҳиндуён хабар доштааст.

2. Олим ва аруздононе, ки ба ин масъала муҳолифи гурӯҳи аввал нигаристаанд, С. Айнӣ, Б. Сирус, Тақии Ваҳидиёни Комёр ва дигарон ба ин биниш содиқанд.

Мо дар ин ҷо бинобар дур нарафтани аз ҳадафи асли ба таҳлили андешаҳои дигар даст назада, ба таҳлилу баррасии андешаҳои устод Айнӣ қаноат мекунем. Бояд зикр намуд, ки устод Айнӣ дар ин масъала андеша ва роҳи мустақили худро дошта, мисли дигар назарияпардозон вазиро ҳоси ин ё он халқ надониста, онро аз табиати забони ҳамагон халқ ҷустуҷӯ менамояд.

Устод Айнӣ вазни арузи шеърӣ тоҷикиро ҳоси заковати фитрии тоҷикон дониста, ақидаи гӯё форсҳо аз арабҳо гирифтани онро бо далелҳои қотеъ инкор мекунад. Устод Айнӣ баъди таълифи «Ёддоштҳо» кори дувуми худ кор кардан дар

болои вазни шеъри тоҷикиро доништа, иҷрои онро вазифаи ногузири худ медонад. Дар ин бора назари ӯ чунин ифода шудааст: «Маълум аст, ки вазни асосӣ ва анъанавии шеъри тоҷикӣ вазни аруз аст. Аммо вазни арузи шеъри тоҷикӣ чизест, [ки] то ҳол муаллифони аруз чӣ будани вайро дуруст нафаҳмидаанд (мақсад аз ин муаллифон муаллифони қадимӣ аст). Назар ба ақидаи он муаллифон, тоҷикон гӯё вазни арузро аз арабҳо гирифта бошанд. Ва ҳол он ки ин ақида тамоман хатост. Хато будани ин ақидаро бо далели бисёр сода исбот кардан мумкин аст: чунончи, Ҳазач, Рамал, Раҷаз ва дигар вазнҳо дар арабӣ тамоман дигар ва дар шеъри тоҷикӣ-форсӣ тамоман дигаранд...» [1, 108].

Ин тарзи андеша дар дақиқи вазни шеъри тоҷикӣ чизи бемонанд аст ва сари қалам бар он фуруд намеояд, ки килки ҳар касе ба дунболаш давад. Андешаҳое, ки устод Айнӣ дар номаи худ дар хусуси арузи тоҷикӣ овардааст, дар адабиётшиносӣ мулҳами арузшиносон ва устодони шеъри нав гаштааст. Бо дидаи инкору кам задан нигаристани С. Айнӣ ба ақидаи гузаштагон, аз як тараф, ҷавоб ба кӯшиши тозаҷӯиҳои замон ва аз ҷониби дигар, аз ҳувият ва ҳудогоҳии эҷодӣ сар задааст. Инкори ақидаи гузаштагон ё дархости зеҳнии онҳо дар роҳи ҷустуҷӯи ҳақиқат ва навию тозагӣ ва ё даъвои тасдиқи шахсияти худ андешаи навро иддао мекунад ва меғӯяд: «Мо бояд ин корро кунем, ки дар мо замина тайёр аст. Бинобар ин, то ба вучуд овардани ин кор зинда мондани худро лозим медонам. Агар умр ёрӣ диҳад, ин кор то ташкил ёфтани Академияи Ҷаҳонӣ дар Тоҷикистон ба вучуд меояд. Ва аҷаб нест, ки дар қатори асарҳои илмӣ аввалини он Академияи оянда ҷошуда барояд» [1, 110]. Ин ормони устод Айнӣ мисли дигар ормонҳо: навиштани ҷилди охири «Ёддоштҳо», китоби «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ» ва китобе дар бораи Аҳмади Дониш амалӣ нашуд. Дар сурати амалӣ гардидани ин ормонҳо мо соҳиби сарчашмаҳои беназире мебудем.

Дар хусуси пазириши донишмандон ва арузшиносон аз андешаҳои С. Айнӣ оид ба пайдоиши арузи тоҷикӣ ва вазнҳои нав, ки «на ном ва на мисоли онҳо на дар китобҳои аруз ва на дар девонҳои классикҳо нестанд», то имрӯз андешаҳои

мухталиф баён шудаанд. Яке аз онҳо ҳамон рисолаи интиқодии Б. Сирус мебошад, ки дар боло зикр намудем. Дувум, ишораҳои шоирону муҳаққиқон М. Қаноат, А. Ҳақимов, Р. Мусулмониён, У. Тоиров, А. Давронов, К. Остон, Р. Ваҳҳобзода ва дигаронро дар зимни баррасии масоили шеърӣ нав ва таҳаввули арузи тоҷикӣ метавон мисол овард. Савум, чанд ишорат ва таҳқиқоти Ш. Раҳмонов дар китоби «Шеър ва Айнӣ» [142] ва фасли дувуми рисолаи «Се кори муҳим ва баҳайри устод Садриддин Айнӣ» [143, 10-36] мебошад. Агарчи адабиётшинос Ш. Раҳмонов дар масъалаҳои пешгузаштаи С. Айнӣ андешаи ҷиддиеро ба миён нагузоштааст, муҳаққиқ порчаҳои назмию насрии устод Айниро бо ритму оҳанги аруз таҳқиқ намуда, ба натиҷаҳои шоёни диққат расидааст [142, 36].

Муҳаққиқи дигаре, ки ба андешаҳои С. Айнӣ диққат намудааст, адабиётшинос У. Тоиров мебошад. Ӯ дар китоби «Анвоъ ва авзони шеърӣ халқии тоҷикӣ» аз андешаҳои С. Айнӣ суд ҷуста, пайдоиши авзони рубой ва баъзе авзони маъмули назми муосирро ба ҷанбаи халқӣ доштан ва бо мурури замон, дар натиҷаи омезиши ашъори шифоӣю китобӣ ба ҳукми анъана даромадан ва писанди мардум гардидани онҳоро таъкид намудааст [157, 4-5].

Ҳамин тавр, устод Айнӣ бо ҷасорат ва эътимоди комил таъкид мекунад, ки арузи тоҷикӣ аз адабиёти арабӣ иқтибос нашудааст, балки он асосҳои комили халқӣ дорад. Далелҳои устод Айнӣ ба ду нукта асос ёфтаанд: Нахуст, шеърӣ арузии тоҷикӣ мавзуну хушоҳангтар садо медиҳад, аммо шеърӣ арабӣ, «дар кадом вазн ки бошад, ба назари мо, наср барин менамояд» [1, 108]. Дувум, дар шеърӣ халқӣ шакл ва навъҳои махсуси вазнҳое ҳастанд, ки на дар китобҳои шеършиносони гузашта қайд шудаанд ва на мисли онҳо дар девонҳои шоирони классик омадаанд; Устод Айнӣ, ки меҳост дар радифи аввалин асарҳои академия дар бораи «Арузи тоҷикӣ» асаре нависад, тахминан барномаи кори ояндаи худро оид ба арузи тоҷикӣ, ба нуктаҳои зерин асос медиҳанд:

- Тавзеҳот дар бораи пайдоиши вазн;
- Вазни шеърӣ тоҷикӣ – аруз ва муаммои он;

- Тавзеҳот дар бораи пайдоиш ва инкишофи арузи тоҷикӣ;
- Асосҳои вазни арузии тоҷикӣ бо меъёри ҳичо ва гунаҳои он;
- Истифода аз қоидаи боло-поён намудани вазнҳо;
- Истифода аз эҷодиёти шифоҳии халқ (вазнҳои арузии шеърҳои халқӣ);
- Оҳангнокии шеъри тоҷикӣ;

Ин нуктаҳоеро, ки устод Айнӣ дар номаи худ зикр намудааст, ба ҳукми андешаҳои илмии мусанниф дар бораи арузи тоҷикӣ бояд шинохт. Чунон ки дидем, ин нуктаҳои нозуки аз ҷониби устод Айнӣ ба миён гузошташуда, дар оянда дар тадқиқоти олимони ва таҷрибаҳои шоирон идома ёфтаанд, ки ин тарафи мавзӯ дар зерфасли ҷоруми боби мазкур таҳлил мегардад.

#### 4.2. УМУМИЯТ ВА ТАҶОВУТИ АРУЗИ ТОҶИКӢ АЗ АРУЗИ АРАБӢ

Арзиши илмию назариявии андешаҳои устод Айнӣ оид ба арузи тоҷикӣ гуфта метавонем, ки як ҳақиқати ба субут расида аст, аммо тарҳи мавзӯ ҷолибият дорад. Ҷолибият ин аст, ки чунон ки дидем, устод Айнӣ дар номаи арзишманди худ, аз таърихи 27 декабри соли 1948 ба М. Турсунзода оид ба арузи тоҷикӣ назар дода, исбот мекунад, ки аруз замина ва моёи тоҷикӣ дорад ва ҳанӯз ин падида таҳқиқи комиле нашудааст. Гуфта метавонем, ки устод Айнӣ яке аз нахустин аруздононе мебошад, ки бо мадраку бурҳонҳои муътамад арузро моли заковати фитрии мардуми тоҷик донистааст ва умумияту таҷовути онро аз арузи арабӣ муайян намудааст. Ин гуна назар устод Айниро ба кӯйи кашфиёти илмӣ бурдааст.

Дар масъалаи фаъолияти шоирии устод Айнӣ ва муносибати ӯ ба аруз сухан ронда, ду масъаларо сарфи назар кардан номумкин аст: нахуст – назари С. Айнӣ ба вазни шеъри тоҷикӣ, дувум – шакл ва вазнҳои нави шеърӣ дар ашъори ӯ.

Чунонки таъкид рафт, аруз вазни асосии шеъри тоҷикӣ дар гузашта ва имрӯз аст. Бо он ки ягонагии номҳо ва истилоҳот дар арузи тоҷикӣ ва арузи арабӣ якест, ин маънои онро надорад, ки тамоми вазнҳои шеъри тоҷикӣ-форсӣ аз авзони арабӣ гирифта шудаанд. Ин умумияти асосиест, ки дар байни арузи арабӣ ва арузи тоҷикӣ-

форсӣ мавҷуд аст, ки танҳо дар ягонагии номи бахрҳо, зихоф ва афӯилу тафӯил мушоҳида мешавад. Ба ифодаи устод Айнӣ «точик[он] дар вазни шеър [аз] араб фақат терминҳо ва сангу тарозуро фӯилро гирифтаанд» [1, 108]. Албатта, метавон гуфт, ки андешаҳои устод Айнӣ роҷеъ ба арузи тоҷикӣ дар номаи зикршуда, аз як тараф, исботи заковати фитрии халқи тоҷик дар эҷоди аруз бошад, аз ҷониби дигар, махсусиятҳои арузи тоҷикӣ-форсиро дар нисбати арузи арабӣ бозгӯ мекунад. Аз ҷумла андешаи он ки асоси вазни арузи тоҷикиро ҳичо ва навъҳои он ташкил медиҳад, махсусияти арузи тоҷикист. Агар қонунҳои сохти овозии шеъри арабиро ҳарфҳои мутаҳаррику сокин ва ҷузвҳои ибтидоии рукн – ватаду сабабу фосила ташкил диҳад, асосҳои сохти фонетикии шеъри тоҷикӣ - форсӣ ба ҳичо ва гунаҳои он ихтисос ёфтааст. Устод Айнӣ «асоси вазни арузи тоҷикӣ ва хусусияти онро чунин шарҳ медиҳад: «Вазни арузи тоҷикӣ на ба адади ҳуруф, на ба чигунагии ҳаракати ҳарфҳо ва на ба адади ҳичоҳо – ба ҳеҷ кадоми инҳо вобастагӣ надорад. Балки вазни арузи тоҷикӣ бо тарзи тартиби ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ ба вучуд меояд ва дар ҳар гуна тартиб шакли дигар ва оҳанги дигар пайдо мешавад» [1, 109]. Ва барои осонфаҳм кардани ин андешаи худ, аз вазнҳои классикӣ мисол меорад, ки ин мисолҳоро поёнтар таҳлил менамоем.

Яъне дар фаҳмиши устод Айнӣ, арузи тоҷикӣ системаи савту каломест, ки дар асоси интизому тартиби ҳичоҳои мусовии баробар сохта мешавад. Дар он меъёри асосӣ ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ буда, роли зада, тақтеъу пора, хусусан дар ҳар гуна тартиб вазн ва оҳанги дигарро ба вучуд меорад. «Бо ҳамаи ин, мо бо боло-поин кардани ҳичоҳои ҳар кадоми ин вазнҳо, – меғӯяд устод Айнӣ дар идомаи нома, – метавонем, ки вазни дигар ба вучуд орем. Чунончи, мо агар «мафӯйлун»-ро, ки вазни Ҳазач аст, боло-поин карда ба шакли – йлун мафо» хонем, айнан баробари «мустафъилун» мешавад, ки вазни Раҷаз аст» [1, 109].

Пас қоидае, ки С. Айнӣ дар сохтан ва ба вучуд овардани вазни нав мебинад, аз чи иборат аст? Ва дар адаби тоҷикӣ чи собиқае дорад? Аввало ин ки С. Айнӣ ҳам қоидаи боло-поин кардани ҳичоҳои вазни маъруфро, чунонки барои истихроч



кардани як баҳр аз баҳри дигар дар гузашта маълум буд, ҳамчун як қоидаи муҳимми арузи тоҷикӣ таъкид менамояд. Дувум ин ки мулоҳизаи зерини ҳуди С. Айнӣ дар бораи вазни шеърҳои халқӣ ва санҷидани онҳо бо қоидаи боло-поин кардани ҳичоҳо дар бораи муносибати аруз ва вазни шеъри халқии тоҷикӣ мебошад: «Мо метавонем, ки ба асоси ин қоида, ки қоидаи асосии вазни шеъри тоҷикӣ аст, вазнҳои шеърҳои халқиро кор карда баромада ва аз вазни шеърҳои классикӣ низ истифода бурда, вазнҳои нави дилчаспи пуроҳанг ёфта барорем» [1, 109].

Тафовути дигаре, ки устод Айнӣ дар вазни шеъри тоҷикӣ аз арабӣ мушоҳида кардааст, ин аз ҷиҳати қироати шеър аст. Ба гуфтаи устод Айнӣ «агар шеъри арабиро хонем, дар кадом вазн, ки бошад, ба назари мо наср барин менамояд ва ҳол он ки ҳар шеъри худамон дар хондани худамон шеър будани худро равшан нишон дода меистад» [1, 108]. Барои натиҷагирӣ кардан аз ин ақида ба мисолҳо таваҷҷуҳ шавад:

Аз арабӣ дар вазни Раҷазӣ маҳбун:

Ло аро мин-ал фуодӣ из раока  
Ан ямила наҳва шодинин сивока.

Тарҷумаи таҳтуллафзии байт чунин аст:

Ман надидам қалбро, ки чун туро дид,  
Ба тарфе, ҷуз рухсорат майл карда бошад.

Аз тоҷикӣ дар ҳамин баҳр:

Соқӣ, баҳор омад, манех соғар зи каф,  
Мутриб, шуда овардани ҳангоми даф.

Ҳайрат.

Ё ин байт:

Модар бизояд духтаре бе дасту пой,  
Духтар бизояд модаре бо пову даст.

Пас, маълум мешавад, ки ин як фарқияти зоҳирӣ дар талаффуз аст, ки устод Айни онро дар нисбати оҳангнокии шеъри тоҷикӣ бар ашъори шоирони араб дарёфт намудааст. Ин махсусият як ҳақиқати бебаҳс аст. Ин махсусият аст, ки арузи тоҷикӣ-форсӣ, аниқтараш шеъри арузии мо аз ашъори арузии дигар халқҳо, аз ҷумла шеъри арабӣ бо хушоҳангиву гуворой фарқи равшан дорад. Аз ин нуқтаи назар, ҳақ ба ҷониби донишманди эронӣ Масъуди Фарзод аст, ки дар асари худ «Мабнои риёзии арузи форсӣ» гуфтааст: «Авзони шеъри форсӣ (тоҷикӣ низ) бе ҳеҷ игрок, хушоҳангтарин авзони шеъри ҷаҳон аст, ба иборати дигар, арузи форсӣ комилтарин ва дақиқтарин арузи ҷаҳон ва ба ҳамин муносибат яке аз мояҳои пешвоии фарҳангии Эрон нисбат ба милали дигари рӯйи замин мебошад». Яъне ин ҷиҳат – оҳангнокии арузи тоҷикӣ-форсӣ аз ҷониби дигар донишмандон низ эътироф гардидааст. Ҳатто С. Айни хусусияти оҳанги ритмии шеъри тоҷикиро ба назар гирифта шеърҳои арабиеро, ки тоҷикон гуфтаанд, аз ин фарқият истисно медонад, «...чунки инҳо бештарин шеъри арабии худро бо вазнҳои тоҷикӣ гуфта, хусусияти забони арабро ба забони тоҷикӣ тобеъ кардаанд» [1, 108].

Ҷолиби тавачҷуҳ аст, ки устод Айни хушоҳангии вазни арузии шеъри тоҷикиро, ки дар табиати забони тоҷикӣ аст, хабар медиҳад. Устод Айни дар ин мактуб далеле барои исботи ин андеша наовардааст, вале мутолааи номаи дигари устод Айни, ки ба фарзандаш К. Айни ҳамагӣ ду-се моҳ баъд аз навишта шудани ин мактуби ба М. Турсунзода ирсолшуда, навишта шудааст, аз ӯ хоҳиш мекунанд, ки «барои ман китоби илми арузи арабӣ барои шеърҳои арабӣ ё ин ки шеърҳои арабӣ, ки вазни онҳо ва аз кадом баҳри аруз будани онҳо нишон дода шуда бошанд, даркор аст» [1, 110].

Барои исботи он ки муносибати устод Айниро ба арузи тоҷикӣ аз кай метавон таъин намуд, аз мукотибаи С. Айни метавон далелҳои зиёдро ташхис намуд. Аз номаҳои С. Айни ба М. Турсунзода ва К. Айни равшан гардид, ки устод Айни

---

\*. Ҳар ду байт ҳам дар вазни Раҷази мусаддаси солим: - - v - / - - v - / - - v -

навиштани китоберо дар бораи вазн ва шакли шеъри тоҷикӣ дар нақша доштааст. Омӯзиши маводи бойгонии С. Айнӣ моро ба ин хулоса овард, ки устод Айнӣ воқеан ин заруратро ханӯз соли 1939 ба миён гузоштааст ва то ҳол ба вучуд наомадани чунин тадқиқотро таъкид намудааст ва розигии худро барои ба вучуд овардани чунин тадқиқот ба директори ҳамоҳангҳои Нашриёти давлатии Тоҷикистон расман ба воситаи нома маълум намудааст.

Ҳамин тавр, устод Айнӣ вазни арузи шеъри тоҷикиро хоси заковати фитрии тоҷикон дониста, ақидаи гӯё тоҷикон аз арабҳо гирифтани онро инкор мекунад. Ва мушобеҳот ва тафовутҳои арузи тоҷикиро аз арузи арабӣ нишон додааст. Албатта, бо дидаи инкору кам задан нигаристани С. Айнӣ ақидаи гузаштагонро, аз як тараф, ҷавоб ба тозаҷӯйҳои шоирони замон ва аз ҷониби дигар, аз ҳувият ва ҳудуди эҷодии муаллиф сар задааст. Гузашта аз ин, андешаҳои мазкур дар марҳалаи дуҷумлаи замони бавучудоии шеъри нав ба миён омадаанд, ки хеле аҳамиятноканд.

#### 4.3. ВАЗНИ ШЕЪРИ ТОҶИКӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ ШЕЪРИ НАВ АЗ НАЗАРИ С. АЙНӢ

Аз баъзе ишорот ва тафсилоти боло маълум шуд, ки қисми умдаи андешаҳои С. Айнӣ барои шоирон ва донишмандони баъдӣ мабдаи илҳом ва сарчашмаи таҳқиқ гардида меояд. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки устод Айнӣ на фақат бо вазни шеъри классикӣ ва халқии тоҷикӣ шиносоии хуб доштааст, балки дар давраи нави адабиёти тоҷик дар сари гаҳвораи он истода, вазни шеъри тоҷикиро ба ниёзҳои ҷомеи нав мувофиқ намуда, онро ба салосат расонидааст. Аз тарафи дигар, маълум мешавад, ки поэтикаи шеъри классикӣ ва халқии тоҷикӣ заминаҳои мураккабе доштааст. Ривочи он ба тараққии умумии илму маданияту шеър алоқаманд буда, натиҷаи тадқиқоти ҳаматарафаи филологиро дар худ ниҳон медорад.

Масъалаи вазни шеъри тоҷикӣ ва нав кардани он дар солҳои мавриди назари мо аз ҷумлаи масъалаҳои баҳсноки адабиёти мост. Хусусан, дар солҳои 30 – 40-и асри гузашта баҳсҳои тезу тунди адабиётшиносон маъруф аст. Дар замони навишта

шудани мактуби С. Айнӣ ба М. Турсунзода низ ин баҳсҳо давом мекард. Дар адабиёти муосири тоҷик, ба истилоҳи маъмули ҳамон солҳо «адабиёти баъдиинкилобии тоҷик» асарҳое чун, «Як назар ба шеърҳои тоҷикӣ»-и Б. Азизӣ (1928), «Вазни аруз, вазни ҳичо ва шакл»-и Т. Зехнӣ (1928), «Вазни манзумаи тоҷикӣ»-и Н. Бектош (1936), «Аруз ҳақида»-и А. Фитрат (бо забони ўзбакӣ – 1936) навишта шуда буданд, ки масъалаи вазни шеъри тоҷикиро дар гузашта ва замони худ мухталифу баҳсбарангез баррасӣ намудаанд. Вале устод Айнӣ, чунонки дар фасли боло ишора намудем, вазни шеъри тоҷикӣ – арузро падидаи то ҳанӯз норавшан дониста, нуктаҳои муҳимми онро ба миён мегузорад. Муҳимтарин паҳлуи андешаҳои С. Айнӣ дар ин мактуб дар нисбати муаллифони арузи қадима ва баррасиҳои адабиётшиносони то ин мактуб ба миён гузошта, дар ин аст, ки С. Айнӣ масъалаи мазкурро зарурӣ, норавшан ва ҳудудан маҳдуд таҳқиқшуда медонад ва андешаҳои худро перомуни ин масъалаҳо бо далелҳо ва натиҷаҳои аз ҷониби нависанда собитшудаи фаёз нишон медиҳад.

Аз ин ҷост, ки дар нисбати ақидаи муаллифони илми арузи тоҷикӣ С. Айнӣ эътирози лозим дониста, андешаи ҷиддии худро ба миён меорад, ки дар он замони бавучудоии шеъри нав ва нав кардани вазни шеъри тоҷикӣ хеле аҳаммият дошт ва имрӯз низ соҳибаҳаммият мебошад. Андешаи устод Айнӣ дар мавриди вазни шеъри тоҷикӣ ва имконоти он дарёфти илмӣ ҳам ҳаст, зеро бо қавонини кулӣ ва саросари аруз мутобиқат дорад. Бинобар ин, метавон тасдиқ кард, ки назарияи сухани С. Айнӣ навадешӣ дар амалияи илми аруз ва шеъри нав низ ҳаст. Дар мавриди муносибат бо вазни арузи тоҷикӣ ва қоидаҳои он дар ҷойи дигар С. Айнӣ асоси вазни арузи тоҷикӣ ва хусусиятҳои онро зери суол гузошта, вазни арузи тоҷикиро на ба адади ҳуруф, на ба чигунагии ҳаракати ҳарфҳо ва на ба адади ҳичоҳо – ба ҳеҷ кадоми инҳо вобастагӣ надоштанаширо таъкид мекунад. Баъдан барои осонфаҳм кардани ин гуфтаҳои худ аз вазнҳои анъанавӣ як мисол меорад, ки зикри онро ин ҷо лозим медонем: « Балки вазни арузи тоҷикӣ бо тарзи тартиби ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ ба вуҷуд меояд ва дар ҳар гуна тартиб шакли дигар ва оҳанги дигар пайдо мешавад...

Масалан, вазни Ҳазаҷ ҳар мисраъ бо чор бор, «мафойлун» тамом мешавад – «мафойлун, мафойлун, мафойлун, мафойлун». Вазни Раҷаз ҳар мисраъ бо чор бор «мустафйилун» тамом мешавад – «мустафйилун, мустафйилун, мустафйилун, мустафйилун». Ва ҳол он ки ҳар дуи ин вазнҳо дар адади ҳуруф, ҳаракот ва ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ баробаранд. Бо ҳамаи ин, мо бо боло-поин кардани ҳичоҳои ҳар кадоми ин вазнҳо метавонем, ки вазни дигар ба вучуд орем. Чунончи, мо агар «мафойлун»-ро, ки вазни Ҳазаҷ аст, боло-поин карда ба шакли – йлун мафо» хонем, айнан баробари «мустафйилун» мешавад, ки вазни Раҷаз аст» [1, 109].

Чунонки аз ин гуфтаҳо мушоҳида мешавад, устод Айнӣ ақидаи шеършиносони асрҳои миёнаро, ки дар муайян кардани вазн баробарии ҳарфу ҳаракат ва мутавозии ҳичоҳоро ҳатмӣ медонистанд, меъёри асосӣ намедонад, балки диққат ба дарозию кӯтоҳии ҳичоҳоро асоси вазни арузи тоҷикӣ медонад. Аз ин рӯ, ӯ барои осонгун шудани фикри худ аз вазни асосии рукнҳои солими ду баҳри аслӣ – Ҳазаҷ ва Раҷазро дар шакли мусаммани онҳо мисол оварда, ҳамаи рукнҳои ин баҳрҳоро дар асоси пешу пас кардани ҳичоҳои кӯтоҳу дароз шарҳ медиҳад. Гузашта аз ин, дар меъёрҳои арузи классикӣ низ ба ду ё се вазн хондани шеърро аз ихтиёрооти шоирӣ медонистанд ва онро зубаҳрайн мегуфтанд. Инчунин, дар илми бадеъ ин ҳодиса бо номи мулавван ё муталаввин аз ҷумлаи санъатҳои бадеӣ шумурда мешуд. Масалан, ин байти Ҳофизро метавон дар ду вазн – мафъӯлу фоъилотун мафъӯлу фоъилотун: - - v/ - v - - / - - v/ - v - - ва мустафйилун фаъӯлун мустафилун фаъӯлун: - - v - / v - - / - - v - / v - - хонд:

Бо муддаъӣ мағӯед асрори ишқу мастӣ,

То беҳабар бимирад дар дарди худпарастӣ [51, 526].

Пайдост, ки дар ин ҷо на қоидаи боло-поин, балки тақтеи шеър асоси дигар шудани вазн аст, вале устод Айнӣ қоидаи боло-поин намудани ҳичоҳои дарозу кӯтоҳро ба миён гузошта, шакли дигар ва оҳанги дигар гирифтани шеърро таъкид менамояд. Ва ё барои муқоиса метавон таҷрибаи Абулҳасан Ахфашро, ки барои

ихтироҷи шонздаҳум баҳри аруз – Мутадорик истифода кардааст мисол овард. Абулҳасан Ахфаш ба воситаи пасу пеш кардани чузъҳои рукни фаъулун баҳри навро аз рукни фаъулун берун оварда номи онро **мутадорик** номидааст. «Ахфаш, – менависад Б. Сирус, – унсури «лун»-ро дар фаъулун бар унсури «фаъӯ» мукаддам карда, рукни **«лунфаъӯ»**-ро сохтааст; баъд онро бо рукни маъмул ва ҳамвазн бо лунфаъӯ, яъне **фоъилун**, иваз карда баҳри «мутадорик»-ро бино кардааст» [152, 25].

Чунонки аз ин таҷриба маълум мешавад, қоидаи пешниҳод кардаи устод Айни собиқаи қадима доштааст. Дар идомаи иқтибоси боло устод Айни қоидаи боло-поин кардани шаклҳои арузи тоҷикиро аз ҷумлаи қоидаҳои асосии вазни шеъри тоҷикӣ доништа, ба натиҷаи ҷолибе расидааст, ки онро дар фасли боло иқтибос намудем. Яъне устод Айни ҳадафи худро, ки кашфи «вазнҳои нави дилчаспи пуроҳанг» буд, ҷаҳлӣ ва назми классикиро воситаи пайдо кардани вазнҳои нави меҳнадор. Ин ақидаи устод дар солҳои баъд заминаи тадқиқоти илмие низ гаштааст.

Истифода аз эҷодиёти шиғоҳии халқ паҳлуи нави андешаи устод Айниро муайян кардааст, ки бисёр аҳамиятнок аст. Дар омӯзиши ин масъала аз ҳама пеш эҷодиёти гуфториро, магар гоҳе ба нудрат, лекин асоси вазнҳои нави дилчаспи пуроҳанг қарор додани шеърҳои халқии тоҷикиро таъкид карда мегӯяд: «Хатои дувуми муаллифони илми арузи тоҷик дар ин аст, ки вазни арузи шеъри тоҷикиро ба он вазнҳое, ки дар китоби худ шумурда нишон дода ва ба ҳар кадоми онҳо аз классикҳо мисол овардаанд, маҳдуд доништаанд. Аммо дар ҳақиқат вазни шеъри тоҷикӣ на ба он вазнҳои анъанавӣ ва на ба он шеърҳое, ки дар девони классикҳои мо ҳастанд, маҳдуд нест» [1, 108].

Устод Айни маҳдудият ва хатои адабиётшиносону шеършиносону маҳз дар он дидааст, ки онҳо ба ҳамаи вазнҳои дар ибтидо аз тарафи арузиёни тоҷику форсу араб дарёфтшуда маҳдуд мешуданд, дигар аз пайи кашфи вазнҳои нави намерафтанд. Дар идомаи иқтибос, С. Айни омӯзиши вазнҳои шеъри халқиро зарур мешуморад ва худ барои исботи ақидаи чанд намунаи шеъри халқиро таҷтеъ мекунад, ки нақли онро ҳам ин ҷо лозим медонем: «Чунончи, мо дар шеърҳои халқӣ бисёр парчаҳоро мебинем,

ки онҳо мувофиқи вазни аруз буда, аммо на ном ва на мисоли онҳо на дар китобҳои аруз ва на дар девонҳои классикҳо нестанд. Чунончи, як духтари бой дар як лаби чӯй коса ба даст об нӯшида нишаста буд; як чӯпони роҳгузар ба ў рӯ ба рӯй омада, ба ҳусну чамоли он духтар маҳв шуда нигоҳ карда монд. Духтар ба ў гуфт:

**Ин чӣ нигоҳи ачиб?**

**Рӯяма хӯрдӣ қариб.**

Чупон гуфт:

**«Ошиқаму беқарор».**

Духтар косаро ба вай дароз карда истода гуфт:

**«Косая бар, зар биёр!»**

Чӯпон ҷавоб дод:

**«Муфлисаму раҳгузар».**

Духтар гуфт:

**«...нахӯру тез гузар!»**

Ана ҳар мисраи ин шеъри халқӣ ба «муфтаилун фоилот» (як бор) баробар аст ва ҳол он ки мисли ин шеър дар девонҳои классикҳо нест ва вазнаш ҳам дар қатори вазнҳои анъанавӣ зикр наёфтааст. Дигар шеърҳои халқӣ ҳам ҳамин навъ аст. Чунончи, дар чистони халқ ҳаст:

**«Уштури калони бедум,**

**На ҷав хӯрад, на гандум.**

**Об хӯрад зи дарё,**

**Нон диҳад ба мардум».**

Ё ин ки:

**«Чашми сиёҳи зоғатон,**

**Модар набинад доғатон».**

Охир, мисли ин шеърхоро дар кадом девон ва ё дар кадом китоби аруз дидаед? Ва ҳол он ки вазни ҳамаи ин шеърҳои халқӣ вазни арузи шеъри тоҷикӣ аст» [1, 109].

Баъд аз навишта шудани ин мактуб баҳрабардорӣ аз фолклор афзуд ва дари кашфу навҷӯиро ба рӯйи ҷавонони эҷодкор кушодан гирифт. На танҳо шоирон, балки муҳаққиқони илму адаб ба вазни шеър аз ҷашми устод Айнӣ нигоҳ мекардагӣ шуданд ва дар таҳқиқоти худ ин мактубро раҳнамою раҳбалад қарор додаанд. Аз ҷумла, ин андешаи С. Айнӣ дар тадқиқоти минбаъда ривоч ёфт. И. С. Брагинский адабиёти шифоҳии тоҷик ва осори классикиро омӯхта, ба ҷунин натиҷа мерасад, ки «вазни квантативӣ, ки ба мураттабии ҳичоҳи дарозу кӯтоҳ асос ёфтааст, дар асоси шеъри ҳичоии халқӣ ва таъсири шеъри араб ба вучуд омад. Бесабаб нест, ки дар вазнҳои сода ва равони дар асрҳои пешин серистифода нақши пайдоиши халқии онҳо равшан аст» [195, 255].

Барои мисол ва тақвияти он ки бисёре аз вазнҳо аз шеърҳои халқӣ ба ашъори ҳунари гузаштааст, як мисол меорем. Масалан ғазали халқӣ бо матлаи

Ҷонона, аз фироқат ҳар лаҳза зор гириям.

Пайваста аз ғами ту ман дилфиғор гириям-ро

метавон дар ду вазн: мафъӯлу/ фоъилотун/ мафъӯлу/ фоъилотун\* ва мустафъилун/ фаъӯлун/ мустафъилун/ фаъӯлун\*\* тақтеъ намуд.

Ҷунон ки мебинем, шаклгирии баъзе аз вазнҳои арузии тоҷикӣ бо таъсирпазирӣ аз шеъри халқӣ дар натиҷаҳои ҳам С. Айнӣ ва ҳам И. С. Брагинский собит гардидаанд. Бар ин натиҷаҳо боз метавон вазни рубоиро афзуд, ки ҳамаи тадқиқотчиён бар пайдоиши тоҷикии он ҳатто шубҳа надоранд. Ҳамчунин, дар солҳои баъд арузшинос У. Тоиров ин ақидаи С. Айнӣро дар китоби худ «Анвоъ ва авзони шеъри халқии тоҷикӣ» бо далелҳои зиёд собит сохт. У. Тоиров ба ҷунин натиҷа мерасад, ки «сайри мухтасаре дар таҳқиқи авзони шеъри халқӣ, алалхусус

---

\*. Музореи мусаммани аҳраб: - - v / - v - - / - - v / - v - -

\*\*. Мунсареҳи мусаммани маҳбуни маҳшуф: - - v - / v - - / - - v - / v - -



рубоиёти халқӣ нишон дод, ки гӯяндаи он (халқ – Л. Ш.) дар сурудани ин навъи шеър дар мавриди вазни он хеле озод аст. Агар Фирдавсӣ дар таълифи «Шоҳнома», ки аз 60 ҳазор байт иборат аст, ҳамагӣ як вазн – Мутақорибӣ мусаммани маҳзуф ва максурро истифода бурда бошад, дар як рубоии халқӣ (китобӣ ҳам) баъзан се ё чор вазни мухталифи баҳри Ҳазач дида мешавад» [157, 6]. Дар ин гуфтаҳо, ки 60 ҳазор байти «Шоҳнома» бо як рубоӣ қиёс гардидааст, барои баёни зарфияти беназири арузи тоҷикӣ бисёр қиёси хуб истифода шудааст. Ин натиҷаи муҳаққиқ барои амалияи ақидаи устод Айнӣ низ хеле арзишманд аст. Ин таҷрибаҳои устод Айнӣ дар мисоли порчаҳои шеърӣ дар романи «Ғуломон» истифодашуда, дар асоси мусаввадаи таҳти рақами 19 маҳфузбуда, аз ҷониби айнӣшинос А. Кӯчаров таҳқиқ шудааст [102, 33-41]. А. Кӯчаров ин мавзӯро дар фасли аввали китоби «Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик» – «Мусаввада – маъҳази муҳим» ба миён гузошта, муносибати устод Айнӣро ба «имкониятҳои фаровону руҳи халқии арузи тоҷикӣ» [102, 33] бо мисолҳои зиёд равшан менамояд. Яъне, С. Айнӣ ин таҷрибаҳои худро дар қорҳои эҷодӣ – дар ашъори дар таркиби асарҳои насрӣ истифодагардида ва хосса дар ашъори давраи ҷанг бо истифода аз ритмҳои халқӣ амалӣ намудааст, ки хеле ҷолиб аст.

Бадеҳист, ки ба зеҳни хонанда суоле пеш меояд, ки М. Турсунзода дар бораи ин андешаҳо чӣ назар дорад ва аз онҳо то чӣ андоза баҳра бурдааст? Зеро ӯ нахустин нафарест, ки ин сатрҳоро хондааст. Мо баҳрабардории М. Турсунзодаро аз ин андешаҳои устод Айнӣ метавонем бо далелҳои зиёд собит намоем. Вале аз миёни мисолҳои зиёд танҳо ҳаминро қайд намудан кофист, ки аз ҷумлаи хизматҳои мондагори устод Турсунзода дар адабиёти муосир нав кардани таркиби забони шеър бо омезиши муносиби унсурҳои классикӣ, забони зиндаи мардум ва фолклор маҳсуб меёбад, ки дар ин роҳ ӯ таҷрибаҳои зиёд дар шеъри нави тоҷикӣ дорад. Масалан, достони ҷамосии «Ҳасани аробакаш», ки солҳои 1952-1954 эҷод шудааст, мисоли равшан аст. Шоир дар танзими муқолаҳои озодаи ин дoston то ҳадде муваффақ аст, ки хонанда гумон мекунад шеъри халқӣ бошад.

Масъалаи дигаре, ки дар номаи устод Айнӣ ба М. Турсунзода зикр гардидааст, ин масъалаи шеъри нав ё арузи нав аст, ки маҷрои он аз таҷрибаҳои нубуғии С. Айнӣ сарчашма мегирад. Ба қавли адабиётшинос А. Маҳмадаминов мактубҳои устод Айнӣ, ки ба олимону адибон ирсол шудааст «барои ҳалли бисёр муаммоҳои илмӣ, адабӣ маълумоти нодир ва маводи пурқимате ба ҳисоб мераванд» [116, 22].

Агарчи имрӯз аз оғози зуҳури ин ҳунари нафиса як аср гузашта бошад ҳам, то кунун таҳқиқоте ба миён наомадааст, ки битавонад омилҳои зуҳур, меъёрҳои аслий, вижагиҳои шеъри навро муфассалан фаро гирифта бошад. Ҳамаи он таҳқиқоте, ки дар ин масъала анҷом дода шудаанд, дариҷаест ба сӯйи оянда. Ба ин маънӣ, ки гуфтугӯҳои муҳаққиқон ва устодони шеъри нав идома доранд ва шоирон шеъри нав (арузи нав)-ро ба шеваҳои хос ривож медиҳанд. Фаро гирифтани ин гуфтугӯҳо аз имкони ин боб берун буда тадқиқи вижа меҳодад, ки инро мо ба қорҳои оянда во мегузорем.

Маълум аст, ки устод Айнӣ барҷастатарин сарояндаи «шеъри нав» (арузи нав) дар ду даҳаи аввали садаи XX аст, ки бо эҷоди «Марши ҳуррият» (1918) дар адабиёти тоҷику форс давраи нахустини «шеъри нав» ё «арузи нав»-ро оғоз бахшид.

«Суруди озодӣ» ё «Марши ҳуррият»-ро С. Айнӣ пас аз як соли музаффарияти Ҳокимияти Шуравӣ, яъне дар соли 1918 (ба муносибати пирӯзии инқилоби сеюми Русия – октябри соли 1917) дар шаҳри Самарқанд эҷод кардааст. Устод Айнӣ барои ифодаи оҳанги русии «Марселёза» аз рукнҳои ду баҳри аслии аруз истифода карда вазни нав сохтааст. Аз ҷумла устод Айнӣ аз таърихи эҷоди шеър ёд оварда, дар нома ба М. Турсунзода мегӯяд: «Ман ба масъалаи вазни шеъри тоҷикӣ аз хурдсолиам сар карда машғул шуда омада бошам ҳам, фикри аз дигар қор карда баромадани ин вазнҳо баъд аз Инқилоби Уктабр дар ман пайдо шуд: вақте ки ман «Марши ҳуррият» («Марселёза»)-ро навиштан хостам, ба бисёр душвориҳо вохӯрдам. Охир вазни ин сурудро мувофиқи он шеъре, ки дар русӣ ба ҳамин вазн гуфта шудааст, бо хусусияти вазни шеъри тоҷикӣ тақтеъ карда, дар охир ҳамин вазнро баровардам: «фоилун, фоилун, фоилотун – фоилун, фоилун, фоилун» (чор бор). Дар нақароти ин суруд

бошад, «фоилун, фоилун, фоилотун...» (се бор) ва «фоилун, фоилун, фоилун, фоилун» (як бор). Баъд аз он мувофиқи ин вазн

**«Эй ситамдидагон, эй асирон –**

**Вақти озодии мо расид...» –**

ро то охир гуфтам» [1, 109].

Ба гуфтаи муҳаққиқ С. Давронов «Фоилун рукни солими баҳри Мутадорик буда, дар натиҷаи илова кардани як ҳичо дар охири баъзе мисраъҳо фоилотун шудааст, ки рукни солими баҳри Рамал мебошад. Пас вазни «Марши ҳуррият» дар асоси омезиши рукнҳои аслии баҳрҳои рамал ва мутадорик ба миён омадааст, ки дар таърихи аруз ҳодисаи нав мебошад» [95, 8].

Мавзӯи ин аст, ки ҳар чизе меъёре дорад ва ин меъёрҳо ҳосили таҷрибаи чандинсолаи он халқ ба ҳисоб мераванд. Табиист, ки меъёрҳои наvero дар таҷрибаҳои ҳар халқ касоне бо сомон мерасонанд, ки иқтидори ин корро доранд. Устод Айни таҷрибаи тоҷиконро дар арузи тоҷикӣ пазируфта бо таъя ба он осори навоваронаи худро эҷод намуд ва дар номаи худ ба М. Турсунзода тавзеҳоти онро низ баён дошт. Яъне устод Айни бо ин амал нубуғи хеш ва имконоти ғавқулодаи арузи тоҷикиро собит намуд. «Навиштани шеър, – мегӯяд Р. Ҳошим, – бар ин вазн, ин хел тартиб дода шудани қофияҳо ва ба дохили як шеър тағйир дода шудани тартиби қофиябандӣ дар назми советии тоҷик (назми муосир – Л. Ш.) аввалин намунаи хеле бомуваффақияти шакли нав мебошад» [172, 13].

Ин ҳодисаи нав дар арузи тоҷикӣ, ба гуфтаи академик М. Шакурӣ дар миёни ду давраи таҳаввули шеъри нави тоҷикӣ қарор гирифтааст, ки анҷоми як давраю ибтидои давраи нав гардидааст. Гарчи эҷоди «Марши ҳуррият»-и устод Айни дар масъалаи шеъри нав ва пайдоиши он таҷрибаи муваффақе буд, аммо фикри дар хусуси ин масъала кор кардан дар муаллиф, дар солҳои 40-50 қувват гирифтааст, ки ба шароити рӯзафзуни ҷомеа ба арузи тоҷикӣ пайвастагӣ дорад [1, 109-110].

Ин талабот дар солҳои 40-50-уми садаи XX, ки охири марҳалаи дувуми таҳаввули шеъри тоҷикӣ аст, ба миён омадааст. Ин навъи биниш – арузи нав ё шеъри

навро, ки як падидаи адабист, натиҷаи таҳаввули дуру дарози афкори адабию эстетикӣ доништан мумкин аст.

Ин таҷрибаи муваффақи устод Айни, ки ба анъанаҳои қадиму суннати аруз мутобиқат намекунад, вале дар айнаи омӯзиш ба гуфтаи адабиётшинос Р. Ваҳҳобзода имконоти бузургу номаҳдуди арузро нишон дода метавонад [90].

Ба ин тариқ, навадешӣ ва навоари С. Айни дар соҳаи поэтика – вазн ва асосан вазни назми тоҷик (аруз) ва шеърӣ нав, ки имрӯз ҳамчун «**арузи нав**» шинохта мешавад, ҳанӯз аз солҳои 1907 таҷриба гардида, дар солҳои баъд инкишоф меёбад. Агар «**арузи нав**»-ро ҳамчун як навъи шеърӣ нав шиносем, бояд бидонем, ки вижагии поэтикаи он, ин эътибор доштани вазни аруз мебошад.

#### 4.4. С. АЙНИ – БУНЁДГУЗОРИ ВАЗН ВА ШЕЪРИ НАВ

Шахсияти Садриддини Айни (1875-1954), рӯзгор ва ҷаҳолияти адабию ҷамъиятӣ, инчунин мероси назмию насрӣ ва ақоиду назарҳои ӯ диққати муҳаққиқони зиёдеро ба худ ҷалб кардааст. Ҳамин ҷиҳатдӯст, ки имрӯз қазияи шеърӣ нав (дурусттараш **арузи нав**) ва баҳси С. Айни ҳамчун бунёдгузори вазн ва шеърӣ нав дар адабиёти муосири тоҷик аз ҷумлаи мавзӯҳои баҳсталаб гардидааст, ки ин ҳам аз саҳми устод Айни дар таҳаввули аруз ва шеърӣ нави тоҷик сарчашма мегирад. Саҳми устод Айни дар таҳаввул ва инкишофи аруз ва шеърӣ нав бузург ва ҳамаҷаҳафа мебошад ва ҳуди шеърҳои наваҷӯзона, қолабшиканҳои устодона ва назари шахсии ӯ оид ба арузи тоҷикӣ далели гуфтаҳои боло метавонад гардад. Шеърӣ нав ё арузи нав, ки зодаи эҳсос ва дарки нави инсоният аст, ҳамчун падидаи таҳаввулотӣ таваҷҷуҳи устод Айниро ҳанӯз дар даҳсолаи аввали садаи XX ба худ ҷалб намудааст. Вале бояд иқрор кард, ки машғулиятҳо ва муборизаҳои ӯ дар роҳи озодӣ ва мустақилияти тоҷикон имкон надода, то устод Айни ин масъаларо ба он тарзе ки тарҳрезӣ намуда буд, амалӣ созад. Назари устод Айниро бидуни мутолаа ва омӯзиши ҷиддии афкори адабию эстетикӣ ӯ муайян намудан мушкул аст. Аз ҳамин ҷиҳат, ба назари мо, ин масъала, агар дар алоқамандии адеҳаҳо ва тавзеҳоти ӯ, ки

дар номаи худ (аз таърихи 27 декабри соли 1948) ба М.Турсунзода додааст ва таҷрибаҳои амалӣ дар ин роҳ баррасӣ гардад, масъалаи пешгузошта хубтар шарҳ хоҳад ёфт.

Чунонки қайд намудем, хидмати фарзанди устод Айнӣ – К. Айнӣ дар ин ҷода бузург мебошад, зеро бо интишор ёфтани номаи устод Айнӣ ба М.Турсунзода, бо кӯшиши эшон дар арузшиносии тоҷик ва назари устод Айнӣ оид ба ин падидаи нав равшан гардид. Инчунин ба ин васила маҳз маҳсули заковати ғитрии тоҷикон будани аруз ва назари устод Айнӣ ба шеърӣ нав ва нав кардани вазни шеърӣ тоҷикӣ мушаххас хоҳад гардид. Дар ҳамин замина бояд қайд кард, ки масъалаи навоарӣ ва истифодаи шаклҳои нави шеърӣ дар ашъори С. Айнӣ ва назари ӯ оид ба вазни нави шеърӣ тоҷикӣ минбаъд дар асару мақолаҳои М. Турсунзода, А. Маниёзов, Р. Ҳошим, Б. Сирӯс, М. Шукуров, Р. Мусулмонқулов (Раҳими Мусулмониёни Қубодиёнӣ), Ю. Акбаров, И.С. Брагинский, К. Айнӣ, А. Сатторов, А. Сайфуллоев, И. Бечка, Ш. Раҳмонов, А. Маҳмадаминов, М. Имомов, М. Нарзиқул, Р. Ваҳҳобзода, М. Солеҳов ва дигарон ишора ва баҳогузорӣ шудаанд. **Масъалаи шеърӣ нав дар назми С. Айнӣ** бошад, шояд ба сабаби дар ин қор қам вақт сарф кардан ё қам воқеъ афтодани **шеърӣ нав** дар осори назмии устод Айнӣ ва бештар бори таҷрибақориҳо бар дӯш доштан ва ба ҳукми муште аз хирвори азими дониши арузшиносию аруздонии ӯ будан, қамтар таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб кардааст. Маълум аст, ки С. Айнӣ ғайолияти эҷодгарии худро аз навиштани шеър оғоз намудааст. Агарчи баъд аз солҳои 20-уми асри ХХ повесту романнависиро бо сабабҳои таърихӣ иҷмолӣ бар шеърнависӣ тарҷеҳ дод. Вале ин пеша ҳамоно дар зеҳни ӯ мавҷ мезад. Ин буд, ки устод Айнӣ дар солҳои 40-50 ин пешаро эҷодқорона дар таркиби осори насрӣ ва бевосита идома додааст. Адабиётшинос Р. Ваҳҳобзода бо истифода аз имконоти бемаҳдуди арузи тоҷикӣ ва таҷрибаҳои С. Айнӣ дар он чунин изҳори назар кардааст: «Аммо дар қори амалии эҷодӣ устод Айнӣ то охири умр таҷрибаҳои худро дар аруз идома додааст ва аз ҷумла дар ашъори даврони ҷанг ва ашъоре, ки дар таркиби осори мансур ба қор бурда аз вазнҳои ритмҳои нодири фольклорӣ истифода

намудаст, ки назири ин корро мо баъдан дар осори устодони шеъри Эрон Махдии Ахавони Солис ва Аҳмади Шомлу (хусусан таронаи «Париё») мебинем, ки албатта, онҳо низ бар мабной фолклори мардуми худ кор кардаанд» [91, 4].

Имрӯз шеъри нав (хусусан гунаи он арузи нав) яке аз дӯстдоштатарин, ҳаяҷонбахшандатарин, ҳиссиётпарвардатарин навъи ҳунари нафиса ба шумор меравад, вале то кунун бисёре аз масъалаҳои он шарҳи илмӣ худро наёфтаанд. Агарчи мубоҳисаҳои солҳои 60-70, баргузориҳои Симпозиуми ҷаҳонии шеъри форсӣ дар соли 1967 дар Тоҷикистон ва мақолаҳои А. Ҳакимов, М. Қаноат, Р. Ваҳҳобзода ва дигарон бисёре аз хусусиятҳои ин падида ва сабабҳои зуҳури онро муайян карда бошанд, ибтикор ва навовариҳои устод Айнӣ дар аруз, ки ба давраи аввали таҳаввули аруз рост меоянд ва намунаҳои нахустини шеъри навад, мавриди таҳқиқи алоҳида қарор нагирифтаанд. Андешаи устод Айнӣ оид ба навад кардани вазнҳои арузӣ ва таҷрибаҳои амалии ӯ дар ин роҳ арзишманд буда, масъалаи омӯзиши он дар адабиётшиносӣ зарурист. Ва, албатта, хизмати устод Айнӣ дар таҳаввули вазни шеъри тоҷикӣ (форсӣ низ) як ҳақиқати ба субут расида аст, аммо тарҳи мавзӯ ба ин хотир аст, ки қолабшиканиҳои ҷасурина, таҷрибаҳои устодона, навовариҳо дар вазни арузӣ бори дигар таҳлил гарданд, то ба ин восита бузургии ин устоди шеъри навад тоҷикӣ ва нақши дурахшони ӯ дар таҳаввули вазни шеъри муосир таъкид гардад.

Ин таъкид дар ин ҷо ба он хотир аст, ки бо гузашти зиёда аз сад сол аз падидоии нахустин намунаҳои шеъри навад, ибтикор ва навовариҳои устод Айнӣ дар аруз, ки ҷудо аз шеъри навад нест, собит менамояд, ки шеъри навад новобаста аз носозӣҳои масоили сиёсӣ ва шиорсароӣҳо дар адабиёти тоҷик дар солҳои 20-50-уми асри гузашта зуҳур карда, инкишоф ёфтааст.

Ҳоло замони истиноди он, ки шеъри навад аз Эрон Афғонистон ба адабиёти тоҷик ворид шудаасту вижагӣҳое пайдо кардааст, гуфтан, гузаштааст. Бинобар ҳамин, мо бар асоси навовариҳои устод Айнӣ ва андешаҳои ӯ оид ба навад кардани вазни шеъри тоҷикӣ ва тадқиқоти тозаи адабиётшиносон ба мавзӯи мазкур назар намудем. Пӯшида нест, ки адабиётшинос М. Шакурӣ бо омӯзиши «Тазкори

ашъор»-и Садри Зиё ба хулосае омад, ки истилоҳи «шеъри нав» дар адабиёти тоҷик аз солҳои 1905-1907 вучуд доштааст. Яъне баробари падиҳои нахустин намунаҳои шеъри нав, истилоҳи он низ ба вучуд омадааст. Вале бояд гуфт, ки Садри Зиё таърифе ба он намодааст ва шеърҳоеро нав гуфтааст, ки дар онҳо мафҳумҳои нави баёнги муносибатҳои иқтисодии бозаргонӣ ва сармоядорӣ мавқеи асосӣ доштанд. Устод Айни низ таърифе ба шеъри нав ё арузи нав намодааст ва ё ханӯз дар нигоштаҳои ӯ ба дида нахӯрдааст, вале ибтикор ва навоариҳои ӯ дар амалии арузи тоҷикӣ ва орзуи ӯ дар нав кардани вазнҳои шеъри тоҷикӣ далели кофист ба омӯзиши масъалаи **шеъри нав аз назари устод Айни** ва ҳамчун бунёдгузори вазни нав шинохтани ӯ. Албатта, саҳми устод Айни дар таҳаввули вазни шеъри тоҷикӣ як ҳақиқати собитшуда аст.

Чунонки дар боло гуфта омад, С. Айни фаъолияти эҷодгари худро аз навиштани шеър оғоз намудааст ва ин пеша ҳамоно дар коргоҳи эҷодии ӯ ҷойгоҳ дошт. Худи устод Айни дар сарсухани маҷмуаи «Ёдгорӣ», ки апрели соли 1935 навишта шудааст, гуфта буд: «Вақте ки як-ду порча асарҳои насрии ман ба майдон омад, шоириам аз хотирҳо фаромӯш гардид; аммо худ нахостам яке аз роҳҳои адабиам, ки як қисми муҳим ва беҳтарин умри ман ба вай сарф шудааст, дар айёми пириам аз ёдҳо равад» [9, 7]. Ин буд, ки устод Айни дар солҳои 40-50 ин пешаро эҷодкорона дар таркиби осори насрӣ ва бевосита идома додааст.

Устод Айни дар ин масъала таваҷҷуҳро ба вазн ва ё ритмҳои шеъри халқии тоҷикӣ дода, нав кардани арузи тоҷикиро дар кор кардани вазнҳои шеъри халқӣ донистааст, ки таҷрибаҳои амалии ин корро мо баъдан дар осори устоди шеъри нави тоҷик Лоик Шералӣ (хусусан дар шеърҳои «Наврӯзӣ», «Хосияти дукокула») мебинем, ки ӯ низ ин заруратро дарк намуда, болои он кор кардааст.

Чуноне ки устод Айни худ дар номааш ба М. Турсунзода иқро намудааст, то табaddулот, хосса Инқилоби Октябр дар атрофи шаклҳо ва вазнҳои классикӣ мечархид, вале бо тағйир ёфтани вазъи иҷтимоӣ сиёсии замон ӯ манофеи афроди ҷомеа ва намояндагони табақоти гуногуни онро ба назар гирифта, иддаҳои

озодихоҳонаи онҳоро, ки дар ниҳоди худ низ буд, бо шакл ва оҳангҳои нав инъикос менамояд. Ин мазмунҳои инқилобӣ ва озодихоҳӣ, чунонки хоҳем дид, дар ниҳояти вусъати камоли пазиroy ва самимият баён мегарданд. Яке аз василаҳои амалӣ намудани ин хостаҳои оғози асри XX, то ба вучуд омадани **арузи озод ё арузи нав**, ин истифода аз шакли мустазод, ки жанри суннатӣ буд, махсуб меёфт. Дар робита ба ин ақида мустазоди С. Айнӣ, ки дар «Куллийёт» бо номи «Ба шарафи Инқилоби Октябр» омадааст, намунаи хубест [15, 287].

Баъзе аз муҳаққиқон ва адабиётшиносон дар падидаи шеъри нав мустазодро низ сабаб донистаанд [95; 158]. Воқеан, шакли мустазод дар давраи нави рушди шеъри тоҷикию форсӣ чӣхати дар бар кардани ормонҳои инқилобчиёну маршрутаҳои дар Тоҷикистону Эрону Афғонистон мусоидат намудааст. Масалан, дар осори А. Лоҳутӣ, ки яке аз нахустин гӯяндагони шеъри нав (қавли муҳаққиқи эронӣ Шамси Лангрӯдӣ), шинохта мешавад, мо мустазодро бо тозақориҳо мушоҳида мекунем [25, 198].

Ҳам устод Айнӣ, ҳам А. Лоҳутӣ дар баробари мустазодҳои анъанавӣ чанд мустазоди нав ва озод эҷод намудаанд, ки ин ибтикор барои пайдоиши арузи нав замина омода сохтааст. Аз ҷумла ин қитъаи шеърӣ:

Субҳоналлоҳ,

Имрӯз ба мо ҳодисаи саъб расид,

Гаштем хароб,

Аз хоҳиши чархи фалаки дӯлобӣ.

Пурсанд: зи сол,

оҳи бепоён каш,

баргӯ: бад ҳол!

Ҷангидани ғичдувонию кӯлобӣ,

ин аст ҷавоб [15, 167].



Дар назари аввал ин шеър мустазодро ба чашм медиҳад, вале мисраи дувум бе пораи мустазодӣ омадааст. Боз хусусияти нодири мустазоди мазкур ин аст ки он на бо мисраи комил, мисли мустазодҳои анъанавӣ, балки бо пораи мустазодӣ (порчаи афзун) оғоз мешавад. Адабиётшинос М. Шакурӣ ин шеърро таҳқиқ намуда, чунин изҳори назар мекунад, ки қолабшикании сароянда хеле ҷолиб аст. «Ҷолибият иборат аз он аст, ки шеър ба вазн рубоӣ, ба қофиябандӣ қитъа аст: агарчи ба вазни ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи абтар (ва маҷбуб) омадааст, рубоӣ нест, чаро ки қофиябандии он ба таври қитъа мебошад. Фикраи мустазоди он низ гӯё қофиябандии номаълум дорад. Мисраи дувум мустазод нест, дурусттар он ки фикраи мустазоди он дар аввали шеър омадааст, ки «субҳоналлоҳ» аст. Яъне қоидаи мустазод вайрон шудааст ранге ғайри чашмдошт гирифтааст. Гумон меравад, ки ин ҷо устод Айнӣ қолабшикании часуруна зоҳир намудааст» [177, 144].

Барои мо муҳим ин аст ки устод Айнӣ дар шеър кӯшиши қолабшиканиӣ, кӯшиши навовариӣ вазну қофияро ба миён гузошта, далели оғоз гирифтани шеъри навро нишон медиҳад. Ташҳиси ба вучуд овардани шеъри нав метавон гуфт, ки ин мустазодҳои анъанавӣ низ гаштааст.

Дар баъзе шеърҳои устод Айнӣ таносуби рукнии мисраҳои оғохонро риоя карда нашудааст. Чунончи, охирин қитъае, ки бахши назми пешазинқилобии Куллии С. Айниро анҷом медиҳад, бо нидои «Эй Ватан» оғоз мешавад, ки хеле ҷолиб аст. Ҷолибияташ дар ин аст ки мисраи якум ҳамагӣ аз як рукн (**фoъилун**) иборат мебошад ва ҳамин пора гӯё ба ҳама мисраҳои баъдӣ низ оҳанг бахшида, мавзуйи асосиро таъкид намудааст:

Эй Ватан!

Гар аз харобии ту дигар нест корашон,

Онҳо, ки иддаи волои ту мекунанд.

Гар хидмате кунанд ба номи ту филмасал,

Аз баҳри номи худ, на барои ту мекунанд.

Онҳо, ки аз ҳарими ту маҳчур мондаанд,  
Чун Айнии ғариб, дуои ту мекунанд [15, 282].

Ин як таркиб, ки дар оғози шеър омадааст аз эҳсоси ватандӯстонаи шоир сарчашма бардошта, сирату ҳолати шоирро хеле табиӣ баён намуда, гуфтаи Афлотун «Ҳеҷ меҳре шадидтар аз меҳр ба ватан нест»-ро ба зеҳн медиҳад. Метавон гуфт, ки тақрибан ҳамин тарзро мо баъдан дар ашъори устодони шеъри нави тоҷик М. Қаноат ва Л. Шералӣ бо иловаи каме ҳунари мушоҳида мекунем. Чунончи, М. Қаноат мегӯяд:

Эй обшор!  
Ойинаи беғубори ман,  
Ёри замони бачагии беқарори ман.  
Аз рӯзҳои рафта тӯй ёдгори ман.  
Оҳангҳои кӯҳнаро такрор мекуни,  
Ёди баҳобрафтаи бедор мекуни,  
Рози маро ба лафзи худ изҳор мекуни... [22, 54].

Ё Лоик Шералӣ мегӯяд:

Эй обшор!  
Духтари гирёни кӯҳсор  
Мурдаст ошиқат магар, фарёд мекуни?  
Мӯят парешу қоматат ларзону ҳамзада,  
З-оғози чашмаҳот магар ёд мекуни?... [50, 227].

Яъне метавон гуфт, ки устод Айни пеш аз «Марши ҳуррият» ҳанӯз солҳои 1907-1909 дар вазни арузи тоҷикӣ ибтикоротеро амалан анҷом додааст, ки ин ибтикорот ба мисли он чи мо шеъри нави арузи нави медонем, намуна шуда метавонанд. Вале устод Айни бо эҷоди «Суруди озодӣ» саҳифаи дурахшони шеъри нави тоҷикро кушод. Ин навоарӣ сабаб гардид, ки устод Айни барҷастатарин

сарояндаи «шеъри нав» (арузи нав) дар ду даҳаи аввали садаи XX ва бунёдгузори вазни нав дар адабиёти муосири тоҷик шинохта шавад ва бидуни баҳс санади расмӣ шеъри нав ё арузи нав бо эҷоди ин шеър гузошта шуд. Аз ин назар, таъкиди устод Айнӣ, ки дар нома омадааст дуруст аст, ки «Агар мо ин масъала (арузи нав – Л. Ш.)-ро дуруст кор карда бароем, ба он гуна шаклҳо ва вазнҳои дилчасп роҳ кушода мешавад, ки... ба хусусиятҳои забон ва вазни шеъри тоҷикӣ низ мувофиқанд» [1, 110].

Аз ин ғуфтаҳо ба хубӣ маълум мешавад, ки устод Айнӣ соли 1918 бо матни русии «Марселйеза» шинос буда ва ба воситаи замзамаи он матн оҳанги онро, ки пештар шунида буд, дар қолаби вазни арузӣ навишта, барои ифодаи он аз рукнҳои ду баҳри аслии аруз – «фоилун» аз Мутадорик ва «фоилотун» аз Рамал истифода карда вазни нав сохтааст, ки дар таърихи вазни арузӣ собиқа ва мисл надошт.

Бо нигариш ба он чи ғуфта шуд ва низ бо нигариш ба ин ки С. Айнӣ дар номаи мазбур вазни ин шеърро мушаххас кардааст, дар адабиётшиносӣ тарзи дигари тақтеби он низ ба миён омадааст. Вале қавли дуруст, қавли устод Айнӣ.

Чунон ки таъкид шуд, ин шеър зодаи сират ва ҳолати устод Айнӣ, вазни он низ бар мабной табиати забони тоҷикӣ ва истифодаи қонунҳои ритмии шеъри тоҷикӣ сураат гирифтааст. Мавзӯ ин аст ки ҳар чизе меъёре дорад ва ин меъёрҳо ҳосили таҷрибаи чандинсолаи он халқ ба ҳисоб мераванд. Чунон ки таъкид намудем, меъёрҳои навро дар таҷрибаҳои ҳар халқ касоне ба сомон мерасонанд, ки иқтидори ин корро доранд. Устод Айнӣ таҷрибаи тоҷиконро дар арузи тоҷикӣ пазируфта, бо така ба он осори навоаронаи худро эҷод намуд ва дар номаи худ ба М. Турсунзода тавзеҳоти онро низ баён дошт. Яъне устод Айнӣ бо ин амал нубуғи хеш ва имконоти ғавқулодаи арузи тоҷикиро собит намуд. Вале вазни «Марши ҳуррият» боз ҳамон вақт машҳур шуд ва мавриди омӯзиш қарор гирифт, ки баъд аз панҷ сол шоири эронӣ Нимо Юшиҷ шеъри «Афсона»-и худро дар ҳамин вазн навишт. Бархе аз пажӯҳишгарон мумкин мешуморанд «Афсона»-и Нимо Юшиҷро, ки аз дидгоҳи меъёрҳои **шеъри нав** бартарии кам дорад, танҳо аз ин рӯ, ки хонанда дар он на танҳо

ба вазн, балки бо диди шоирона бархӯрд мекунад, намунаи аввалин шеъри нав биноманд. Дар ин сурат мо низ гуфта метавонем, ки бо он ки «Марши хуррият» зодаи сирату ҳолати шоир аст, вале бидуни тозақориҳои шоирона ва тақлиди суннатӣ нест, зеро ҳар мисраъ аз ин шеър барои хонандагони шеъри тоҷикӣ чун оби зулол равшан аст. Чунончи, дар як банд (банди чорум) дар ҳамаи мисраъҳо истифодаи огоҳона аз калимаҳое, ки ҳарфи «р» доранд, ки ин, аз як тараф, оҳанги маршӣ ва интиқомии шеърро пурқувват намуда бошад, аз ҷониби дигар, вазифаи асосии суруд – ба ҳаракат даровардани эҳсосоти ранҷдидагонро хуб ифода намудааст [15, 285].

Бартарияти дигаре, ки мо дар «Марши хуррият» мушоҳида мекунем, ин дар нобаробарии ҳичоҳо ва тағйирёбии мисраъҳост. Яъне бо иловаи як ҳичо дар мисраҳои тоқ рукн (рукни охири мисраи 1,3,5,7... аруз) дигар мегардад. «Афсона»-и Нимо Юшич пурра дар вазни **фоилун/фоилун/фоилотун** суруда шуда бошад, аммо мо дар «Марши хуррият» тағйирёбии рукнҳои мисраъро мебинем, ки баъдан ҳамчун меъёри асосии шеъри нав шинохта мешавад.

Чунончи, аз «Афсона»-и Нимо Юшич:

Ёд дорам шабе моҳтобӣ  
Бар сари кӯҳи Навбун нишаста.  
Дида аз сӯз дил хоб рафта,  
Дил зи ғавғои ду дида раста.  
Боди сарде дамид аз бари кӯҳ...

Шакли афоилии шеър:

–V– / – V– / –V– –  
–V– / – V– / –V– –  
–V– / – V– / –V– –  
–V– / – V– / –V– –  
–V– / – V– / –V– ~

Аз «Марши хуррият»:

Дар ҷаҳон зулми золим намонад,  
Ҳам ҷафо, ҳам ситам, ҳам нифоқ.  
Дар ҳама шахди шодӣ ҷашонад  
Ранҷбар, барзгар бо тифоқ!

Шакли афоилии шеър:

–V– / – V– / –V– –  
–V– / – V– / –V ~  
–V– / – V– / –V– –  
–V– / – V– / –V ~

Муқоиса ва таҳлили нисбатан муфасссал ба ин ду намунаҳои шеъри нав дар асари адабиётшинос Р. Ваҳхобзода «Поэтикаи вазн ва хусусиятҳои ритмии назми муосири тоҷик» ва дигар нигоштаҳои ӯ дода шудааст [89, 10; 90, 12-14].

Пас суоле пеш меояд, ки устод Айнӣ ин ибтикороти худро дар солҳои баъд низ амалан идома дод? Бале. Чунон ки ӯ худ дар номааш ба М.Турсунзода навиштааст, баъд аз он ки шоирони ҷавон дар вазни аруз талабгори вазнҳои нав гардиданд, фикри нав кардани вазнҳо дар ӯ зинда мегардад. Дар идомаи ин нома, чунон ки дидем, С. Айнӣ ба умумият ва тафовути арузи тоҷикӣ ва арабӣ назар дода, инчунин имконоти зиёди арузро дар такмил ва нав кардани вазнҳои шеъри тоҷикӣ, хусусан бар асоси вазнҳои халқӣ нав сохтани онро зикр намуда, орзу мекунад, ки агар умр вафо намояд, ӯ ин корро анҷом хоҳад дод.

Дар ашъори даврони дувумин Ҷанги ҷаҳонӣ ва порчаҳои шеърӣ, ки дар таркиби осори насрӣ омадаанд, намунаҳоро меёбем, ки шабеҳи шеъри навад. Аз ҷумла, шеъри «**Мо зи Гитлер ниқори башарият гирем**» [15, 431] ба меъёрҳои сабки шеъри нав мувофиқ аст.

Ё байтҳои 12-13 маснавии «Шоистаи ҳурмат» низ, ки ба муносибати ҷиҳилсолагии ғаъолияти адабии Максим Горкий бахшида шудааст, ба арузи нав мувофиқати комил дорад:

|                                   |                         |
|-----------------------------------|-------------------------|
| Ин пири куҳансоли ҷаҳондидаи ғаёл | -- V V -- V V -- V V -- |
| Гардида зи Ленин                  | -- V V --               |
| Шоистаи таҳсин.                   | -- V V --               |
| Шоистаи таҳсини самимонаи меҳнат! | -- V V -- V V -- V V -- |
| Шоистаи ҳурмат! [15, 318].        | -- V V --               |

Аз ин шеър ва мисолҳои боло ба натиҷае мерасем, ки устод Айнӣ бо ибтикороти худ ба муваффақиятҳои бузурге дар соҳаи поэтикаи шеър ноил гаштааст. Ин таҷрибаҳо ва навовариҳо ӯро ба кӯйи муваффақияти шеъри нав мебаранд. Ибтикороти худро шинохтан ин ба роҳи наву навардозӣ дар ҷомеа рафтани аст. Вале

дар замони зиндагии ӯ, ин ибтикорот на ҳамчун шеъри нав ё арузи нав, балки як дастоварди методи ҳукмрони адабиёт – реализми сотсиалистӣ муаррифӣ мегардид. Аммо масъалаи сабк ва истифодаи вазнҳои фолклорӣ дар осори насрӣ ва назмӣи устод Айнӣ мавзӯи назаре дигар метавонад бошад.

Ҳамин тавр, навовариҳои устод Айниро дар вазн (арузи тоҷикӣ) метавон ба ду омили асосӣ рабт дод. Нахуст – майл ва мувофиқсозии шеър ба табиати забон (истифода аз вазн, оҳанг ва ритмҳои ҳалқӣ) мебошад, ки дар адабиёти ҳалқӣ мо замина мавҷуд буд. Омили дувум мусиқӣ ё аниқтараш мусиқии нав аст, ки устод Айнӣ аз музика баҳраи хуб дошт. Омили дигарро низ метавон гуфт, ки ин назари хоси устод Айнӣ ба арузи тоҷикӣ аст. Устод Айнӣ вазнҳои арузии тоҷикиро ба таври беандоза бузургтару доманадортар медонист аз он тарҳҳо ва схемаҳои арузи классикӣ. Инро низ С. Айнӣ дар мактубаш ба М. Турсунзода қайд намудааст. Инчунин, С. Айнӣ таъкид менамояд, ки бисёре аз онҳо ҳанӯз ҳам дар ашъори шоирон истифода нашудаанд. Ин гуна назар барои кушодани имконоти нави шаклӣ дар аруз замина фароҳам овардааст.

Хулоса, С. Айнӣ ҳамчун донишманди санъаткори энтсиклопедист муҳимтарин нуктаҳои арузи тоҷикиро дар шароити рӯзафзуни ҳаёти ҳалқӣ тоҷик дар солҳои 20 – 50-уми асри XX ба вуҷуд оварда, барои инкишоф ва тақомули арузи тоҷикӣ нақши бузурге бозида, адабиёти нави тоҷикро ба пояи баланд бардоштааст, ки ҳоло ин таҷрибаҳо бомуваффақият идома ёфта истодааст. Ин аст ки устод Айнӣ ҳақиқатан чун бунёдгузори вазн ва шеъри нав дар адабиёти муосири тоҷик шинохта шудааст.

## ХУЛОСА

С. Айнӣ ҳамчун бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик ба мукотиба (номанигорӣ) таваҷҷуҳи зиёд додааст. Чи гунае ки дар аҳвол ва ашъори устод Айнӣ ду давраи фаъолият мавҷуд аст, дар фаъолияти номанигории ӯ низ ин ду марҳаларо метавон мушоҳида кард. Ин даврабандӣ ба он маънист, ки ҳанӯз дар аввали асри XX, замони таҳсил дар мадрасаҳо ва фаъолияти муаллимӣ миёни С. Айнӣ ва ҳуҷаини собиқӣ ӯ – Шарифҷон-махдуми Садри Зиё масобаи нома лафз ва маънии худро дарёфтааст. Ҷавоби ғаврии С. Айнӣ ба мирзои қозӣ Шарифҷон-махдуми Садри Зиё – Аҳмад дар масъалаи ба дунё омадани як фарзанд ва аз дунё рафтани фарзанди калонӣ ба сурати нома ва гирифтани «ганорар» аз ин қозӣ маъруфу машҳур аст [14]. Аз ҷумлаи дигари номаҳои индавраина, мактубҳои адабӣ-тарбиявии китоби қироатии «Таҳзиб-ус-сибён» (1910, нашри дувуми такмилшуда соли 1917) мебошад, ки бахши охири ин китобро фасле таҳти унвони «Ҳонадони хушбахт» ташкил додааст. Дар ин бахш гуфтугӯи писар (Муҳаммадфарид) бо падару модар ва бародару хоҳар тавассути жанри нома сурат мегирад [16, 29-44].

Аз соли 1920 номанигорӣ дар баробари офаридани назму насри дилангезу мондагор ҷузъе аз фаъолияти доимӣ ва рӯзмарраи устод Айнӣ гардида, ҳамчун жанри насри адабӣ соҳиби ҷойгоҳи хос мегардад. Ин навъ эҳтиёҷ, ки миёни С. Айнӣ ва ҳамзамонон сурат гирифтааст, аз як тараф, маншаи иҷтимоӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, заминаи ба вучуд омадани шаклҳои гуногуни нома гардидаанд. Ин фаъолияти доимӣ ва рӯзмарраи С. Айнӣ дар давраи муосир адабиёти эпистолярии муосири тоҷикиро падида оварда, як шоҳи пурбори адабиёти муосири тоҷик гардидааст. Маҳз дар марҳалаи ба истилоҳ дувум фаъолияти номанигорӣ дар рӯзгори С. Айнӣ пурбортар ва серҳафтагар гардида, ҳамчун василаи ниёзи иҷтимоӣ ва ҳам воситаи баёни афкори илмӣ, адабӣ ва танқидӣ мавриди қарбаст қарор дода шудааст.

Дар миёни номаҳои устод Айнӣ то кунун, ки теъдодашон беш аз 200 нома аст, мукотибаи ӯ бо М. Турсунзода як бахши бисёр муҳимми фаъолияти номанигории

устод Айниро ташкил медиҳад, ки ин бахш аз назари ҳаҷм, муҳтаво ва масъалаҳои муҳимми адабиётшиносӣ комилтар буда, аз арзишҳои адабӣ, илмӣ ва фарҳангии вижае бархӯрдор мебошанд. Арзиши адабии мукотибаи С. Айнӣ бо М. Турсунзода мисли номаҳои дигари устод Айнӣ, пеш аз ҳама, аз назари баёни матлаб, шеваи баён, тариқи мурочиат ба мухотаб, ҷаҳонбинӣ, масъалагузорӣ ва ҳалли муаммоҳои адабӣ, истифодаи васеъ аз лутфи суҳан, ашъори халқӣ ва классикӣ, маҳсусан, муносибати самимӣ бо ҳамзамонон мушаххас гардида, ҳам аз нигоҳи сохтор ва ҳам муҳтаво аз номаҳои ба адибони дигар ирсолгардида фарқ мекунад. Мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода, чунонки дар бобҳои диссертатсия ба онҳо шинос шудем, аз нигоҳи мавзӯ ва мазмун гуногунранг буда, мақсади нависанда дар номаҳо баъди баёни вазъи саломатӣ равшан мешавад, ба мавзуоти муҳимми дигар дар зимни гуфторҳо ба тафсил ишора мешавад.

Ҳамин тавр, аз масъалаҳои дар диссертатсия матраҳшуда, ба сурати ҷомеъ метавон арзишҳои илмӣ ва адабии мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзодаро дар нуктаҳои зерин натиҷагирӣ намуд:

1. Аҳаммияти арзишҳои илмӣ. Ин ҷиҳат ба яке аз ҷанбаҳои муҳимми фаъолияти номанигории С. Айнӣ алоқаманд аст. Зеро устод Айнӣ бо натиҷаи фаъолияти номанигории худ, ки маҳсулаш номаҳои зиёди ӯ мебошад, дар ташаккули адабиёти дар шакли нома офаридашудаи тоҷик, дар воқеъ, нақши калидӣ гузоштааст. Гузашта аз ин, номаҳо ҷиҳати огоҳии хуб пайдо намудан аз равиши кор ва принципҳои эҷодии С. Айнӣ, андешаҳои муҳаққиқонаи нависанда оид ба асарҳои худ, масъала ва муаммоҳои адабӣ, вазни шеърӣ тоҷикӣ, арузи тоҷикӣ ва моҳияти он ва ба инҳо монанд ёрии амалӣ мерасонанд. Ин ҷиҳати мавзӯро мо дар бобҳои дувум, сеюм ва чоруми диссертатсия муфассал баррасӣ намудем. Ба андешаи мо, номаҳои устод Айнӣ, аз ҷумла мукотиба бо М. Турсунзода ҷузъиёти воқеии рӯзгори шахсӣ, воқеиятҳои муҳимми таърихӣ замони нависанда, муносибати ӯро бо шахсиятҳои маъруфи замон, шогирдону пайравон ва пайвандону азизонаш, рӯйдодҳои муҳимми фарҳангиву адабӣ, андешаҳои муҳаққиқонаи нависандаро дар бораи осор ва рӯзгори



намояндагони барҷастаи шеърӯ адабиёти ғании гузаштамон, нуктаҳои муҳимму омӯзанда дар бораи забони ноби мардум ва мисли инҳоро чун оинаи беғубор дар худ таҷассум намудааст, ки арзиши илмии номаҳоро меафзоянд [2-М; 7-М].

2. Андешаҳои омӯзандаи устод Айнӣ дар бораи масъалаҳои муҳимми адабиёти тоҷик дар замони шуравӣ ҳарчанд ба таври густарда дар таълифоти арзишманди илмӣ ва адабии ӯ равшан аст, вале боз ба таври ошкоро дар шакли мактуб низ баён шудаанд, ки ба андозаи нақди ҷудогонаи илмӣ арзиш дошта, дастовард ва камбуди эҷодии ин марҳалаи адабиёти тоҷикро намоён кардаанд. Ва ба эътибори чунин арзишмандӣ аст, ки ин мактубҳо дар матбуот такроран ба ҷоп расидаанд [6-М].

3. Номаҳои устод Айнӣ ба шахсиятҳои бузурги замонаш, умуман, мукотибаи эшон бо М. Турсунзода, хусусан, дорои аҳаммияти махсуси илмиву адабӣ буда, муносибати ин нависандаи бузургро бо аҳли замон ва бархӯрди ӯро бо ҳодисаву воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, таърихӣ ва фарҳангии давронаш бозгӯ менамоянд. Дар номаҳои С. Айнӣ лаҳзаҳое баён шудаанд, ки ба огоҳии мо оид ба ҷузъиёти зиндагии нависанда, ҳаёти адабии ӯ, муносибати ҳамзамонон ба эҷодиёт ва тариқи фикрии адиб маълумот меафзоянд ва ба аксар саволҳоямон, ки ба масъалаҳои ҳақиқати аслии зиндагии воқеӣ ва бадеии устод Айнӣ ва муҳити зисту зиндагонии ҳамзамонони ӯ марбут аст, асосан аз мукотибаҳои эшон метавон ҷавоби дурусту саҳеҳ пайдо кард. Масалан, дар бораи ин ки соли дақиқ ва ҳақиқии таваллуди устод Айнӣ кадом аст, аз номаи ба Лоҳутӣ (23 ноябри соли 1934) ирсолшуда метавон маълумоти саҳеҳ ёфт. Ба ҳамин монанд, мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода низ, чунон ки дар бобҳои диссертатсия таъкид гардид, маълумоти саҳеҳ ва дар айнаишиносӣ навро бозгӯ менамоянд. Аз ҷумла, аз ҳамин нигоҳ, номаи 14 декабри соли 1948 ирсолшуда ҷолиб аст. Дар ин нома андешаҳои муҳаққиқонаи устод Айнӣ дар нисбати «Ёддоштҳо» ва нақши он дар таърихи адабиёти тоҷик баён шудаанд, ки имрӯз низ аҳаммияти худро аз даст надодаанд [3-М].

4. Аксари мактубҳои устод Айнӣ мисли мақолаҳои ҷудогонаи пурмуҳтавои илмӣ-таҳқиқотиянд, ки дар он нуктаҳои муҳимме мавриди баррасӣ қарор

гирифтаанд. Аз ин рӯ, номаҳои устод Айни дорои арзиши баланди илмӣ буда, як қисми онҳо, аз ҷумла дар мисоли мукотиба бо М. Турсунзода характери кашфиёти илмӣ доранд. Ин андеша, албатта, сирф аз мо набуда, балки дар таълифоти илмии айтиноиносон, аз ҷумла айтиноиноси шинохта А. Маҳмадаминов ва таъкидҳои пайвастаи ӯ собит гардидааст. Устод А. Маҳмадаминов ҷӣ дар таълифоти илмии худ, ҷӣ дар нутқу маърузаҳои конференсияҳои анъанавии ҳаёти устодону кормандони ДМТ ва солгардҳои устод Айни ва дар дарсҳо низ ҳамеша ин нуктаро таъкид менамоянд, ки як қисми номаҳои устод Айни характери кашфиёти илмӣ доранд ва ин дарёфти илмии худро бо мисолҳои мушаххас равшан менамоянд. Яъне қисми зиёди мактубҳои устод Айни муфассал буда, дар баробари дигар мероси арзишманди илмӣ – таҳқиқоти нависанда дорои арзиши бузурги илмӣ мебошанд [1-М; 6-М; 8-М].

5. Аҳаммияти арзишҳои таърихӣ. Нома миёни мардум ҳамчун ниёзи шахсист, вале бузургон фаротар аз мукотибаи шахсӣ рафта андешаю афкори худро дар симои мухотаб ба нафъи миллату ҷомеа мерасонанд. Мукотиботи С. Айни ва М. Турсунзода низ ин ҳукмро ба субут мерасонад. Аз мукотибаи устод Айни ва М. Турсунзода аён мешавад, ки ин нависандагони ҳассос ба бисёр масъалаҳои муҳимми адабӣ, эҷоди бадеӣ, илмиву маърифатӣ ва сиёсиву фарҳангӣ ҳеҷ гоҳ бетараф набуда, ҳамчун шахсони андешаманд аз тариқи навиштани нома ба шогирдону дӯстон, ҳаммаслакону ҳамнасон ва шахсиятҳои бузурги арсаи илму сиёсати замонашон муроҷиат ва баёни матлаб намуда, дар навбати худ дар ҳалли масъалаву муаммои иҷтимоиву фарҳангӣ, сиёсӣ ва ғоҳе кушодани гиреҳи мушкилоти хусусии худ ва дигарон низ ба сиёсатмадорону донишмандони ҳамзамонашон тавассути нома маслиҳату машварат додаву фикру андеша ва ёрмандиҳои онҳоро низ хостаанд. Ин сифот аҳаммияти таърихии номаҳоро меафзояд. Яъне мукотибаи С. Айни ва М. Турсунзода бо таърих алоқаи зич дошта, муҳимтарин ҳодисаҳои ҳаёти маданӣ ва ҷамъиятии замони шуравиро инъикос намудааст. Аз ҷумла, таваҷҷуҳи хос ва эътибору эътимоди устод Айни ба ҷавони боистеъдоду умедбахши ояндадор низ

тавассути жанри нома ифода гардидааст. Ҳар гоҳе ки масъалае ва ё падидае дар фазои илмӣ ва фарҳангии Тоҷикистон рӯй мезад, фаврӣ тавассути мактуби муфассале дар бораи тарафҳои мусбат ва манфии онҳо чун мунаққиди нуктасанҷу бориқбин андешаҳо баён менамуд ва маслиҳат меод. Тавассути нома диққати адибону олимони наврӯҳу камтаҷрибаро ба масъалаҳои дирӯз ва имрӯзи эҷоди бадеӣ бештар ҷалб менамуд, ки намунаи барҷастаи ин ғамхорӣ ва дилсӯзии устодонаи Айни мукотибаи эшон бо раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон мебошад [2-М].

6. Муҳимму зарурӣ будани номаҳои устод Айни нахустин бор аз тарафи ҳуди нависанда дар матни номаҳо, аз ҷумла номаҳои 14 ва 27 декабри соли 1948 ба М. Турсунзода фиристода, таъкид шудааст. Яъне устод Айни ба аҳаммияти номаҳои хеш қоил буда, дар чандин номае, ки ба шахсиятҳои намоёни замон ва ё ба шогирдону фарзандонаш навишта, гӯшзад менамояд, ки номаҳои ўро ҳифзу ниғахдорӣ намоянд. Шояд бар асоси ҳамин ишораи хирадмандонаи устод Айни дар бораи аҳаммияти мактубҳояш бошад, ки аз тарафи шахсиятҳои гуногуни илму адаб ва хосса аз ҷониби фарзандони устод Холида, Лутфия ва Камол Айни номаҳои эшон ба таври мунтахаб таҳия ва ба нашр расида буд. Вале муҳаққиқона таваҷҷуҳ намудан ба аҳаммияти мукотиботи устод Айни ва онро дар шакли маҷмуаи алоҳида гирд овардан ибтикори нахустини академик Хуршеда Отахонова аст, ки соли 1978 дар асоси маводи Бойгонии дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ гирд овардааш ва аз маҷаллаву рӯзномаҳои даврӣ низ истифода намуда, маҷмуа интишор додаст. Баъдан дар Куллииёти устод Айни низ ҳамагӣ ду номаи кушоди нависанда ба адиби ҷавони ҳамзамонаш Пулоди Толис ва забоншинос Додочон Тоҷиев ҷой дода шудааст. Вале номаҳои С. Айни ба М. Турсунзода, то имрӯз ҳамоно парешон ва аксаран дар бойгонихо боқӣ мондааст [13-М; 14-М].

7. Номаҳои С. Айни, бинобар дар марҳалаи аввали адабиёти муосири тоҷик буданашон, барои таъини хусусиятҳои асосии жанрии номаҳои расмӣ, дӯстона ва саркушода дорои қимати баланди илмӣ ва адабӣ мебошанд. Аз ҷумла, мукотибаи С.

Айнӣ ва М. Турсунзода, ки 14 номаю 3 барқияи С. Айнӣ ба М. Турсунзода ва 18 номаю 9 барқияи М. Турсунзода ба устод Айнӣ, ҳамчунин 3 номаи ҳаммуаллифиро дар шароити ҳозира фаро мегирад, аз ҷиҳати навъи нома номаҳои расмӣ, масалан 3 барқияи С. Айнӣ, 9 барқияи М. Турсунзодаро матавон ба навъи номаҳои расмӣ шомил намуд. Аз рӯйи вижагиҳои жанрӣ 14 номаи С. Айнӣ, 18 номаи М. Турсунзодаро метавон ба гурӯҳи номаҳои дӯстона шомил намуд. Вале ин нуктаро бояд қайд намуд, ки дар адабиёти муосири тоҷикӣ навъи дигари мактуб номаи саркушода низ маъмул гардидааст, ки он маҳсули тафаккури ҷадиди муосирон аст. Ин навъи нави нома низ дар мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода мавҷуд аст. Чунончи 3 номаи ҳаммуаллифӣ ва номаҳои 14 ва 27 декабри соли 1948, ки устод Айнӣ ба унвони М. Турсунзода фиристодааст, ба навъи номаи саркушода дохил намуд. Зеро матолиби ин номаҳо танҳо ба М. Турсунзода нигаронида нашуда, муҳотаби он ҳамаи нависандагон ва адабиётшиносони замони нависанда мебошанд.

8. Мукотиботи устод Айнӣ намоёнгари ихлосу самимият ва иродати ӯ ба фарҳангу тамаддуни пурнусрати гузаштагон, ифодагари ҳисси баланди ифтихор аз ворисият ба мероси ниёкон, сарзаминҳои он ва муҳаббату ихлоси самимонаи устодро ба кори заҳматталаби эҷоди бадеӣ ва шахсиятҳои бузурги замон нишон медиҳад. Масалан, дар номае, ки ба М. Турсунзода навиштааст, бо як ҳисси баланди масъулият аз ӯ ҷиддӣ хоҳиш намудааст, ки ба Б. Ғафуров ва шахсони масъул муроҷиат намояд, ки ба тоҷикшиносии маъруфи шуравӣ – Фрейман, ки дар тарбияи кадрҳо ва дар бораи ворисияти тоҷикон ба мероси ғании ниёғони худ бар пояи ҳақиқати таърихӣ хизматҳои зиёд кардааст, унвони фахрии «Ходими хидматнишондодаи илм дар Тоҷикистон» диҳанд.

9. Аҳаммияти арзишҳои маърифатӣ-тарбиявӣ. Аҳаммияти маърифатӣ-тарбиявӣ номаҳои устод Айнӣро ба М. Турсунзода метавон махсус қайд намуд. Зеро мактубҳои ӯ, ки устод Айнӣ ба М. Турсунзода навиштааст, ба тариқи маслиҳат ба шогирди худ дар ҷодаи эҷоди бадеӣ дар он замон наврӯҳ панд додааст, ки барои такмилу инкишофи эҷодии худ роҳи дурусти тасвири зиндагии халқро дар осори

адабӣ омӯзад. Нависандаи бузург аз таҷрибаҳои шахсии худ дар офаридани асарҳои мондагораш мисолҳо оварда, хостааст М. Турсунзодаро дар роҳи эҷод руҳбаланду дилгарм намояд. Маслиҳати устод Айнӣ ба М. Турсунзода тавассути нома аҳаммиятнок буда, бегумон, ин гуна маслиҳатҳои омӯзанда, ки бар пояи таҷрибаҳои адабӣ ва эҷодии нависандаи бузург тақвият ёфтаанд, барои адибони ҷавон ва навроҳони арсаи эҷод на танҳо дар замони ҳуди муаллиф, балки дар рӯзгори мо низ сабақи судманди таъсиргузор ва беш аз пеш муфиду арзишманд ва намунаи ибрат хоҳанд буд [4-М].

10. Дар номаҳо лаҳзаҳои мушкили сафар, розҳои эҷодӣ, хоҳишу дархости дӯстона, балки ихлосмандона шинохташаванда аст. Аз ин натиҷа чунин маънӣ ба даст меояд, ки имкони истифода аз фурсатҳои пешомада ба воситаи нома дар қиёс ба мусоҳибаҳои шахсӣ барои ҳам М. Турсунзода ва ҳам устод Айнӣ хеле густурдатар мебошад. Дигар ин, ки дар дониستاني суханони С. Айнӣ ва ба мушкилоти ӯ расидани М. Турсунзода аз шаҳри Душанбе муҳим буда, яке аз воситаҳои бартараф намудани мушкилоту норасоии сафарҳои тулонӣ нома гардидааст. Ҳамин аст ки М. Турсунзода дар барбори даъвати расмӣ ба воситаи номаи дӯстона устод Айниро ҳолпурсӣ ва ба анҷуманҳои Иттифоқи нависандагон даъват менамудааст. Ин гуна муносибати самимонаи М. Турсунзода дар номаҳояш хеле равшан аст. Устод Айнӣ аз муносибати М. Турсунзода бисёр хурсанд шуда, чунин баҳои судманд додааст: «Бисёр хурсандам, ки Шумо ба даъвати расмӣ нигоҳ накарда, ба хатти хусусӣ маро ҳолпурсӣ ва даъват намудаед. Ин аломати хулус ва ягонагӣ аст» [11].

Бешубҳа, ин гуна муносибат, ки бар пояи хулуси қалб тақвият ёфтаанд, барои адибони ҷавон ва навроҳони арсаи эҷод на танҳо дар замони ҳуди муаллиф, балки дар рӯзгори мо низ сабақи судманди таъсиргузор ва беш аз пеш муфиду арзишманд ва намунаи ибрат шуда метавонанд [11-М].

11. Машваратҳои муфиду таҷрибаомӯзонаи адабиву илмии пири хирадманди адабиёти навини тоҷик ба шоири бақамол расидаистода, муҳаққиқ ва роҳбари он вақт хеле ҷавону қобилиятнок ва умедбахшу ояндадор, мунодии сулҳу озоӣ,

ташкilotчии бузург, раиси нависандагони Тоҷикистон М. Турсунзодаро аз мукотиботи эшон зиёд пайдо кардан мумкин аст. Ва пас аз машварату роҳнамоиҳои устодонаи Айни ин ҷавонони соҳибқалам ба дараҷаи шоир, нависанда ва донишманди баркамол ва роҳбари муваффақ сабзидаасту соҳибэтибор ва шуҳратёр гардида, дар рушди илму адаби навини тоҷик нақши мондагоре боқӣ гузоштааст. Яъне, устод Айни ояндабинона ба ин ҷавони боистеъдоду эҷодкори умедбахши замонаш эътимод баста, ўро дар роҳи заҳматписанди эҷод ва мушкilotи роҳбарӣ дастгирӣ ва дилгарм намуда, ба роҳи дуруст хирадмандона раҳнамун сохтааст. Ин ҷиҳат аҳаммияти тарбиявии номаҳои С. Айниро равшан менамояд.

12. Дар номаҳое, ки С. Айни ба ин шогирди вафодораш навиштааст, низ ба ояндаи неки ў умедвор будааст ва ҳамеша дар андешаи пешрафту камолоти инсонӣ ва фаъолияти эҷодии Турсунзода ва дар симои ў дар фикри шукуфой ва рушду тараққии бемайлони Иттифоқи нависандагони Тоҷикистони азизу ҷавон ва ба ҷон баробараш будааст. Бинобар он, шогирдону пайравон ва ҷавонони боистеъдоди тоҷикро аз ҳар гўшаву канори паҳновари шуравӣ падарвор барои хидмат ба фарҳангу адаби тоҷик ҳидоят намуда, ба Тоҷикистон фиристодаасту маслиҳатгару мушовири доимӣ ва беминнати онҳо будааст ва дар рушду нумуи илму адаби тоҷик масъулиятшиносона ва бидуни таваққуф саҳм гузоштааст. Масалан, ризоят намодааст, ки шогирди боистеъдодаш – Мирзо Турсунзода дар беморхона дуру дароз бимонад, ба ў маслиҳат додааст, ки зудтар ба мутахассисони хубтар муроҷиат намуда, табобатро дар хона бигирад.

13. Аз андеша ва машваратҳои омўзандаи илмиву адабӣ ва падаронаи устод Айни маълум мешавад, ки замони пурҳодисаи зиндагии ў рисолати гарони ворисият ба фарҳангу тамаддуни ғании ниёконро маҳз ба зиммаи устод Айни вогузошта буд ва ў ин рисолати бузурги таърихиро ба таври шоиста ба сомон расонид. Ва бар асоси чунин хидматҳои бедареғаш дар илмҳои забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, муסיқииносӣ, омўзиши бомароми таърихи миллати худ ва рӯ ба рӯ омадану муқовимат намудан бо ҳодисаву воқеаҳои тезутунд ва печидай сиёсиву иҷтимоии

замон, барҳақ, бунёдгузори адабиёт ва фарҳанги навини халқи тоҷик эътироф гардид [10-М].

Ҳамин тавр, устод Айнии заковатманд дар ҳама ҷо, дар ҳама лаҳзаи зиндагияш ва дар ҳама гуна навъҳои адабии эҷоднамудааш барои сохтмони коҳи безаволи фарҳангу тамаддун ва забону адабиёти навини ба қавли ҳуди ӯ қавми «муаззами тоҷик» саъю талош намудааст. Яке аз далелҳои намоёни саъю талоши ҳамешагии ӯ дар роҳи устувор намудани фарҳангу адабиёти навини тоҷикӣ мукотиботи ӯ ба шумор меояд. Мукотибаи С. Айни ва М. Турсунзода бошад ин арзиши баландро ҳамчун оинаи беғубор таҷассум менамояд. Зимнан, дар номаҳо нозуктарин саҳифаҳои зиндагии ин ду устоди сухан дар алоқамандӣ бо воқеаҳои муҳимми замон бо забони сода ва ифодаи ба худ хос баён шудаанд. Бинобар ин, ба таври амиқ ва нуктасанҷонаву мӯшикофона омӯхтани мукотиботи устод Айни, аз ҷумла мукотибаи эшон бо М. Турсунзода яке аз вазифаҳои пурмасъулият ва асосии муҳаққиқони айнишинос аст.

## ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Пеш аз ҳама, натиҷаҳои диссертатсия метавонад дар тадқиқи номанигории адабиёти муосири тоҷикӣ – мукотибаи С. Айни ва М. Турсунзода истифода шавад.

2. Ҳангоми омӯзиши масъалаҳои адабиётшиносии муосир, аз ҷумла андешаҳои С. Айни оид ба тасвири ҳақиқати ҳаёт ва таъсири эътирозоти мафкуравӣ, тасвири воқеияти зиндагӣ ба таври реалистӣ ва аҳаммияти ҷузъиёти бадеӣ дар он, ақидаҳои С. Айни оид ба зарурати омӯзиши адибони маорифпарвар, муборизаҳои С. Айни ва М. Турсунзода барои таъмини ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик ба мероси адабии гузашта дар солҳои 20-50-уми асри XX, арзиши таърихӣ ва адабию фарҳангии «Ёддоштҳо», эътирози муқарризони «Ёддоштҳо» ва ҷавоби С. Айни ба онҳо, баҳси вазни шеърӣ тоҷик – Арузи тоҷикӣ ва шеърӣ нав метавон васеъ истифода кард.

3. Яке аз жанрҳои адабӣ, ки ҳамчун жанри танқиди адабӣ ба устод Айни хидмат намудааст нома мебошад. Таҳқиқи мукотибаи С. Айни ва М. Турсунзода ин нуктаро собит менамояд, ки гуфтугӯҳои хаттии ин адибони бузург номаро ҳамчун жанри адабӣ шакл дода, пажӯҳишгаронро водор менамояд, ки ба таҳқиқи номанигории адабиёти муосири тоҷикӣ тавачҷуҳи бештар зоҳир намоянд, то номаҳои арзишманди адибон ба хонанда пешкаш гардад.

4. Дар диссертатсия таъкид бар он меравад, ки «Ёддоштҳо» ҳамчун асари барҷастаи чоргонаи бадеист, вале нуктаи назарҳо дар бораи асар ва арзиши таърихӣ ва адабию фарҳангии он дар замони шуравӣ як хел набудааст. Яъне он дар замони таълиф мухталиф арзёбӣ шудааст. Ин андешаҳо ба шахсият, ҷоҳонбинӣ ва мавқеи иҷтимоии муҳаққиқон ва динишмандони ҳар як давра вобаста мебошад. Ихтилофи нуктаи назарҳо дар ин масъала дар миёни муқарризони шуравӣ ба зиддияти ҷаҳонбинии онҳо вобаста аст, ки аз антагонизми сохти иҷтимоии замон дар муносибат ба дин ва воқеаҳои пешазтабаддулот сар задааст. Мукотибаи С. Айни бо адибон, аз ҷумла М. Турсунзода дар ин маврид манбаи муътамаде ба ҳисоб меравад.



5. Тавре маълум аст, номаҳоро ба се навъ чудо намудаанд: номаҳои дӯстона, номаҳои расмӣ ва номаҳои саркушода. Ин навъҳои номаро мо дар фаъолияти номанигории С. Айнӣ ва М. Турсунзода бо мушаххасоти жанрӣ мушоҳида менамоем. Аз ин рӯ, ба таври амиқ ва нуктасанҷонаву мӯшикофона омӯхтани мукотиботи устод Айнӣ, аз ҷумла мукотибаи эшон бо М. Турсунзода яке аз вазифаҳои пурмасъулият ва асосии муҳаққиқони айнишинос аст.

6. Дар диссертатсия оид ба таҷрибаҳои амалии устод Айнӣ дар аруз ва нақши устод Айнӣ дар нав кардани вазнҳои шеърӣ тоҷикӣ, инчунин андешаҳои ӯ дар бораи арузи тоҷикӣ ва имконоти бемаҳдуди он муфасссал сухан рафта, шеърҳои ӯ бо шеърҳои дигар шоирон муқоиса шудааст. Аз ин қисмати диссертатсия метавонанд мутахассисони арузи тоҷикӣ низ истифода намоянд.

7. Дар таҳқиқи масъалаҳои гуногуни диссертатсия мавқеи муҳим доштани мактубҳо ва андешаву гузоришҳои устод Айнӣ ва М. Турсунзода таъкид мешавад. Ин навъи муносибат муҳаққиқонро водор менамояд, ки дар таҳқиқи масъалаҳои муҳимми адабиётшиносию забоншиносӣ ва фарҳангшиносӣ танҳо ба китобҳо ва мақолаҳои илмӣ маҳдуд нашаванд.

## РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

### I. Сарчашмаҳо

#### а) бо забони тоҷикӣ

1. Аз мактубҳои С. Айни ба адибони тоҷик [Матн]: Ба чоп тайёркунанда К. Айни // Шарқи сурх. – 1956. – №4. – С. 100-114.
2. Аз мактубҳои С. Айни ба адибони тоҷик [Матн]: Ба чоп тайёркунанда К. Айни // Шарқи сурх. – 1956. – №7. – С. 54-59.
3. Аз мактубҳои С. Айни ба адибони тоҷик [Матн]: Ба чоп тайёркунандагон Салоҳат Айни ва Камол Айни // Шарқи сурх. – 1957. – № 4. – С. 12-18.
4. Аз мактубҳои С. Айни ба адибони тоҷик [Матн]: Ба чоп тайёркунандагон Салоҳат Айни ва Камол Айни // Шарқи сурх. – 1958. – №4. – С. 31-35.
5. Аз мактубҳои С. Айни ба адибони тоҷик [Матн]: Ба чоп тайёркунанда К. Айни // Шарқи сурх. – 1962. – №4. – С. 127-133.
6. Аз муқотибаи С. Айни бо адибони тоҷик [Матн]: Ба чоп тайёркунанда Х. Айни // Шарқи сурх. – 1963. – №4. – С. 43-48.
7. Аз мактубҳои С. Айни ба адибони тоҷик [Матн]: Ба чоп тайёркунандагон С. ва Х. Айни // Садои Шарқ. – 1968. – №4. – С. 95-99.
8. Аз мактубҳои С. Айни ба адибони тоҷик [Матн] // Садои Шарқ. – 2017. – №3. – С. 102-113.
9. Айни, С. Ёдгорӣ [Матн]: Маҷмуаи шеърҳо / С. Айни. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1935. – 64 с.
10. Айни, С., Турсунзода, М., Деҳотӣ, А., Юсуфӣ, Ҳ. Оби ҳаёт [Матн]: Достон / С. Айни, М. Турсунзода, А. Деҳотӣ, Ҳ. Юсуфӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1940. – 47 с.
11. Айни, С. Рафиқи азиз Турсунзода! [Матн]: Мактуби С. Айни ба М. Турсунзода аз таърихи 2 ноябри соли 1947 / С. Айни // Бойғонии Осорхонаи адабӣ-ёдгории М. Турсунзода, фонди 45, воҳиди маҳфузи 4.

12. Айнӣ, С. Рафиқ Турсунзода! [Матн]: Мактуби С. Айнӣ ба М. Турсунзода аз таърихи 27 декабри соли 1948 / С. Айнӣ // Бойғонии Осорхонаи адабии Садриддини Айнӣ, фонди 155, воҳиди маҳфузи 39.
13. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 9 [Матн]: Ба чоп тайёркунандагон К. Айнӣ, А. Маниёзов ва С. Айнӣ / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 416 с.
14. Айнӣ, С. Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам [Матн]: Зери назар ва бо пешгуфтори М. Осимӣ, бо кӯшишу эҳтимом ва дебоҷаи К. Айнӣ / С. Айнӣ. – Душанбе: Дониш, 1978. – 194 с.
15. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 8 [Матн]: Тартибдиҳандагон: С. М. Айнӣ, Х. Айнӣ, К. Айнӣ / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 524 с.
16. Айнӣ, С. Таҳзиб-ус-сибён [Матн]: Муаллифи сарсухан ва ба чоп ҳозиркунанда: Соҳиб Табаров / С. Айнӣ. – Душанбе: Маориф, 1994. – 45 с.
17. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Ҷилди аввал [Матн]: Мураттиб Амирхӯча Абдурраҳимов / С. Айнӣ. – Душанбе: Дониш, 2008. – 256 с.
18. Айнӣ, С. Ёддоштҳо (Чаҳор қисм дар як китоб) // Энтсиклопедияи насри муосири тоҷик [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Сарредактсияи илмӣи Энтсиклопедияи миллии тоҷик, 2009. – 680 с.
19. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик [Матн]: Аз хатти форсӣ таҳия ва тасхеҳи Мубашшир Акбарзод / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 448 с.
20. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 1. Шеърҳо [Матн]: Тартибдиҳанда Ш. Раҳмонов / С. Айнӣ. – Душанбе: Бунёди адабии С. Айнӣ, 2018. – 568 с.
21. Исо, М. И. Ашъор [Матн]: Таҳиякунанда ва муаллифи сарсухан А. Абибов / Исо-маҳдуми Исо. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 80 с.
22. Қаноат, М. Меҳри сипеҳр [Матн]: Баргузидаи ашъор / Муъмин Қаноат. – Душанбе: Адиб, 2007. – 376 с.
23. Лоҳутӣ, А., Айнӣ С. ва диг.. Ба дӯст, ба муаллим, ба Сталини кабир [Матн]: Мактуби халқи тоҷик / А. Лоҳутӣ, С. Айнӣ, М. Турсунзода, М. Раҳимӣ, Ҷ. Сухайлӣ // Шарқи сурх. – 1940. – №4. – С. 3-12.

24. Лоҳутӣ, А. Айнӣ, С. ва диг.. Ба пешвои халқҳо, ба дӯст, ба муаллим, ба Сталини кабир [Матн]: Мактуби халқи тоҷик / А. Лоҳутӣ, С. Айнӣ, М. Турсунзода, М. Раҳимӣ, Ҷ. Сухайлӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1940. – 40 с.
25. Лоҳутӣ, А. Куллийёт. Ҷилди 1 [Матн]: Таҳияи матн ва муқоисаю тавзеҳоти Х. Отахонова, Ҷ. Шарифов / А. Лоҳутӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 365 с.
26. Лоҳутӣ, А. Номаҳо [Матн]: Мураттиб ва муаллифи тавзеҳот Хуршеда Отахонова / А. Лоҳутӣ. – Душанбе: Адиб, 2004. – 112 с.
27. Мубодилаи Камол бо Лоҳутӣ [Матн]: Ба чоп тайёркунанда ва муаллифи шарҳи мухтасар Абдурраҳмони Абдуманнон // Садои Шарқ. – 1996. – №9-12. – С. 87-90.
28. Мукотибаи Садриддин Айнӣ ва Абулқосим Лоҳутӣ [Матн]: Ба чоп ҳозиркунанда, муаллифи сарсухан ва тавзеҳот Х. Отахонова. – Душанбе: Дониш, 1978. – 83 с.
29. Мукотибаи Садриддин Айнӣ ва Абулқосим Лоҳутӣ (Нашри дувум бо такмил ва иловаҳо) [Матн]: Ба чоп ҳозиркунанда ва муаллифи тавзеҳот Хуршеда Отахонова; бо сарсухани Муҳаммад Осимӣ. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 140 с.
30. Мукотибаи устод Айнӣ ва устод Лоҳутӣ [Матн]: Мунтахаб // Садои Шарқ. – 2014. – №12. – С. 44-69.
31. Мукотибаи устод Шакурӣ [Матн]: Тартибдиҳанда Дилафрӯзи Иқромӣ. – Душанбе: Дониш, 2015. – 616 с.
32. Намунаҳои адабиёти тоҷик [Матн]: Тартибдиҳандагон: Х. Мирзозода, Ҷ. Сухайлӣ, Ҷалол Иқромӣ, Лутфуллоева Кибриё, Бузургзода. (Дар зери таҳрири умумии С. Айнӣ, С. Улуғзода, А. П. Деҳотӣ, М. Турсунзода, М. Раҳимӣ, И. Брагинский) (Консултант – А. Лоҳутӣ). – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1940. – 604 с. + 30 с.
33. Номаҳо ба устод [Матн]: Ба чоп тайёркунандагон Х. Отахонова ва Н. Алиева // Маориф ва маданият. – 1977. – 3 декабр. – №145 (9162). – С. 2.

34. Номаҳои Садриддин Айни ба Мирзо Турсунзода [Матн]: Бо пешгуфтори Камолиддин С. Айни // Ҷумҳурият. – 2001. – 12 апрел. – №36 (20316). – С. 3.
35. Номаҳои Садриддин Айни ба Мирзо Турсунзода [Матн]: Давомаш // Ҷумҳурият. – 2001. – 14 апрел. – №37 (20317). – С. 3.
36. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкират-уш-шуаро [Матн]: Бо таҳқиқ ва тасҳеҳи Муҳаммади Аббосӣ / Давлатшоҳи Самарқандӣ. – Техрон, 1337 ҳ. – 649 с.
37. Табретӣ, Ҳ. Ҳ. К. Равзат-ул-чинон ва ҷаннот-ул-ҷанон. Ҷузъи 1 [Матн]: Бо тасҳеҳ ва таълиқи Ҷаъфар Султон Алқурой / Ҳофиз Ҳусайни Қарбалоии Табретӣ. – Техрон, 1344 ҳ. – 561 с.
38. Турсунзода, М. Ба устод Айни [Матн]: Шеър / М. Турсунзода // Тоҷикистони сурх. – 1935. – 22 март. – №269 (2166). – С. 2.
39. Турсунзода, М. Устоди муҳтарам Айни [Матн]: Мактуби М. Турсунзода ба С. Айни аз таърихи 5 март соли 1936 / М. Турсунзода // Бойгонии Осорхонаи адабии Садриддини Айни, фонди 326, воҳиди маҳфузи 491/1.
40. Турсунзода, М. Устоди муҳтарам Айни [Матн]: Мактуби М. Турсунзода ба С. Айни. Санаи таълифи нома зикр нашудааст / М. Турсунзода // Бойгонии Осорхонаи адабии Садриддини Айни, фонди 326, воҳиди маҳфузи 491/2.
41. Турсунзода, М. Устод Айни! [Матн]: Мактуби М. Турсунзода ба С. Айни аз таърихи 19 феввали соли 1941 / М. Турсунзода // Бойгонии Осорхонаи адабии Садриддини Айни, фонди 326, воҳиди маҳфузи 491/3.
42. Турсунзода, М. Устоди муҳтарам Айни! [Матн]: Мактуби М. Турсунзода ба С. Айни аз таърихи 11 августи соли 1943 / М. Турсунзода // Бойгонии Осорхонаи адабии Садриддини Айни, фонди 326, воҳиди маҳфузи 491/7.
43. Турсунзода, М. Асарҳои мунтахаб (Иборат аз се ҷилд) Ҷилди 2 [Матн] / М. Турсунзода. – Душанбе: Нашрдавтоҷик., 1962. – 267 с.
44. Турсунзода, М. Устоди азиз, Лоҳутӣ! [Матн]: Мактуби М. Турсунзода ба А. Лоҳутӣ. Санаи таълифи нома зикр нашудааст / М. Турсунзода // Маориф ва маданият. – 1977. – 3 декабр. – №145 (9162). – С. 2.

45. Турсунзода, М. Куллиёт. Иборат аз шаш чилд. Чилди 3 [Матн]: Осори адабӣ-танқидӣ (Мураттиб ва муаллифи эзоҳот: Ю. Бобоев) / М. Турсунзода. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 432 с.
46. Тӯсӣ, Н. Меъёр-ул-ашъор [Матн]: Таҳияи У. Тоир, М. Абдуллоев ва Раҳмуддини Ҷалол / Насируддини Тусӣ. – Душанбе: Ориёно, 1992. – 152 с.
47. Ҳашт мактуб [Матн]: Таҳияи А. Ёрунов, пешгуфтори Раҳим Ҳошим ва эзоҳи Аълоҳон Афсаҳзод // Садои Шарқ. – 1978. – №1. – С. 114-124.
48. Чанд номаи устод Айнӣ (Бо пешгуфтори Камол Айнӣ) [Матн] // Садои Шарқ. – 1976. – №4. – С. 68-71.
49. Шанбезода, Н. Чаҳор мактуби устод [Матн] / Н. Шанбезода // Садои Шарқ. – 1969. – №4. – С. 94-97.
50. Шералӣ, Лоик. Куллиёт. Иборат аз ду чилд. Чилди 1. Ашъор [Матн]: Мураттибон Баҳриддин Алавӣ ва Ромиш Лоикзода. Бо пешгуфтори А. Сатторзода / Лоик Шералӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 564 с.
51. Шерозӣ, Ҳофиз. Куллиёт [Матн]: Мураттиб ва муаллифи сарсухан Ҷамшед Шанбезода / Ҳофиз Шерозӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 565 с.
52. Як мактуби номатбуи Турсунзода [Матн]: Ба чоп ҳозиркунанда Соҳиб Табаров // Илм ва ҳаёт. – 1990. – № 8. – С. 8, 31.
53. Як мактуби пурқимат [Матн]: Бо пешгуфтори Абдусалом Дехотӣ // Шарқи сурх. – 1958. – №4. – С. 49-57.

б) бо забони русӣ

54. Айнӣ, С. Бухара (Воспоминания. Часть 1) [Текст]: Перевод с таджикского Сергея Бородин / С. Айнӣ. – Сталинабад: Таджикгосиздат., 1949. – 207 с.
55. Айнӣ, С. Воспоминания [Текст]: Перевод с таджикского Анны Розенфельд (Издание подготовили А. Розенфельд, А. А. Семёнов, Н. А. Кисляков, А. Н. Болдырев) / С. Айнӣ. – Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 1088 с.

## II. Асару мақолаҳои илмӣ

### а) бо забони тоҷикӣ

56. Абдуллоҳ, М. Нигилизм ва худшиносии миллӣ [Матн] / М. Абдуллоҳ // Адабиёт ва санъат. – 1993. – 6 май. – №19 (803). – С. 6.
57. Абдуллоҳ, М. Устод Айни ва ҳудогоҳии миллӣ [Матн] / М. Абдуллоҳ // Садои Шарқ. – 1996. – № 5-8. – С. 82-84.
58. Абдурраҳимов, А. Ҷузъиёти бадеӣ дар романи Садриддин Айни «Ғуломон» [Матн] / А. Абдурраҳмонов. – Душанбе: Адиб, 2000. – 153 с.
59. Адабиёт – ҷавҳари ташаккулдиҳандаи рӯҳи инсон [Матн]: Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо зиёиёни мамлакат. Аз 19-уми март соли 2015 // Адабиёт ва санъат. – 2015. – 2 апрел. – №14 (1777). – С. 1-2.
60. Аз мактубҳои М. Горкий [Матн]: Дар бораи нависандаи пролетарӣ // Шарқи сурх. – 1957. – №4. – С. 7-11.
61. Айни, С. Назаре ба гузаштаи санъати тоҷик [Матн] / С. Айни // Шарқи сурх. – 1941. – №3. – С. 11-16.
62. Айни, Х. Дар рӯзҳои вопасин [Матн] / Х. Айни // Маориф ва маданият. – 1978. – 30 март. – №40 (9214). – С. 4.
63. Акрамов, О. Асари барҷаста [Матн] / О. Акрамов // Тоҷикистони сурх. – 1953. – 24 апрел. – № 21 (958). – С. 2.
64. Амиркулов, С. «Ёддоштҳо» ва таҳқиқи чараёни адабӣ [Матн] / С. Амиркулов // Садои Шарқ. – 1976. – №12. – С. 112-119.
65. Амиркулов, С. Мулоҳизаҳо доир ба афкори адабию эстетикӣ устод Айни / С. Амиркулов // Садои Шарқ. – 1982. – №4. – С. 114-117.
66. Амиркулов, С. Нигоҳе ба инкишофи таърихи адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр (қарни XIX) [Матн]: Мунтахаби мақолаҳо / С. Амиркулов. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 232 с.
67. Асари барҷаста [Матн] // Шарқи сурх. – 1949. – №10. – С. 12-15.

68. Асари барҷастаи миллӣ (Ба муносибати 70-солагии таълифи «Ёддоштҳо») [Матн]: Таҳияи М. Қаландар // Адабиёт ва санъат. – 2019. – 7 феврал. – №6 (1977). – С. 3.
69. Аслонова, Н. Андешаҳои адабӣ – эстетикӣ Садриддин Айний [Матн] / Н. Аслонова. – Душанбе: Шӯроиён, 2012. – 335 с.
70. Асозода, Х. Иловаҳо ба шарҳи ҳоли устод Айний [Матн]: Дастури таълимӣ / Х. Асозода. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 92 с.
71. Асозода, Х. Зиндагинома ва осори Садриддин Айний (Таҷдиди назар) [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2013. – 188 с.
72. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (Давраи нав) [Матн]: Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.
73. Аъзамзод, С. Нақди афкори Мирзо Турсунзода ва ду марҳалаи муносибат ба мероси адабӣ [Матн] / С. Аъзамзод // Адабиёт ва маърифати нақд (Маҷмуаи мақолаҳо). – Хучанд: Анис, 2012. – С. 85-102.
74. Бақозода, Ҷ. Устод Айний ва ташаккули афкори адабии эстетикӣ тоҷик дар солҳои бистум [Матн] / Ҷ. Бақозода // Ахбороти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон (Шӯбаи фанҳои ҷамъиятӣ). – 1978. – №2. – С. 59-65.
75. Баҳман. Бунёдгузори шеърӣ нав Нимо Юшич аст ё устод Айний [Матн] // Рӯзгор. – 2013. – 23 октябр. – №21 (021). – С. 12.
76. Бектош, Н. Садриддин Айний ва эҷодиёти ӯ [Матн] / Н. Бектош. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1933. – 56 с.
77. Белинский, В. Г. Назаре ба адабиёти русии соли 1847 [Матн]: Мулоҳизаҳои илмӣ / В. Г. Белинский. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1949. – 158 с.
78. Бертелс, Е. Устоди донишманди муаззам! [Матн] / Е. Бертелс // Садои Шарқ. – 1974. – №4. – С. 130-131.
79. Бечка, И. Адабиёти форсӣ дар Тоҷикистон [Матн]: Мутарҷимон: Саид Абонаҷоди Ҳичрондӯст, доктор Маҳмуди Ибодӣён / И. Бечка. – Техрон: Чопхонаи Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1372. – 253 с. + 27 с.



80. Бобоев, Ю. «Ёддоштҳо»-и Айнӣ (қ.1-2) [Матн] / Ю. Бобоев // Шарқи сурх. – 1950. – №6. – С. 115-123.
81. Бобоев, Ю. «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ (Китоби сеюм) [Матн] / Ю. Бобоев // Газетаи муаллимон. – 1950. – 12 декабр. – № 50 (957). – С. 3.
82. Бобоев, Ю. Қисми сеюми «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ [Матн] / Ю. Бобоев // Шарқи сурх. – 1951. – №1. – С. 102-109.
83. Бобоев, Ю. Мирзо Турсунзода – ҳаёт ва эҷодиёти ӯ [Матн] / Ю. Бобоев. – Сталинобод: Нашриёти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, 1961. – 308 с.
84. Брагинский, И. С. Ҳаёт ва эҷодиёти Садриддин Айнӣ [Матн] / И. С. Брагинский. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 196 с.
85. Брагинский, И. С. Аҳаммияти байналхалқии эҷодиёти С. Айнӣ [Матн] / И. С. Брагинский // Тоҷикистони советӣ. – 1978. – 13 апрел. – №87 (15.782). – С. 4.
86. Брагинский, И. С. Қиссаи як мактуб [Матн]: Мактуби М. Турсунзода ба И. С. Брагинский // Тоҷикистони советӣ. – 1981. – 19 июл. – №166 (16.759). – С. 3-4.
87. Валихӯчаева, Х. Арзиши як мактуб [Матн] / Х. Валихӯчаева // Адабиёт ва санъат. – 1986. – 27 март. – №13 (233). – С. 4.
88. Ваҳидиён, Т. К. Фунун ва саноеи адабӣ [Матн]: Муаллифони сарсухану ҳозиркунандагони чоп У. Тоиров ва С. Саидалӣ / Ваҳидиён Тақии Комёр. – Душанбе, 1993. – 52 с.
89. Ваҳҳоб, Р. Падари шеърӣ нав кист? [Матн] / Р. Ваҳҳоб // Миллат. – 2007. – 1 март. – №9 (78) – С. 10.
90. Ваҳҳоб, Р. Поэтикаи вазн ва хусусиятҳои ритмии назми муосири тоҷик [Матн] / Р. Ваҳҳоб. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 200 с.
91. Ваҳҳобзода, Р. Шеърӣ нав (Арузи нав). Шеър ва дониш [Матн] / Р. Ваҳҳоб // Адабиёт ва санъат. – 2016. – 10 октябр. – №45 (1860). – С. 4.
92. Ваҳҳобзода, Р. Шеър ва дониш [Матн]: Рисолаи илмӣ-омӯзишӣ. – Душанбе: Адиб, 2017. – 188 с.

93. Гадозода, М. Д. Мавзуъ ва хусусиятҳои бадеии номаҳои Рашидаддини Ватвот [Матн]: Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ / М. Д. Гадозода. – Душанбе, 2018. – 152 с.
94. Ғафуров, Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав [Матн]: Аз забони русӣ тарҷумаи А. Маниёзов ва Н. Холмуҳамадов / Б. Ғафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
95. Давронов, С. Вазни ашъори Абулқосим Лоҳутӣ (Оид ба проблемаи анъана ва наоварӣ дар назми советии тоҷик) [Матн] / С. Давронов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 164 с.
96. Давронов, С. Сохти шеърӣ тоҷикӣ [Матн] / С. Давронов. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 28 с.
97. Зиёев, Х. Номаҳои манзуму мансури Мавлоно [Матн] / Х. Зиёев // Ҷумҳурият. – 2015. – 30 сентябр. – №196 (22758). – С. 3.
98. Зоиров, Ҳ. Сайре дар «Номаҳо»-и Айнулқуззоти Ҳамадонӣ [Матн] / Ҳ. Зоиров // Номаи донишгоҳ. – Хучанд: Ношир, 2010. – № 1 (21). – С. 231-245.
99. Имомзода, М., Зайниддинзода М. Манбаи омӯзиш [Матн]: Таҳқиқи номаҳои мунаққид С. Табаров ба нависанда А. Самад / М. Имомзода, М. Зайниддинзода // Адабиёт ва санъат. – 2021. – 1 апрел. – № 13-14 (2089). – С. 6-7.
100. Имомов, М. Ҷаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Имомов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 120 с.
101. Камолиддин, С. А. Саҳми тоҷикон дар адаби ғарсӣ ва истилоҳи «ғарс-тоҷик» [Матн] / Камолиддин Садриддинзода Айнӣ // Бист гуфтор аз маънавият (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Адиб, 2004. – С. 188-196.
102. Кӯчаров, А. Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик [Матн] / А. Кӯчаров. – Душанбе: Маориф, 1994. – 144 с.
103. Кӯчаров, А. Ду мактуби нашрнашудаи устод Айнӣ [Матн] / А. Кӯчаров // Ҷумҳурият. – 2013. – 9 апрел. – №50 (22187). – С. 3.
104. Кӯчаров, А. Ҷанбаи таҳририи номаҳои С. Айнӣ [Матн] / А. Кӯчаров // Адабиёт ва санъат. – 2013. – 11 июл. – №28 (1687). – С. 4.

105. Мактаби адабии устод Садриддин Айни [Матн]: Пажӯҳиш, тадвин ва таҳия аз Камолиддин Садриддинзодаи Айни. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 202 с.
106. Мактаби Айни [Матн] (Мақола – хабар бидуни имзост – Л. Ш.) // Адабиёт ва санъат. – 2016. – 28 июл. – №30 (1845). – С. 3.
107. Мактуботи Мавлоно [Матн]: Бо кӯшиши Абулбоқии Гулпинорӣ. – Техрон, 1375. – 329 с.
108. Мақсудов, Б. Рӯзгор ва осори Камоли Хучандӣ [Матн] / Б. Мақсудов. – Душанбе: Сино, 1994. – 164 с.
109. Маликзод, А. Номанигории устод Айни [Матн] / Анзурати Маликзод // Адабиёт ва санъат. – 2021. – 12 август. – № 33 (2108). – С. 4-5.
110. Манбаи омӯзиш [Матн]: Мактубҳои Соҳиб Табаров ба Абдулҳамид Самадов. (Таҳия ва бо пешгуфтори М. Имомзода, М. Зайниддинзода). – Душанбе: Истеъдод, 2021. – 72 с.
111. Масов, Р. Таърихи тоҷикон бо муҳри «Комилан сиррӣ» [Матн] / Р. Масов. – Душанбе: Дониш, 1996. – 187 с. + 1 с. + 4 с. + 14 с.
112. Маҳмадаминов, А. Мулоҳизаҳои М. Турсунзода оид ба «Намунаи адабиёти тоҷик» [Матн] / А. Маҳмадаминов // Маҳорати эҷодии Мирзо Турсунзода (Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ). – Душанбе: Матбааи «Мактабҳои олии», 1981. – С. 72-78.
113. Маҳмадаминов, А. Дар чорсӯйи таърих [Матн] / А. Мамадаминов // Садои Шарқ. – 1987. – №4. – С.120-126.
114. Маҳмадаминов, А. Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ (Тазкираи С. Айни «Намунаи адабиёти тоҷик») [Матн]. – Душанбе: Сино, 1998. – 212 с.
115. Маҳмадаминов, А. Айнишиносӣ ва замони ҳозира [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳо / А. Маҳмадаминов. – Душанбе: Эҷод, 2005. – 160 с.
116. Маҳмадаминов, А. Садриддини Айни – олим [Матн] / А. Маҳмадаминов. – Душанбе: Истеъдод, 2010. – 64 с.

117. Маҳмадаминов, А. Нақш ва рисолати таърихии ду нобиғаи тоҷик (Садриддини Айнӣ ва Бобочон Ғафуров) [Матн] / А. Маҳмадаминов // Паёми ДМТ. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 2. – С. 147-152.
118. Мирзозода, Х. Шамсиддини Шоҳин [Матн] / Х. Мирзозода. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1956. – 256 с.
119. Мирзозода, Х. Садриддин Айнӣ – аввалин адабиётшиноси советии тоҷик [Матн] / Х. Мирзозода // Мулоҳизаҳо дар бораи адабиёт. – Душанбе: Нашрдавтоҷик., 1963. – С. 172-194.
120. Мирзозода, Х. Устод Айнӣ ва маорифпарварони ибтидои асри XX [Матн] / Х. Мирзозода // Садои Шарқ. – 1980. – №4. – С. 88-91.
121. Мусоҳибаи академик Бобочон Ғафуров бо Сируси Алинажод [Матн] // Садои Шарқ. – 2014. – №12. – С. 81-90.
122. Мусулмонӣён, Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Р. Мусулмонӣён. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 336 с.
123. Мусулмонқулов, Р. Як рӯйи шахсутун [Матн] / Р. Мусулмонқулов // Садои Шарқ. – 1981. – №12. – С. 132 – 138.
124. Мусулмонқулов, Р. Фурӯғи шеърӣ чонпарвар [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳо / Р. Мусулмонқулов. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 224 с.
125. Набавӣ, А. Эҷодиёти устод Айнӣ аз нигоҳи муҳаққиқи амрикоӣ [Матн] / А. Набавӣ // Адабиёт ва нақди адабӣ (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Адиб, 1993. – С. 199-214.
126. Набавӣ, А. Таърихи ташаккули Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон [Матн] / А. Набавӣ. – Душанбе: Адиб, 2004. – 80 с.
127. Набавӣ, А. Вақти он аст, эй қалам, буррандатар гардӣ зи теғ! (Ба пешвози Анҷумани нависандагони Тоҷикистон) [Матн] / А. Набавӣ // Адабиёт ва санъат. – 2015. – 2 апрел. – №14 (1777). – С. 3. / – 9 апрел. – №15 (1778). – С. 4. / – 23 апрел. – №17 (1780). – С. 12. / – 30 апрел. – №18 (1781). – С. 4. / – 7 май. – №19 (1782). – С. 4.

128. Набавӣ, А. Суханронии устод Садриддин Айний дар Анҷумани якуми нависандагони шуравӣ [Матн] / А. Набавӣ // Адабиёт ва санъат. – 2015. – 4 июн. – №23 (1786). – С. 4.
129. Нарзиқул, М. Таърих ва назарияи номанигорӣ (Аз қадим то давраи Амир Хусрави Деҳлавӣ) [Матн] / М. Нарзиқул. – Душанбе: Сино, 2009. – 141 с.
130. Нарзиқул, М. «Эъҷози Хусравӣ» ва мақоми он дар таърихи афкори адабии форсии тоҷикӣ [Матн] / М. Нарзиқул. – Душанбе: Сино, 2009, – 176 с.
131. Нарзиқул, М. Нома ва номанигорӣ [Матн]: Китоби дарсӣ / М. Нарзиқул. – Душанбе: Сино, 2013. – 278 с.
132. Нарзиқул, М. Калиди эъҷози «Эъҷози Хусравӣ»-и Амир Хусрави Деҳлавӣ ва масъалаи равишҳои нависандагӣ [Матн] / М. Нарзиқул. – Душанбе: Адиб, 2014, – 240 с.
133. Нарзиқул, М. Арзишҳои адабии мактуботи Саноии Ғазнавӣ [Матн] / М. Нарзиқул // Адабиёт ва санъат. – 2021. – 15 июл. – № 29 (2105). – С. 7, 13.
134. Номаи Мао Сээдун 900 ҳазор доллар ба савдо рафт [Матн] // Ҷумҳурият. – 2015. – 17 декабр. – №2511 (22813). – С. 3.
135. Номаҳо ва пайғомҳои Аълоҳон Афсаҳзод [Матн]: Таҳия ва тадвини Афсаҳзод Аббоси Аълоҳон). – Душанбе: Дониш, 2015. – 204 с.
136. Номаҳои Айнулкузоти Ҳамадонӣ [Матн]: Ба эҳтимоми Алинакии Мунзавӣ. – Техрон, 1377. – 341 с.
137. Отахонова, Х. Пайванди ҳис ва андеша [Матн] / Х. Отахонова. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 224 с.
138. Отахонова, Х. Ифтихор ва вичдони миллат (Симои Айний дар осори Мирзо Турсунзода) [Матн] / Х. Отахонова // Омӯзгор. – 2002. – 12 апрел. – № 15. – С. 4.
139. Панҷсад ҳадис [Матн]: Бо таҳия ва пешгуфтори Рустами Ваҳҳоб. – М.: Комил, 1991. – 96 с.

140. Паустовский, К. Садбарги зарин [Матн]: Нашри дуҷуми таҳриру такмилшуда (Мутарҷим: Бахтиёр Муртазо) / К. Паустовский. – Душанбе: Адиб, 2018. – 272 с.
141. Раҳмон, Ҳ. Ёдномаи таърихию бадеӣ [Матн] / Ҳ. Раҳмон // Адабиёт ва санъат. – 2019. – 7 феврал. – №6 (1977). – С. 3.
142. Раҳмонов, Ш. Шеър ва Айнӣ [Матн] / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Маориф, 1994. – 192 с.
143. Раҳмонов, Ш. Се кори муҳим ва бахайри устод С. Айнӣ [Матн] / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 65 с.
144. Раҳмон, Э. Чехраҳои мондагор [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – С. 297-314; 344-358 / – 316 с.
145. Садриддин Айнӣ дар хотироти дӯстон ва шогирдон [Матн]. – Душанбе: Ирфон, – 1968. – 286 с.
146. Сайфуллоев, А. Образи одамони нав дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ [Матн] // Шарқи сурх. – 1959. – № 4. – С. 94-110.
147. Сайфуллоев, А. Мирзо Турсунзода: Очерки ҳаёт ва эҷодиёти шоир [Матн] / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 464 с.
148. Салимов, Н. Мирзо Турсунзода ва масъалаи таҷдиди назар ба адабиёти шуравии тоҷик [Матн] / Н. Салимов // Шоири ватан (Маҷмуаи мақолаҳо). – Хучанд: Нури маърифат, 2001. – С. 21-26.
149. Салимов, Н. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвоъи наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XIII) [Матн] / Н. Салимов. – Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 400 с.
150. Самад, А. Санги маҳак ва тарозуи ҳунар (Андешаву бардошт ва ёдномаву ёдовардаҳои адабӣ) [Матн] / А. Самад. – Душанбе: Адиб, 2013. – 368 с.
151. Самад, А. Боз як нома [Матн]: Номаи С. Табаров ба А. Самад аз таърихи 8 апрели соли 1982 / А. Самад // Адабиёт ва санъат. – 2018. – 13 сентябр. – №37 (1956). – С. 6.

152. Сирус, Б. Арузи тоҷикӣ (Таҳқиқи интиқодӣ) [Матн] / Б. Сирус. – Душанбе: Нашрдавтоҷик., 1963. – 286 с.
153. Солеҳов, М. Аруз ва омӯзиши он [Матн]: Китоби дарсӣ / М. Солеҳов. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 272 с.
154. Табаров, С. Дар бораи «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ [Матн] / С. Табаров // Газетаи муаллимон. – 1949. – 6 сентябр. – № 34 (890). – С. 3.
155. Табаров, С. Асосҳои назариявии танқиди адабӣ. Китоби севум [Матн]: Дастури таълимӣ / С. Табаров. – Душанбе, 1999. – 244 с.
156. Табаров, С. Романи «Ғуломон»-и Айнӣ ҳамчун романи таърихӣ [Матн]: Рисолаи номзадӣ / С. Табаров. – Душанбе: Адиб, 2005. – 240 с.
157. Тоиров, У. Анвоъ ва авзони шеърӣ халқии тоҷикӣ [Матн] / У. Тоиров. – Душанбе: Чопхонаи «Пайванд», 2007. – 140 с.
158. Тоиров, У. Таҳаввул ва тақомулотӣ аруз (Дар назария ва амалияи шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ) [Матн] / У. Тоиров. – Душанбе: Ҳоҷӣ Ҳусайн, 2015. – 404 с.
159. Турсунзода, М. Барои ватандӯстии советӣ бар зидди панэронизм! [Матн] / М. Турсунзода // Шарқи сурх. – 1949. – № 3. – С. 1-4.
160. Турсунзода, М. Адиб ва олими забардаст [Матн] / М. Турсунзода // Коммунисти Тоҷикистон. – 1953. – № 4. – С. 53-57.
161. Турсунзода, М. Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Турсунзода // Шарқи сурх. – 1953. – № 4. – С. 8-22.
162. Турсунзода, М. Ҳайкали ёдгории асосгузори адабиёти советии тоҷик Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Турсунзода // Тоҷикистони советӣ. – 1956. – 17 декабр. – №344. – С. 2.
163. Турсунзода, М. Сардафтари адабиёти советии тоҷик [Матн] / М. Турсунзода // Шарқи сурх. – 1958. – № 5. – С. 88-94.
164. Устод Айнӣ – садри мунавварфикрони миллӣ (Чанд мулоҳизаи куллӣ) (Мақола бидуни имзост – Л. Ш.) [Матн] // Адабиёт ва санъат. – 2019. – 14 феврал. – №7 (1978). – С. 4.

165. Хонларӣ, П. Н. Вазни шеъри форсӣ [Матн] / Парвиз Нотили Хонларӣ. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1354. – 303 с.
166. Хуросонӣ, А. М., Назрӣ, Қ. Ҳунари номанигорӣ дар «Шоҳнома» [Матн] / Алии Муҳаммадии Хуросонӣ, Қ. Назрӣ. – Душанбе: Дониш, 2014. – 300 с.
167. Ҳамдампури, Ш. Суҳбати Сталин бо Ғафуроф (Ба ифтихори 110-солагии Бобочон Ғафуров) [Матн] / Ш. Ҳамдампури // Тоҷикистон. – 2018. – 14 ноябр. – №46 (1296). – С. 12.
168. Ҳамдампури, Ш. Чаро Улуғзода ба Турсунзода иваз шуд? (Ба ифтихори 110-солагии Бобочон Ғафуров) [Матн] / Ш. Ҳамдампури // Тоҷикистон. – 2018. – 12 декабр. – №50 (1300). – С. 10.
169. Ҳамдампури, Ш. Айнӣ дар Душанбе (ҳосили заҳматҳои Бобочон Ғафуров) (Ба ифтихори 110-солагии Бобочон Ғафуров) [Матн] / Ш. Ҳамдампури // Тоҷикистон. – 2018. – 19 декабр. – №51 (1301). – С. 5.
170. Ҳамза, М. Устод Айнӣ ва шогирдон [Матн] / М. Ҳамза // Адабиёт ва санъат. – 2019. – 17 январ. – №3 (1974). – С. 5.
171. Ҳочӣ, Ҳ. Х. Мактубҳо [Матн]: Таҳиягар ва муаллифи сарсухан Д. Т. Муҳиддинова / Ҳочӣ Ҳусайни Хатлонӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2019. – 96 с.
172. Ҳошим, Р. Таҷрибаи омӯхтани як шеър [Матн] / Р. Ҳошим // Чашнномаи Айнӣ. Ҷузъи 3. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 9-15.
173. Ҳошим, Р. Баъзе мулоҳизаҳои Айнӣ дар бораи шеърӯ шоирӣ [Матн] / Р. Ҳошим // Чашнномаи Айнӣ. Ҷузъи VII (Мураттиб: Ш. Раҳмонов). – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 186-195.
174. Ҳошим, Р. Иншои шеър [Матн] / Р. Ҳошим // Адабиёт ва санъат. – 2021. – 1 январ. – № 1 (2076). – С. 13.
175. Ҳусейнзода, Ш. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои адабиёти советии тоҷик [Матн] / Ш. Ҳусейнзода // Баҳс ва андеша. – Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 128-149.
176. Ҳусейнзода, Ш. С. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои таҳқиқ ва омӯзиши адабиёти классикии тоҷик [Матн] / Ш. Ҳусейнзода // Гуфтор аз ганҷи суҳан. – Душанбе: Ирфон, 1985. – С. 32-38.



177. Шакурӣ, М. Б. «Тазкори ашъор» ва масъалаи пайдоиши шеърӣ нав [Матн] / Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ // Садрӣ Бухоро. Чопи дувум (Бо тасҳех, такмил ва иловаҳо). – Душанбе: Деваштич, 2005. – С. 101-132.
178. Шакурӣ, М. Б. Равшангари бузург [Матн] / Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ. – Душанбе: Адиб, 2006. – 340 с.
179. Шакурӣ, М. Б. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳо / Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ. – Душанбе: Чопхонаи «Пайванд», 2006. – 456 с.
180. Шарифов, Х. Услуб ва камолоти сухан [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳо / Х. Шарифов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 172 с.
181. Шарифов, Х. Назарияи наср (дар адаби форсии асрҳои 4-9 ҳиҷрӣ) [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Пайванд, 2004. – 320 с.
182. Шукуров, М. Инъикоси муҳимтарин протсессҳои таърихии ҷамъият дар образҳои мусбати «Ёддоштҳо»-и С. Айни (қисмҳои I ва II) [Матн] / М. Шукуров // Шарқи сурх. – 1956. – № 5. – С. 90-105.
183. Шукуров, М. Инъикоси муҳимтарин протсессҳои таърихии ҷамъият дар образҳои мусбати «Ёддоштҳо»-и С. Айни (қисмҳои I ва II) [Матн] / М. Шукуров // Шарқи сурх. – 1956. – № 6. – С. 101-117.
184. Шукуров, М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айни [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 247 с.
185. Шукуров, М. Турсунзода ва Айни [Матн] / М. Шукуров // Маданияти Тоҷикистон. – 1981. – 25 сентябр. – №77. – С. 2.
186. Ятимов, С. Субъекти сиёсӣ ва амниятӣ миллий [Матн] / С. Ятимов // Ҷумҳурият. – 2018. – 5 феврал. – №27 (23370). – С. 2-3.
187. Ятимов, С. Адабиёт ва диалектикаи ҳаёт [Матн] / С. Ятимов. – Душанбе: ҶДММ «Ганҷ нашриёт», 2019. – 248 с.

б) бо забони русӣ

188. Акишина, А. А., Формановская Н. И. Этикет русского письма [Текст] / А. А. Акишина, Н. И. Формановская. – М.: Изд-во «Русский язык», 1981. – 200 с.
189. Акишина, А. А., Формановская Н. И. Этикет русского письма. Учебное пособие. Изд. 6-е [Текст] / А. А. Акишина, Н. И. Формановская. – М.: ЛЕНАНД, 2008. – 208 с.
190. Акишина, А. А. Письмо как один из видов текста. Статья первая: Общие сведения об эпистолярном жанре [Текст] / А. А. Акишина // Русский язык за рубежом. – № 2. – М., 1982. – С. 57-65.
191. Акишина, А. А. Письмо как один из видов текста. Статья вторая: Характеристика благодарственных, извинительных и поздравительных писем [Текст] / А. А. Акишина // Русский язык за рубежом. – № 4. – М., 1982. – С. 37-41.
192. Белинский, В. Г. Полное собрание сочинений. Том VII [Текст] / В. Г. Белинский. – М.: Худ. литература, 1955. – 863 с.
193. Бертельс, Е. Э. История персидско – таджикской литературы [Текст] / Э. Е. Бертельс. – М.: Изд-во восточной литературы, 1960. – 527 с.
194. Бехруз, М. Х. Хусайн Ваиз Кашифи и его произведения эпистолярного жанра (XV-XVI в.в.) [Текст]: Дис... к.ф.н. / М. Х. Бехруз. – М., 1970. – 218 с.
195. Брагинский, И. С. Из истории таджикской народной поэзии [Текст] / А. А. Акишина. – М.: Изд-во АН СССР, – 1956. – 340 с.
196. Истрин, В. А. Возникновение и развитие письма [Текст] / В. А. Истрин. – М.: Наука, 1965. – 599 с.
197. Кант, И. Трактаты и письма [Текст] / И. Кант. – М.: Наука, 1980. – 712 с.
198. Карлейль, Т. Герои, почитание героев и героическое в истории [Текст] / Т. Карлейль. – М.: Эксмо, 2008. – С. 849.
199. Махмадаминов, А. Поиски истины («Образцы таджикской литературы» в борьбе за права таджикского народа) [Текст] / А. Махмадаминов. – Душанбе: Сино, 1994. – 120 с.

200. Нарзикул, М. Трактат Амир Хусрава Дехлави «Эъджази хусрави» («Чудо Хусрава») и традиции эпистолярного жанра в истории персидско-таджикской литературы (X-XIV вв.) [Текст]: Дис... д. ф. н. / М. Нарзикул. – Душанбе, 2009. – 51 с.
201. Омарова, Г. Б. Диалогичность эпистолярной поэтики А. С. Пушкина [Текст]: Авт... к.ф.н. / Г. Б. Омарова. – Омск, 2004. – 18 с.
202. Павленко, Н. А. История письма [Текст] / Н. А. Павленко. – Минск, 1987. – 239 с.
203. Подольский, Б. Рождение художественной детали Б. Подольский // Знамя. – 1954. – № 5. – С. 187-192.
204. Розанова, С. А. Эпистолярное наследие Льва Толстого [Текст] / С. А. Розанова // Толстой Л.Н. Собр. соч.: В 20 т. / Под общ. ред. Н. Н. Акоповой и др. – Т. 17. – М.: Худож. лит., 1965. – С. 5-34.
205. Сыркина, А. В. Письмо как литературный жанр (По материалам эпистолярного наследия Н. П. Огарева) [Текст] / А. В. Сыркин // Проблемы творчества Н.П. Огарева. – Саранск, 1985. – С. 118-136.
206. Таджикская советская литература [Текст]. – Сталинабад: Таджикгосиздат., 1954. – 415 с.
207. Турсун-заде, М. Выдающийся советский писатель [Текст] / М. Турсун-заде // Правда. – 1953. – 27 апреля. – № 117 (12685). – С. 3.
208. Турсун-заде, М. Наш Айни [Текст] / М. Турсун-заде // Таджикская советская литература. – Сталинабад: Таджикгосиздат., – 1954. – С. 33-51.
209. Турсун-заде, М. Мастер таджикской литературы [Текст] / М. Турсун-заде // Литературный Таджикистан. Книга 2. – 1958. – С. 140-145.
210. Хасанова, З. Ш. Сомы и теории эпистолярного стиля в таджикской литературе XIX в. [Текст]: Автореф. к.ф.н. – Душанбе, 1976. – 25 с.

в) бо забони англисӣ

211. Altman, J. G. Epistolarity. Approaches to a form [Text] / J. G. Altman. – Columbus: Ohio State Univ. Press, 1982. – 235 p.
212. Bechka, J. Sadriddin Aini of Modern Tajik Culture [Text] / J. Bechka. – Naples, 1980. – 111 p.
213. Singer, G. F. The epistolary novel, it's origin development [Text] / G. F. Singer. – New York, 1963. – 567 p.

### III. Феҳрист ва фарҳангҳо

214. Азизқуллов, Ҷ. Феҳрасти асарҳои С. Айнӣ ва адабиёти оид ба ӯ [Матн] / Ҷ. Азизқуллов, З. Муллоҷонова. – Душанбе: Нашриёти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, 1963. – 326 с.
215. Мирзозода, Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.
216. Пушкин [Матн] // Энтсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз се ҷилд. Ҷ. II. – Душанбе: Сарредактсияи илмӣ Энтсиклопедияи советии тоҷик, 1989. – С. 553-554.
217. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1 [Матн]. – Душанбе, 2008. – 950 с.
218. Феҳрасти асарҳои М. Турсунзода ва адабиёти оид ба ӯ (солҳои 1932-1980) / Зери назари С. Табаров [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1981. – 324 с.
219. Ҳодизода, Р. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Р. Ҳодизода, М. Шукуров ва диг. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 188 с.

### IV. Манбаъҳои электронӣ

220. Аслонова, Н. Образ Садриддина Айни в современной таджикской прозе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук [Матн] / Н. Аслонова. – Душанбе, 2004. [Захираи

- электронӣ]. URL: <https://vivali.nir.ru/bd000087869> (Санаи истифодабарӣ 06. 02. 2019).
221. Нурзода, Н. Омӯзиши бардавоми «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ – зарурати таърихӣ ва сиёсӣ [Захираи электронӣ]. URL: <https://ravshanfikir.tj/nasri-bade/om-zishi-bardavomi-joddosht-o-i-ustod-ajn-zarurati-ta-rikh-va-sijos-2.html>. [Санаи нигориш 05.06.2017].
222. Як дастнависи навпайдои устод Мирзо Турсунзода (Таҳия ва тавзеҳи Л. Шарифзода). [Захираи электронӣ]. URL: <https://ravshanfikir.tj/chehrabo/yak-dastnavisi-navpajdoi-ustod-mirzo-tursunzoda.html>. [Санаи нигориш 17.11.2020].
223. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki> [Захираи электронӣ] (Санаи истифодабарӣ 15.06.2019).

## НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

### **I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:**

**[1-М].** Шарифзода, Л.А. Шеърӣ нав аз назари устод Айнӣ / А.С. Маҳмадаминов, Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/6. – С. 158-165 (Ҳаммуаллиф).

**[2-М].** Шарифзода, Л.А. Мубоҳисаҳои илмию адабӣ дар номаҳои С. Айнӣ (Дар мисоли мукотибаи С. Айнӣ бо М. Турсунзода) / А.С. Маҳмадаминов, Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – №1. – С. 139-147 (Ҳаммуаллиф).

**[3-М].** Шарифзода, Л.А. Мулоҳизаҳои илмию адабӣ дар номаҳои С. Айнӣ (Дар асоси мактубҳо ба М. Турсунзода) / А. С. Маҳмадаминов, Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – №3. – С. 132-137 (Ҳаммуаллиф).

**[4-М].** Шарифзода, Л.А. Мулоҳизаҳои С. Айнӣ оид ба «Ёддоштҳо» ҳамчун сарчашмаи сабақомӯзии адибони ҷавон / А. С. Маҳмадаминов, Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – №4. – С. 129-134 (Ҳаммуаллиф).

**[5-М].** Шарифзода, Л.А. «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ аз назари М. Турсунзода / А.С. Маҳмадаминов, Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – №5. – С. 147-152 (Ҳаммуаллиф).

**[6-М].** Шарифзода, Л.А. «Ёддоштҳо» ва тадқиқи масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик / А.С. Маҳмадаминов, Л. А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – №4. – С. 140-146 (Ҳаммуаллиф).

[7-М]. Шарифзода, Л.А. Рӯзгор ва осори С. Айнӣ дар мукотибот ба М. Турсунзода / Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – №6. – С. 198-205.

[8-М]. Шарифзода, Л.А. Инъикоси адабу фарҳанги милли дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ / Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 7. – С. 198-204.

[9-М]. Шарифзода, Л.А. Таҷдиди назар ба баъзе образҳои «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ / Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 2. – С. 258-263.

[10-М]. Шарифзода, Л.А. Баҳсу мунозираҳо оид ба «Ёддоштҳо» ва ҷавоби С. Айнӣ ба онҳо (Дар асоси мукотибаи С. Айнӣ ва М. Турсунзода) / Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. – № 4 (87). – С. 208-218.

[11-М]. Шарифзода, Л.А. Масъалаи омӯзиши мероси адабӣ ва таъин кардани ҳуқуқи халқи тоҷик ба мероси классикон (Дар асоси мукотибаи С. Айнӣ бо адибони тоҷик) / А.С. Маҳмадаминов, Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 7. – С. 230-240 (Ҳаммуаллиф).

[12-М]. Шарифзода, Л.А. Шинохти осор ва шахсияти Садриддин Айнӣ аз нигоҳи М. Турсунзода / Л.А. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 8. – С. 309-314.

## **II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуа ва нашрияҳои дигари илмӣ:**

[13-М]. Шарифзода, Л.А. Вазни шеърӣ тоҷикӣ ва масъалаҳои шеърӣ нав аз назари устод Айнӣ / А.С. Маҳмадаминов, Л.А. Шарифзода // Ҷустуҷӯҳои адабӣ. – Душанбе: Истеъдод, 2017. – №1-2 (3). – С. 316-333 (Ҳаммуаллиф).

[14-М]. Шарифзода, Л.А. Қазияи шеърӣ нав дар ашъори устод Айнӣ / Л.А. Шарифзода // Маводи конференсия ҷумҳуриявӣ илмӣю амалӣ «Устод Садриддин

Айнӣ ва асолати забони тоҷик» ба муносибати 140-солагии Садриддин Айнӣ (13 апрели соли 2018). – Душанбе, 2018. – С. 136-140.

[15-М]. Шарифзода, Л.А. Мулоҳизаҳои М. Турсунзода оид ба «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ / Л.А. Шарифзода // Илм ва ҳаёт. – 2019. – № 1. – 14-17.

[16-М]. Шарифзода, Л.А. Қомуси ҳаёти халқи тоҷик ва адабу фарҳанги он / Л.А. Шарифзода // Маърифати омӯзгор. – 2019. – №3. – С. 65-68.

[17-М]. Шарифзода, Л.А. Шиноҳти Мирзо Турсунзода аз шахсияти устод Садриддин Айнӣ / Л.А. Шарифзода // Садои Шарқ. – 2020. – №8. – С. 140-146.

[18-М]. Як дастнависи пурқимат (Таҳия ва пешгуфтори Л. Шарифзода) // Садои Шарқ. – 2021. – №5. – С. 27-31.

[19-М]. Мукотибаи адибон ва олимон бо М. Турсунзода (Таҳияи Л. Шарифзода ва А. Эшназаров) // Садои Шарқ. – 2021. – №5. – С. 146-157.

[20-М]. Шарифзода, Л.А. Маърифати осори бадеии Мирзо Турсунзода аз назари Сотим Улуғзода / Л.А. Шарифзода // Сотим Улуғзода ва адабу фарҳанги миллӣ (Маҷмуаи мақолаҳо аз конференсияи байналмилалӣ «Сотим Улуғзода ва адабу фарҳанги миллӣ» бахшида ба 110-солагии Сотим Улуғзода – Душанбе, 28-29 сентябри соли 2021). – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – С. 142-147.

[21-М]. Шарифзода, Л.А. Шиноҳти Мирзо Турсунзода дар пажӯҳиши профессор Худойназар Асозода / Л.А. Шарифзода // Профессор Худойназар Асозода ва рушди адабиётшиносии тоҷик (Маҷмуаи мақолаҳо аз конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ бахшида ба 80-солагии профессор Худойназар Асозода). – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – С. 76-82.

### **III. Нашри сарчашма:**

[22-М]. Турсунзода, М. Ҳамеша бо Ватан будам (Гулчини ашъор) / М. Турсунзода. – Душанбе: Дониш, 2021. – 300 с. (Бо ҳамроҳии Н. Муҳаммадюсуф).